

No 35 (2012)
ISSN: 1418-7191

Acta Scientiarum Socialium

HISTORIA, OECONOMIA, PAEDAGOGIA, PHILOSOPHIA, SOCIOLOGIA

KAPOSVÁRI EGYETEM / KAPOSVÁR UNIVERSITY
Társadalomtudományi Tanszék / Department of Social Sciences

Acta Scientiarum Socialium 35 (2012)
A peer-reviewed journal in the social sciences

A szerkesztőség címe / Address of the Editorial Office

Kaposvár University, Department of Social Sciences
H-7400 Kaposvár Guba S. u. 40.
e-mail: acta.sci.soc@gmail.com
honlap / webpage: journal.ke.hu/asc

Alapító főszerkesztő / Founding Editor-in-chief

HORVÁTH Gyula

Főszerkesztő / Editor-in-chief

MOLNÁR Gábor

Szerkesztőség / Editorial Board

BÁCS Gábor, BARNA Róbert, BERTALAN Péter, HAJDICSNÉ VARGA Katalin,
KOLONTÁRI Attila, MOLNÁR Eszter

Nemzetközi Tanácsadó Testület / International Advisory Board

ANDERLE Ádám, FISCHER Ferenc, H. SZABÓ Sára, Igor Vlagyimirovics KRJUCSKOV, Antonio Domingo LILÓN, MOLNÁR Tamás, PÓLYI Csaba, Augustín SÁNCHEZ ANDRES, SARUDI Csaba, SZÁVAI Ferenc, SZILÁGYI Ágnes Judit, SZILÁGYI István

Szerkesztőasszisztens / Assistant Editor

ANDRESZ Katalin

Kiadja / Published by

Kaposvár University, Department of Social Sciences

Felelős kiadó / Managing Publisher

MOLNÁR Gábor

© A szerzők / The Authors
Borítóterv / Cover design © BALVIN Nándor

A cikkek tartalmáért a szerzők felelősek. Responsibility for the content lies solely with the authors.

Nyomdai munka / Printed by
Kapos Color Print Kft., Kaposvár Bajcsy-Zsilinszky u. 24., +36 82 311 892

Kaposvár
2012

Acta Scientiarum Socialium 35 (2012)
Történelemtudományi tematikus szám / Thematic Issue in History

A Sztavropoli Állami Egyetem Történelemtudományi Karának és a Kaposvári
Egyetem Pedagógiai Karának közleményei

*

Joint publications of the Faculty of History of Stavropol State University
and the Faculty of Pedagogy of Kaposvár University

Szerkesztette / Edited by

KOLONTÁRI Attila – MOLNÁR Gábor

Nyelvileg lektorálta / Linguistic revision

BÁCS Gábor
HORVÁTH Gyula
KOVÁCS Renáta
ZELNIK Zsófia

Tartalom / Contents

7	Rektori köszöntő / Rector's Foreword
9	MINDENNAPI ÉLET A KÉSŐ 19. ÉS A KORAI 20. SZÁZADBAN / EVERYDAY LIFE IN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES
11	<i>Natalia Dmitriyevna KRYUCHKOVA</i> The System of "Safe Passage" in the Female Emigration Movement of the Victorian Era
19	<i>Tatiana Viktorovna PANTYUKHINA</i> Gilded Age New York as Seen by Famous Contemporaries
27	<i>TAKÁCS Zsuzsanna Mária</i> Utolsó napok Fiumében
39	<i>Tamara Alexandrovna BULYGINA</i> Everyday Life in a North Caucasian City within the NEP (New Economic Policy) Period
49	<i>Irina Alexandrovna KOROBKINA</i> Die Freizeitkultur der Bevölkerung während der Weimarer Republik in der schöngeistigen Literatur und zeitgenössischen Werken
59	OROSZ–MAGYAR KAPCSOLATOK A 19–20. SZÁZADBAN / RUSSIAN–HUNGARIAN RELATIONS IN THE 19–20TH CENTURIES
61	<i>Andrej Nyikolajevics PTYICIN</i> Magyarországi bevándorlók az Orosz Birodalomban
69	<i>Igor Vlagyimirovics KRJUSKOV</i> A magyar gazdaság a 19-20. század fordulóján orosz diplomaták jelentései- ben (1899-1903)
81	<i>KOLONTÁRI Attila</i> Magyar felderítő a Krímben 1920-ban. Dokumentumközlés. Első rész

---

105	ALTERNATÍVÁK ÉS DILEMMÁK KÖZÉP-KELET-EURÓPÁBAN A 20. SZÁZAD VÉGÉN / ALTERNATIVES AND DILEMMAS IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE AT THE END OF THE 20TH CENTURY
107	<i>BERTALAN Péter</i> A rendszerváltás antropológiája Magyarországon és „Somogyországban”
143	<i>LENGYEL Gábor</i> Oroszország és a NATO keleti bővítésének vitája az 1990-es években

Rektori köszöntő

A külföldi kapcsolatrendszer minden egyetem számára stratégiai jelentőséggel bír, hiszen ennek segítségével kerülhet be egy felsőoktatási intézmény a nemzetközi tudományos élet vérkeringésébe. Különösen örömteli, ha egy-egy kapcsolatnak, együttműködésnek kézzelfogható eredményei is vannak közös publikációk, konferenciák, kutatások formájában. A Kaposvári Egyetem Pedagógiai Karának Társadalomtudományi Tanszéke és a Sztavropoli Állami Egyetem Történettudományi Karának Új- és Modernkori Történeti Tanszéke között rendkívül ígéretes együttműködés van kialakulóban, amely hosszabb távon mindkét fél számára gyümölcsöző lehet. Ebben annál is inkább bízhatunk, mivel az Oroszországban (is) átalakuló felsőoktatásban a Sztavropoli Egyetem bázisán éppen ezekben a hetekben a hozzák létre az Észak-Kaukázusi Szövetségi Egyetemet, amely az ország kiemelt 9 szövetségi egyeteme közé fog tartozni, mintegy 40 ezer hallgatóval, rendkívül széles körű képzési palettával, komoly tudományos potenciállal.

Egyetemünk nagy hagyományokra visszatekintő társadalomtudományi folyóirata, az *Acta Scientiarum Socialium* most megjelenő számát a szerkesztők és összeállítók ebben a reményben ajánlják az olvasó figyelmébe. A kötetben megjelenő írások, orosz és magyar történész kollégák munkái, bemutatkozó jellegűek. A nemzetközi kapcsolatokkal, a magyar-orosz reláció történetével foglalkozó cikkek mellett megtalálhatók a kötetben a mindennapi élet kereteit vizsgáló publikációk. Céljuk, hogy megismerjük egymás kutatási területeit, témáit, és erre alapozva a jövőben közös tudományos projekteket tudjunk kidolgozni. Ezen a téren már mutatkoznak az első eredmények. Az együttműködésnek köszönhetően egyetemünk számos oktatója jelentette meg, vagy a legközelebbi jövőben jelentetheti meg orosz, angol illetve német nyelvű tanulmányait a sztavropoli egyetem kiadványaiban. Az ősszel megrendezésre kerülő régiótudományi konferenciánkon várakozásaink szerint sztavropoli előadókat is üdvözölhetünk majd.

Kaposvár, 2012. június 23.

Prof. Dr. Szávai Ferenc
a Kaposvári Egyetem rektora

Rector's Foreword

International relations are strategically important to every university as a means to join the international scientific world. It is especially gratifying if such relations have tangible results in the form of joint publications, conferences or researches. A promising new cooperation is under way between the Department of Social Sciences at the Faculty of Pedagogy of Kaposvár University and the Department of Modern and Contemporary History at the Faculty of History of Stavropol State University which could be fruitful to both parties on the long run. We have our hopes high in light of the changes in the higher education system now taking place in Russia (too), such as the establishing of North-Caucasian Federal University on the basis of Stavropol University, which will become one of the 9 seeded federal universities of the country with at least 40 thousands students, wide range of programs and great scientific potential.

It is in this hope that the editors commend to the reader's attention the upcoming issue of *Acta Scientiarum Socialium*, our University's social science journal with a venerable tradition. The papers published in the volume are the work of Russian historians and their Hungarian colleagues and as such are principally introductory in nature. Besides papers dealing with international relations, the history of Hungarian-Russian relations, the volume also contains papers investigating the framework of everyday life. Their aim is that we get to know each other's research fields, topics, on which joint scientific research projects could be based in the future. In this area there are already initial results. Thanks to the cooperation many faculty members of our university have published or will soon publish their essays in the Russian, English or German language in the journals of Stavropol University. We are also awaiting to welcome lecturers from Stavropol to our regional science conference organized in the fall.

Kaposvár, 23 June 2012

Prof. Ferenc Szávai
Rector of Kaposvár University

MINDENNAPI ÉLET A KÉSŐ 19. ÉS A KORAI 20. SZÁZADBAN

*

**EVERYDAY LIFE IN THE LATE 19TH AND
EARLY 20TH CENTURIES**

The System of “Safe Passage” in the Female Emigration Movement of the Victorian Era

Natalia Dmitriyevna Kryuchkova*

Abstract In the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th, the British project of imperial consolidation attached a great importance to emigration, including female emigration, to white settler colonies of Great Britain. Emigrants ensured close connection between dominions and the mother country; they spread British values and British style of life. Therefore high morality of migrant women acquired a special significance. The process of crossing the ocean on the ship, which took some months, was the greatest danger for virtue and respectability of female emigrants. The efforts of British government and female emigration organizations to secure safe and respectable passage of female emigrants to the new homeland are investigated in this article.

Keywords ship, assisted emigration, safety, control

The emigration was an important means of regulation of social relationships and decision of social problems in Victorian England. It helped to get rid of all “unnecessary.” The ships loaded with convicts went to the Australian shores, hundreds thousand hungry Irish directed to North America, and ruined English farmers searched the application for their forces in Canada. Initially female emigration was also regarded as export of “surpluses”, which failed to carry out “the main female mission” as wives and mothers. In general those who have emigrated were people failed to find their own place in the society and were not regarded as respectable members of society. Generally the emigration of the first half of the 19th century was associated with drunkenness, fights, raging. The colonies accused metropolitan of bringing on their shores “the hordes of wild Irish and fast young ladies.”¹

Since 1840s there was an aspiration to transform emigration in moral enterprise. It was connected with general increase of interest in morals both in politics and econ-

---

* Stavropol State University Faculty of History / Sztavropoli Állami Egyetem Történelemtudományi Kar
e-mail: intist08@yandex.ru

¹ Myers J. C., 2001. *Performing the Voyage Out: Victorian Female Emigration and the Class Dynamics of Displacement*, Victorian Literature and Culture, 2001.V.1, P. 130.

omy and everyday life. Observance of moral norms meant respectability in Victorian culture, and this category did not confine only the well-off but at least theoretically it extended on inferior social strata – so called “respectable poor”, who were sober, industrious and thrifty. Because morals first of all associated with sexual abstinence in Victorian mentality, especially in respect of women, this aspect of female emigration gained special attention. As a whole the fight for respectability of emigration was within the limits of general anti-vice campaigns.

The interest to moral aspects of female emigration had considerably increased by the end of the 19th century, with spreading of new conception of imperial consolidation. This conception appreciated civilizing and maternal female mission as “the builders of Empire”. Due to their ability to moral and religious influence, to philanthropy, women had to transform future of the places “where semi-barbarism, retrogression and ignorance for years have reigned supreme” into “an era of Civilization, of Progress, and of Illumination.”² Women gave birth to white children and raised them as real British capable to become soldiers and new mothers. Thus female emigrants became “agents” of cultural influence of mother country, who spread British style of life and British values in the colonies. That is why they had to have great moral purity.³

Great Britain’s interests coincided with the requirements of the colonies. There was a great need in the young women who one can employ as a servant in the respectable house. A number of colonies aided to organize the passage of unmarried female servants corresponding to certain criteria.⁴ As a rule they sought women who were able to endure hard colonial life and had high moral qualities, helping them to overcome various temptations of masculine surroundings of the colonies.

British migratory agents and colonial commissioners on immigration checked up every woman asking for help. It included detailed scrutiny of the letters of recommendation and individual interviews. Personal contacts were necessary for investigation of the potential emigrants’ motives and their features. As a rule emigrants did not allow the women from workhouses, orphanages and reformatories to emigrate. Women who had illegitimate children were refused immediately.

Despite of the strict criteria of selection it could not give assurance of arrival exclusively those women who had a good reputation. The process of passage became another test of morals. Railway trips where women became the objects of special and sometimes dangerous attention, railway changes and stay at railway stations, which were considered “the places of vice,” caused strong fears. However the passage through the ocean caused the greatest concern. It threatened both personal security and respectability of the travelers. Maria Rye, the leader of the Middle Class Emigration Society, noted that women had most of all temptations on boards the ships.⁵

---

² Bush J., 1994. “*The Right Sort of Woman*”: *Female Emigrators and Emigration to the British Empire, 1890-1910*, *Women’s History Review*, 1994. V.3. №3, P. 400.

³ Абрамс Л., 2011. *Формирование европейской женщины новой эпохи, 1789-1918*, М.: Изд. Дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики. С. 289.

⁴ Зудов Н. Е., 2008. *Регламентирование внутриимперской эмиграции в австралийские и новозеландские колонии Великобритании в 60-е гг. XIX в.* / Британия: история. Культура, образование. Тезисы докладов международной научной конференции. Ярославль: Изд-во ЯГПУ. С. 84-85.

⁵ Krogulski. S., *Turning a Curse into a Blessing: Propaganda and the Emigration of British Single Women*, *CONCEPT – An Interdisciplinary Journal of Graduate Studies Villanova University* // <http://concept.journals.villanova.edu/article/view/328>.

The ship crossing the ocean represented the special space in which transition state “between two worlds and two lives” was strongly felt.⁶ The action of rules and laws that regulated social life on the land inevitably weakened in this space. Public opinion lost its significance as the main instrument of social control and regulator of behavior, because “society” could exist during only limited period of time, and probability of meeting of these people on the new homeland was not high. The compelled long idleness, boredom, absence of events created a strong wish to vary their life and acquaintances on the shipboard. It is necessary to add an exciting feeling of freedom, acquired by the emigrants, increased emotionality, connected with homesickness and exaltation from approach to the new life, which was expected and feared simultaneously. The situation became complicated with the problem of closeness of male and female accommodations: “men and women who were strangers to each other [and who were] not infrequently berthed together in a space only a yard wide.”⁷ Emigrants were often transported on the ships loaded with alcohol, especially whisky and brandy, and unguarded. In general Victorians had the grounds to regard the ship as the “unsafe” public space.

“Fearful tales are told of the immoralities committed on board emigrant ships. I believe these tales are true...”, wrote Maria Rye.⁸ In letters sent from colonies to the mother country, it was told about shocking cases of seducing women by sailors and officers, about love stories being the cause of non-arrival of women to their employers, who paid for women’s passage, about pregnancy cases, that were found out during the work for the employers.⁹

Before the 1880s public attention was paid to the problem of “the fall” of women and of prostitution, while perils from separate seducers (passengers or crewmen) were in the focus of attention. In the last quarter of the 19th century and at the beginning of the 20th, there were not individuals but transatlantic networks of dealers making profit on sale of women in brothels, who attracted general attention. It was rumored in society “...that by drugs, by false messages, by feigned sickness, by offers of or requests for help and assistance, girls were spirited away and never heard of again; that these missing girls, often quite young children, were carried off to flats and houses of ill-fame, there outraged and beaten, and finally transported abroad to foreign brothels under the control of large vice syndicates.”¹⁰ The danger had foundation, but it was swelled to the size of national disaster. The conferences devoted to the problem of “white slavery” were held in different cities of the world, including London; amendments to the law were developed. At the same time the danger of Mormons was discussed. Interest to this problem was increased with Arthur Conan Doyle’s popular novel “Study in Scarlet” published in 1887. Newspapers published reports about hundreds of “converts” directed to the harems of Utah, many of which got under Mormons influence on board the ships. These women, as was reported, were lost not only for the British Empire because they did not fulfill their mission as

---

⁶ Hassam A., 1994. *Sailing to Australia: shipboard diaries by nineteenth-century British emigrants*, Manchester: Manchester Un-ty Press. P. 6.

⁷ Kranidis R. S., 1999. *The Victorian Spinster and Colonial Emigration: Contested Subjects*, New York: St. Martin’s Press. P. 163.

⁸ *Miss Rye’s letter to the Times*. 1863, Otago Witness, 1863.№ 614, P. 8.

⁹ Bush J., “*The Right Sort of Woman*” ... P. 396.

¹⁰ Billington-Greig T., 1913. *The Truth About White Slavery*, The English Review, 1913. June, P. 428.

"wives and mothers of British race," but they were lost as Christians deceived with false ideas.¹¹

All this entailed consideration of independent emigration as absurd enterprise, leading to fearful consequences: "To send out a single and unprotected female in a mixed ship, is an actual sin. The chances are strongly in favour of her ruin."¹² Even if a girl safely reached her destination, her reputation could be damaged in case of independent emigration and she was treated with more suspicion than in case of organized, assisted emigration. Only the latter could give the guarantee of respectability of emigrant. It was highlighted in emigration propaganda of the second half of 19th century.

Similar stories about the girl, who ventured to cross the ocean in search of new life, were popularized. Numerous perils and temptations waited her in the way. Despite of the fact that emigrants differed in age, social status and nature in real life, they were amazingly uniform in the texts. The main heroine was always inexperienced and innocent, she had never heard about vices of the world, she wasn't able to care about herself and needed in support and protection. Men who were near her could not give her any help because of their negligence and inability. Only professional emigrators were able to protect her from villains. Wise, experienced, well knowing real life they immediately found potential rascal even if he was well masked. They were informed of the methods of women's traders and knew how to prevent it. In the 1880s, when the public enthusiasm to discussing moral problems was revived, such literature was framed in certain genre of "safe passage" narratives.¹³ These stories were both advertisements of emigration organizations and instruction of young women at the same time.

In the second half of the 19th century numerous manuals for female emigrants, including those who risked going to independent travel, were published. Besides various pieces of practical information they contained councils about behavior of girls, who did not want to get in "nasty situation". Recommendations were resolved as follows. The strictest code of behavior was the best means to help themselves. It was necessary to watch each step and gesture. The best way was to keep maximal distance. Young woman should not enter into conversations about herself and her plans with any stranger, a man or a woman, should not allow herself to be treated to any refreshment. There should be nothing remarkable in her dress, nothing in appearance or manner that could call attention to her. There was a rule on the shipboard "That the greater the freedom of action that is allowed to women, the smaller the freedom of manner that they should allow to themselves."¹⁴

It was highlighted that women "ruined" during the voyage were not necessarily bad and inclined to profligacy. Most likely they were insufficiently prepared to decide what company they need to adhere. Such inexperienced girls were given the advices such as follows: "We will suppose a young man is paying you attention, and wishes you to give him your company—you, perhaps, feel inclined to do this; but wait a little, and be on your guard. If he urges you to be with him, at such times as he knows, and

---

¹¹ Chilton L., 2007. *Agents of Empire: British Female Migration to Canada and Australia, 1860-1930*, Toronto-Buffalo-London: Un-ty of Toronto Press Inc. P. 51.

¹² Heywood B. A., 1863. *A Vacation Tour at the Antipodes, through Victoria, Tasmania, New South Wales, Queensland, and New Zealand, in 1861-1862*, L.: Longman. P. 246.

¹³ Chilton L., Op.cit. P. 42-47.

¹⁴ Ibid. P. 46.

you know, that you ought to be at your duties, you may be quite sure that he is not a person to whom it would be safe for you to give your company".¹⁵

Girls from so called "class of servants", especially from countryside, caused the most serious anxiety. They lacked education, knowledge of society, common sense and restrained manners, which helped girls from "the better classes" to protect themselves from undesirable contacts. Rural girls were the main addressee of the warnings. Gentle, though impoverished ladies caused less anxiety. However they were waited with perils, connected with the loss of social status, because of close mixture of classes on the shipboard. Persons who were assisted to emigrate were compelled on financial reasons to divide their voyage with workers from the second class and even with poor steerage passengers. Maintenance of distance in relationships was considered as the best preventive measure against the threat.¹⁶

The problem of guaranteeing "safe passage" became one of the central problems in the organization of emigration. In the middle of the 19th century the government offered a new system of passengers' passage on the special emigrant ships, provided with staff of personnel securing comfort and order in the process of the passage. Every aspect of life on the shipboard was regulated by surgeon-superintendent who was responsible not only for health services and hygiene but for providing with meal and drinks, furniture, entertainments and order on the ship. Finally he was responsible for securing female safety on the territory of the ship. "The Surgeon should bear in mind that one of his most important duties is the care of the morals and the protection of the single women, and he should prevent the association of single men and women who are not immediate members of the same family," as can be read in the "Instructions to Surgeons Superintendents of Government Emigrant Ships."¹⁷ Direct supervision for single women was carried out by matron. She announced necessary norms of behavior on the shipboard to women and was responsible for its observance. It was a part of her functions to watch their associates, including both passengers and the crew, and to stop intercourse considered undesirable. Sometimes but not always matron had assistants. The captain and his mates supervised behavior of the crew. Constables appointed on the emigrant ship took their part in establishing order.

Strict discipline had to be maintained on the ship. It was highlighted that it had to be stricter than on the land, taking into account unusual emotional state of people during the voyage. Gambling, betting, smoking in certain parts of the ship was prohibited. Relations between the crew and female emigrants ought to be minimized. Matrons had a right to lock doors of female apartments and to keep the keys. Though, physical movement of women became extremely restricted. Their manners, gestures, words were exposed to control. Disciplinary measures included wide variety of actions even penalties and imprisonment till 1 month (there were often premises arranged for the prison, which were uncomfortable, sometimes without any chair or bench, on the emigrant ships). Only physical punishments and food deprivation were forbidden.¹⁸

Attempts to diversify tedious life on board the ships were undertaken. Entertainments were framed with Victorian ideology of "rational" leisure; they should be useful for body and mind. Walks in the open air, musical concerts and dancing (officers and sailors were forbidden to dance with unmarried women) were regarded as

---

¹⁵ Servio, 1850. *The Voyage Companion: A Parting Gift to Female Emigrants*, L.: Charles Gilpin. P. 12.

¹⁶ Myers J. C., Op. cit. P. 129-131.

¹⁷ *Instructions to Surgeons Superintendents of Government Emigrant Ships*, 1866. L.: George E. Eyre & William Spottiswoode. P. 13.

¹⁸ *Ibid.* P. 12-18.

useful "means of promoting cheerfulness and preventing lassitude and ennui amongst the Emigrants."¹⁹ There were employed by Emigration Commission teacher and / or priest who were responsible for intellectual and spiritual development of emigrants. They gave information necessary for emigrants, religious instructions and hold services. There were small libraries where books, giving "useful knowledge", were kept. Reading classes where emigrants read aloud were often organized. Instruction of "female" pursuits, such as needlework, was conducted. Training and employment of young women, a supply of materials for work were under charge of matrons. Thus all possible means to dispel boredom, "to give as far as possible a profitable direction to their occupations and amusements,"²⁰ to distract from "immoral" thoughts were used.

On the whole English public opinion looked favourably upon the system of female emigration, offered by the government. In the middle of the 19th century there were many people, agreed with opinion of much travelling Cambridge teacher B. A. Heywood that "under the Government Female Emigration System, where a Surgeon-Superintendent is vested with the authority, I believe, of a Dictator, proper order and strict discipline is kept."²¹ Manuals for emigrants urged women that this system "with some decent provision for the spiritual wants of the passengers, in the person of a conscientious chaplain, and in the person of a respectable matron - some security against those indolent and disorderly habits being contracted during the voyage, which might prove your bane at the termination of it."²²

However in reality governmental system was far from perfection because its normal functioning depended on co-ordination of actions of emigrators and the captain and the crew, and, of course, on tempers of emigrants themselves. In 1858 "Sydney Morning Herald" published the report of the Immigration Board on the Irregularities which occurred on the ship "Stebonheath", transporting emigrants from Great Britain to Australia. In the course of hearings it was found out that it was not possible to secure the order despite of all reasonable efforts undertook by the surgeon-superintendent and matron. The cause was in the fact that the captain and his mates did not consider it necessary to supervise behavior of the crew. From all officers only the chief officer tried to restrain the crew; that is why he was obliged to carry a pistol with him for self-preservation during his watch. Other officers either ignored offences of the rules or violated them with other sailors. Sometimes emigrants came into correspondence with sailors, secretly met with them. In the confusion during the gale, began soon after departure of the ship, many sailors and some officers instead of saving the ship went straight to female apartments. The surgeon-superintendent and matron had to use handcuffs and imprisonment. However they might apply these measures only to "guilty" women, but not to the crew.²³

The idea of imperfection of governmental system of female emigration was discussed with non-governmental female emigration organizations. These organizations began to spread in Great Britain from the middle of the 19th century, and became numerous and various at the end of the 19th century and the beginning of the 20th. They included both societies, focusing exceptionally on the organization of emigration ("Female Middle Class Emigration Society", "British Women's Emigration Association", "South African Colonization Society"), and organization, engaged in the

---

¹⁹ Ibid. P. 17.

²⁰ Ibid. P. 16.

²¹ Heywood B.A., Op.cit. P. 246.

²² Servio, Op.cit. P. 6.

²³ *Emigrant Ship Stebonheath. Report of the Immigration Board on the Irregularities, 1858*, The Sydney Morning Herald, 1858. 22 April, P. 8.

problems of emigration, together with decision of other tasks of helping women (“Girls’ Friendly Society”, “Travellers’ Aid Society”, “Young Women’s Christian Association”). Female societies stressed the importance of organization of emigration “by women for women”. They stated that only women were able to understand various difficulties of single female emigrants during the passage. Men, who were unable to understand extent of risk, often let down, broke arrangements, forgot to meet women at their destination or were late, thereby exposing women to additional danger. In 1860-s Maria Rye criticized excessive selfishness of male authorities. She was filled with indignation by their unwillingness to pay expenses for ensuring of female security, in particular their desire to employ high-quality matrons for less than the cost of hiring the lowest cabin-boy on deck.²⁴

On the whole, female organizations declared the same purpose as governmental schemes—comfort and security for female emigrants during their passage. Their officials cared about choice of vessel for emigrants, specified needs of single young women. They negotiated about male and female apartments to be situated further from each other. The quality of accommodation, food, security aspects was evaluated. The contracts were signed only with those campaigns, which were recognized as worthy.

Girls were assisted to avoid unnecessary turmoil and disorder, usually accompanying the departure of emigrants. They were directed to the apartments designed for them. As a rule their accommodations were well equipped. Often the officials of emigration societies agreed with trustworthy families of emigrants to look after girls. Such practice was widespread in the middle and in the third quarter of the 19th century. Warnings about traps for young women, advices how to avoid traps, advertisements with addresses of branches of emigration societies in the colonies and addresses of approved hostels were distributed on the passenger ships. “Travellers’ Aid Society” secured the cooperation of the pioneer tour operator, Thomas Cook; in 1889 Annual report thanked the company “for allowing their interpreters...to give cards, with addresses of two homes for young women...to any girls or young women travelling alone.”²⁵

Despite of many female emigration organizations shared feminist ideas of women rights, at the same time they were very conservative with respect to morals. Their leaders shared current opinion that supervision was the best way to protect morals. Thus they did not have any doubts about necessity of personal escort. Maria Rye believed that good order and morals of passengers first of all depended on the competence of the matrons accompanying the groups of female emigrants on the ships.²⁶

While in governmental system of female emigration sometimes matrons were appointed by Emigration Commission, sometimes were chosen from the passengers by surgeon-superintendents, female emigration organizations guaranteed professionalism of the chaperones. The latter were passed through the strictest selection, were vetted for character and suitability. Emigration societies sought verbal references through their networks of personal contacts and, where individuals were unknown, they conducted interviews.²⁷ The societies preferred to hire educated, respectable, middle-aged ladies from middle classes, whose age and social status gave them influence and respect. In contrast with volunteer emigrators, matrons got salaries. Some-

²⁴ Chilton L., Op.cit. P. 52.

²⁵ Phillips R., *Unsexy Geographies: Heterosexuality, Respectability and the Travellers’ Aid Society*, ACME: An International E-Journal for Critical Geographies, 5 (2), P. 180.

²⁶ Miss Rye’s letter to the Times... P. 8.

²⁷ Phillips R., Op.cit. P. 170.

times ladies, leading societies, could act as chaperones. Matrons' shipboard work was carefully vetted and discussed. They were obliged to give detailed reports about voyage, their work with the migrants, about every incident, connected with the passengers under their care.

Emigration organizations tried hard to empower matrons as much as possible, they attempted to make governments to recognize officially their work, they worked to solidify matrons' authority and status on the shipping lines. Several of the organizations required that the women, who travelled under their care, to sign forms, committing themselves to obedience to the matron; other organizations gave oral recommendations about matrons' authority and relationships with them before emigrants embarked upon the ships. It was important because matrons did not have any official assistant. Actions towards violent passengers required the support of the vessels' captain and crews. They had little power to force a good behavior in their charges beyond the threat of unfavourable reports to prospective employers. Nevertheless matrons were seldom faced obstacles to effective realization of their work. They legitimately represented respectable organizations, symbolized morals and good order, dignity and competence, that is why generally both the passengers and the crew showed respect due to them. Besides, by positioning themselves as maternal personas, caring about their foster-children, matrons acquired high status and estimation on the ship.²⁸

In conclusion it is necessary to stress that the system of securing "safe passage" had great importance for every involved side. It gave opportunities to carry out traditionally male function as protector to female emigration organizations, thus it enhanced the status of these organizations, gave them more power and authority. This system was very important for British government, because the success of imperial project in great extent depended on respectability of arriving female immigrants. For colonies the protection of morals signified first of all advantages for middle classes. Officials and employers tried to guard female against presence of presumably aggressive men for guaranteeing capacity for work to new groups of domestics.

The system of the emigrants' protection influenced those for whom it had been created. On the one hand it helped single women, ensured them with necessary comfort, security, gave them guarantee of respectability. On the other hand it extremely restricted the women, forced them to regard themselves as children, who were under vigilant parental control and feared of parental punishment. It is not surprising that not all women agreed to move under such conditions. Many women continued to emigrate independent. In the course of time the number of such women was increasing. The idea of female protection dominated in the discourse of female emigration till the Great War. After the War, when female independence and self-reliance considerably increased, this idea was displaced with the emphasis on social and financial advantages of organized emigration.

---

²⁸ Chilton L., *Op.cit.* P. 57.

Gilded Age New York as Seen by Famous Contemporaries

Tatiana Viktorovna Pantyukhina*

Abstract The paper deals with the perception of turn-of-the-twentieth-century-New York City by two outstanding New Yorkers of that time—Theodore Roosevelt and Jacob Riis. Both made their mark in the history of the city. For both of them New York was a launch pad for their careers. Roosevelt and Riis completed comprehensive research works on the history of contemporary New York. The paper analyses their major works: Roosevelt’s “New York: a sketch of the city’s social, political, and commercial progress from the first Dutch settlement to recent times” and Riis’ *How the Other Half Lives*.”

Keywords Jacob Riis, New York, working classes

New York City has always held a special place among American cities. A gateway to the USA, a dominant urban center since 1800, the embodiment of modernity at the turn of the twentieth century, the city has attracted one of the largest populations in the world. New York’s economic institutions eclipsed domestic competitors by the early nineteenth century and foreign competitors after the First World War.

One of the most dramatic and eventful periods of the city’s history was the turn of the twentieth century. By that time, New York ranked first in the country by every important measure—from population to industrial output to bank deposits to wholesale trade. Besides, New York was the national headquarters for the modern business structure—the corporation. These achievements were hugely impressive since New York was not a national or even a state capital. However, the transformation of New York into business haven came at a severe price. The living conditions of the working classes were appalling.

The fame and shame of the nineteenth-century metropolis were memorialized by a number of contemporaries, both American and foreign. This paper is an attempt to examine the perception of turn-of-the-century-New York by two outstanding New Yorkers of that time—Theodore Roosevelt and Jacob Riis.

New York was an important city in the political career of Theodore Roosevelt. Many of his progressive reforms were tested there before being carried out nation-

---

* Stavropol State University Faculty of History / Sztavropoli Állami Egyetem Történelemtudományi Kar
e-mail: pantyukhina@pambler.ru

wide. He spared no effort to cure the city from social ills. New York was a very special place for Roosevelt, which is clear from his autobiography. Besides, he completed a comprehensive historical research of the city. His work "New York: a sketch of the city's social, political, and commercial progress from the first Dutch settlement to recent times" came out in 1906.¹ The focus of the book is on the early history of the city. The contemporary period is covered concisely in the last chapter of the book. The author admitted that he had to content himself with "barely touching on the social and political problems of the present day; for to deal with these at any length would turn the volume into a tract instead of a history."²

Featuring turn-of-the-century New York, Theodore Roosevelt emphasizes its considerable territorial expansion, as well as a huge growth of both population and wealth. In 1860 New York had over eight hundred thousand inhabitants while by 1890 its population had nearly doubled, amounting to 3 million. The growth of the city kept pace with the growth of its economic power: "The city is one of the two or three greatest commercial and manufacturing centers of the world."³

Another distinctive feature of the city was its cosmopolitan character. Modern historians recognize that by 1860 New York became the most polyglot metropolis on the globe, with nearly half of Manhattan's population being foreign-born. In this respect New York was different to early modern London and Paris, which were enormous but homogeneous. In contrast, New York was at different times the largest Irish, Jewish, Italian, and black African city in the world.⁴

In his research Roosevelt describes the city as a cultural melting pot. "At the present time four-fifths of New York's population is of foreign birth or parentage," he says. Roosevelt analyzes the changes in the character of the immigration population of the city. In 1860 the Irish formed three-fifths of the foreign-born population. Thirty years later Germans, Italians, Poles, Bohemians, Russian Jews, and Hungarians made up a majority among immigrants. He expresses concern about the fact that americanization of immigrant groups was not going as fast as it should be.⁵

Speaking of the political life in the city, Roosevelt does not cover up the fact that it was stained by political corruption, fraud and stock-swindling. He writes about wars that the stock-speculators of Wall Street waged with one another and continual fights for the control of railway systems and stock markets. Those activities "barely missed being criminal." He says that incredible sums of money were stolen, especially in the construction of the new Court House. Yet, his conclusion sounds optimistic: "for the last twenty years our politics have been better and purer."⁶

On the whole, the Roosevelt's picture of New York looks bright and rosy. The author draws attention to positive aspects. The most visible achievement is urban development. Roosevelt proudly describes dramatic improvement in architecture as a result of a steady increase in material prosperity of the city. He points out some new imposing buildings which the city can be proud of, as well as feats of engineering like the bridge across the East River completed in 1883, or the Riverside Drive—"one of the most striking roads or streets of which any city can boast." The landmark of the city is

---

¹ Roosevelt Theodore. 1906. *New York: A sketch of the city's social, political, and commercial progress from the first Dutch settlement to recent times*. New York: Charles Scribner's Sons. ON-LINE ED.:Published August 2000 by Bartleby.com <<http://www.bartleby.com/171/>>

² *Ibidem* <<http://www.bartleby.com/171/14.html>>

³ Roosevelt Theodore. *Op.cit.* <<http://www.bartleby.com/171/14.html>>

⁴ Gilfoyle T. J. *America's heart // The Atlantic Monthly*, 1999, February.

⁵ Roosevelt Theodore. *Op.cit.* <<http://www.bartleby.com/171/14.html>>

⁶ *Ibidem*.

Central Park, while many other parks are being planned and laid out beyond where the town has as yet been built up.⁷

Another positive trend is an increase in the number of public buildings such as hospitals, many of which were well-equipped and managed; and the numerous Lodging Houses, Night Schools, Working-Girls' Clubs and the like. Roosevelt sees it as the evidence of the growth of "civic spirit" and of a desire for a life "with higher possibilities than money-making." The public buildings show, he says, that many New Yorkers are aware of their responsibilities, and are actively striving to help their less fortunate fellows.⁸

Roosevelt claims that charitableness and generosity are typical of New Yorkers. The citizens are keenly sensitive to any disaster. A blizzard in Dakota, an earthquake in South Carolina, a flood in Pennsylvania,—after such catastrophe hundreds of thousands dollars are raised in New York at a day's notice, for the relief of the sufferers. On the other hand, Roosevelt acknowledges, it is a difficult matter to raise money for a monument or a work of art.

Giving an account of the city's cultural life, Roosevelt concedes that in art, music and literature "much remains to be wished for." Yet, something has already been done. The building of the Metropolitan Museum of Art, of the American Museum of Natural History, of the Metropolitan Opera House, the change of Columbia College into a University—all this shows a tendency to make the city more attractive to people of culture. As well as that, there is a growth of literary and dramatic clubs, such as the *Century* and the *Players*. The illustrated monthly magazines—the *Century*, *Scribner's*, and *Harper's*—occupy an entirely original position of a very high order in periodical literature.

Comparing New York with European capitals such as London, Paris, Vienna or Berlin, Roosevelt concedes that there is no chance for his city to rise to similar position of leadership among American cities. Unlike Europe, America lacks a tendency towards centralization. In the United States there are ten or a dozen cities each of which stands as the social and commercial, though rarely as the political, capital of a district as large as an average European country. No one of them occupies a merely provincial position as compared with any other. Thus, Roosevelt concludes, there is no chance for New York City to take an unquestioned leadership in all respects. Nevertheless, its life is so intense and so varied, and so full of manifold possibilities, that it has a special fascination for ambitious men of every kind, whether they are well off, or whether they have yet their fortunes to make. New York City opens to all of them boundless opportunities to achieve their ambitions provided they have a strong character and "can swim in troubled waters." Weaklings have small chance to survive against the turbulent tide of the city life.

Summarizing, Roosevelt comes to the conclusion: "We are better, not worse off, than we were a generation ago."⁹ The sons and grandsons of the immigrants of fifty years back have become good Americans, and have prospered in the material well-being. Although there are still social evils such as corruption and immorality in commerce and social life, honesty and moral cleanliness are the rule and under the laws order is well preserved, and all men are kept secure in the possession of life, liberty, and property.

---

⁷ Roosevelt Theodore. Op.cit. <<http://www.bartleby.com/171/14.html>>

⁸ Ibidem.

⁹ Roosevelt Theodore. Op.cit. <<http://www.bartleby.com/171/14.html>>

Roosevelt does not pay much attention to the life of the lower classes. He just makes a remark that there is no reason to suppose that the condition of the working classes as a whole has grown worse. He confesses, though, that there are enormous bodies of them whose condition is certainly very bad. Speaking about social ills Roosevelt displays unflagging optimism and confidence that they will be corrected. “There are grave social dangers and evils to meet, but there are plenty of earnest men and women who devote their minds and energies to meeting them,”¹⁰ he says.

The life of the working classes in New York at the turn of the century was exposed by another famous New Yorker Jacob Riis. A pioneer of investigative reporting and documentary photojournalism, Jacob Riis revealed the horrible conditions in which the lower classes of New York City lived.

Riis’s works are a valuable primary source for a historian as they are based on the evidence of an eyewitness. In 1870-s–1880-s, Riis was a police reporter for the *New York Tribune* and the *New York Evening Sun*. He worked in the most crime-ridden and impoverished district of the city—Lower East Side. The reporting job gave him an opportunity to witness everyday life of the poor in the city slums. Each day he traveled through the neighborhood, witnessing firsthand the cramped, dirty quarters and inadequate sanitation. He was one of the first Americans to use flash powder, which enabled him to take photographs at night and indoors. The innovation allowed him to take pictures of the interiors of shoddy tenement housing and helped him to capture the hardships faced by the poor. He shot the down-and-out occupants of darkened basements and Chinatown opium dens, his subjects caught unaware. Riis allowed New Yorkers to witness, as if firsthand, the overcrowding he caught in the cellars and flophouses, the tenement rooms where sleeping bodies were stacked on top of each other, the dingy corners that had been turned into sweatshops. He brought the light of a new medium to bear on a netherworld that had never been photographically recorded.

In 1888 the *New York Sun* published Riis’s essay “Flashes from the Slums: Pictures Taken in Dark Places by the Lightning Process,” and in 1889 *Scribner’s Magazine* published his photographic essay on city life.

In 1890 Riis expanded his essays to create a book *How the Other Half Lives*.¹¹ The publication drew a wide response. The images of extreme poverty shocked the New York middle and upper classes, political and business elite.

Riis’s work brought him to the attention of one particularly important New Yorker, Theodore Roosevelt, who served as president of the New York Board of Police Commissioners from 1895 to 1897. In his “Autobiography” Roosevelt acknowledged that Riis’s *How the Other Half Lives* was to him “both enlightenment and an inspiration,” for which he was deeply grateful. Roosevelt confessed that he was highly impressed by the book. “Jacob Riis had drawn an indictment of the things that were wrong, pitifully and dreadfully wrong, with the tenement homes and the tenement lives of our wage-workers. In his book he had pointed out how the city government, and especially those connected with the departments of police and health, could aid in remedying some of the wrongs”¹², Roosevelt wrote.

Later, Theodore Roosevelt recalled that after reading the book he was so deeply moved by Riis’s sense of justice that he decided to meet the author. Explaining his

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Riis Jacob A. 1890. *How the other half lives*. New York: Charles Scribner’s Sons. <<http://www.cis.yale.edu/amstud/inforev/riis/title.html>>

¹² Roosevelt, Theodore. 1913. *An Autobiography*. New York: Macmillan.; ON-LINE ED.: Published 1999 by Bartleby.com <<http://www.bartleby.com/55/6.html>>

intention, he wrote, “As President of the Police Board and a member of the Health Board ... I felt that with Jacob Riis’ guidance I would be able to put a goodly number of his principles into actual effect. He and I looked at life and its problems from substantially the same standpoint. Our ideals and principles and purposes, and our beliefs as to the methods necessary to realize them, were alike.” Roosevelt and Riis met and became fast friends. Their lifelong friendship grew over the years. Both left warm reminiscences about each other in their autobiographical works. Roosevelt called Riis “the best American I ever knew.”¹³ Riis wrote a biography of his famous friend.¹⁴

Explaining the title and the topic of his book, Riis wrote in the introduction to *How the Other Half Lives*: “Long ago it was said that ‘one half of the world does not know how the other half lives.’ That was true then. It did not know because it did not care. The half that was on top cared little for the struggles, and less for the fate, of those who were underneath, so long as it was able to hold them there and keep its own seat.” Riis wrote his book in order to call attention to the deplorable living conditions of majority of New York City’s residents. Employing narrative, reportage, social statistics and the latest advances in flash photography, Riis shed light on the horrific living conditions of New York’s vast population of poor immigrants.

The title of the work was an understatement. The author must have been well aware that the poor he chronicled accounted for more than three-quarters of New York’s population. In other words, the “other half” in New York City had become the other three-quarters, with 1.2 million impoverished people living in slums.

Riis’ *How the Other Half Lives* is a multidimensional research. It represents comprehensive examination of wide range of the city’s issues such as women and children’s labour, crime, pauperism, begging, violence, alcoholism, to mention but a few. He focuses attention on living conditions of working classes, particularly so called «tenements», or “tenant houses”—barrackslike buildings. Unlike an apartment house or an apartment building, that type of rental housing was specially constructed for low-income families so that they could share space and expenses. That meant that a one-family apartment was occupied by a few families plus a number of paying boarders. J. Riis gives the following description of a typical tenement: “It is generally a brick building from four to six stories, frequently with a store on the first floor; four families occupy each floor, and a set of rooms consists of one or two dark closets, used as bedrooms, with a living room twelve feet by ten. The staircase is too often a dark well in the centre of the house; each family is separated from the other by partitions.”¹⁵

Inside tenant houses living conditions were intolerable. The rooms were dark, cramped, and poorly ventilated. Interior rooms either had no windows at all or opened onto narrow shafts that bred vermin and rotten odors. Some tenements lacked indoor plumbing; others offered only a single tap to be shared by many families. The only source of heat was coal-burning stoves. J. Riis describes the grim details of tenement life: “...the hall is dark and you might stumble over the children pitching pennies back there. Not that it would hurt them; kicks and cuffs are their daily diet... All the fresh air that ever enters these stairs comes from the hall-door that is forever slamming, and from the windows of dark bedrooms. The sinks are in the hallway, that all the tenants may have access—and all be poisoned alike by their summer stench...”

¹³ Ibid., <<http://www.bartleby.com/55/3.html>>

¹⁴ Riis Jacob A. 1904. Theodore Roosevelt, the Citizen. New York: the Outlook Co.

¹⁵ Riis Jacob A. 1890. <<http://www.cis.yale.edu/amstud/inforev/riis/chap2.html#para4>>

The gap between dingy brick-walls is the yard. That strip of smoke-colored sky up there is the heaven of these people.”¹⁶

Such type of housing resulted into unprecedented overcrowding. In statistical appendix to his book Riis provides official figures that show extremely high population density in working class neighborhoods.¹⁷ He illustrates the statistics with his own descriptions and photographs. For instance, he refers to the sanitary police report counting 101 adult and 91 children in a Crosby Street house, one of twins, built together. In the other building there were 89 children, a total of 180 for two tenements. This convincing statistics is followed by another example. A midnight police inspection in Mulberry Street found a hundred and fifty “lodgers” sleeping on filthy floors in two buildings.¹⁸

The accuracy of Riis’ accounts is corroborated by recent researchers. According to Norton, in 1893, New York City’s immigrant-packed Lower East Side had one of the highest population densities in the world: 702 people per acre.¹⁹ According to another contemporary source, 2.5 million New Yorkers lived in 430,000 tenements in the late nineteenth century.²⁰

The overcrowding, together with unsanitary conditions, made communicable diseases widespread. Typhus, diarrhea, cholera and tuberculosis were rife even after public health measures had been taken. The city authorities tried to regulate tenements through building codes. The Tenement-House Act of 1867 was “the first step toward remedial legislation,” in Riis’ words.²¹ Under the act, each sleeping room should be ventilated by a transom to another room. The act also required a single toilet for every twenty occupants. The standards were not very high. In spite of this, the local authorities achieved only modest success in enforcement of those lenient requirements. The landlords were reluctant to obey the law since the obedience would lower their profits. Riis bitterly stated: “Little improvement was apparent” as the new tenements, that were recently built, were “as badly planned as the old, with dark and unhealthy rooms, often over wet cellars where extreme overcrowding is permitted.”²² To support his claim Riis referred to an opinion of a well-known physician, “If we could see the air breathed by these poor creatures in their tenements, it would show itself to be fouler than the mud of the gutters.”²³

A good barometer of general sanitary condition is infant mortality compared with the whole number of deaths, maintained Riis. In slums it was much higher than in well-off neighbourhoods. For example, in the Bend, which Riis called “foul core of New York’s slums,” the Tenement House Commission counted 155 deaths of children in a specimen year (1882). Their percentage of the total mortality in the block was 68.28, while for the whole city the proportion was only 46.20. The general death-rate in slums was also higher than in the city. In 1888 the general death-rate for the whole city was 26.27, whereas in Baxter Street it was 32.24 and in Mulberry Street it was even higher—38.05. “These figures speak for themselves,” concluded J.Riis.²⁴

¹⁶ Ibid., <<http://www.cis.yale.edu/amstud/inforev/riis/chap4.html#para17>>

¹⁷ Ibid., <<http://www.cis.yale.edu/amstud/inforev/riis/appendix.html>>

¹⁸ Riis Jacob A. 1890. <<http://www.cis.yale.edu/amstud/inforev/riis/chap2.html#para7>>

¹⁹ Norton M.B., Katzman D.M., Escott P.D. 1986. A people and a nation. A history of the United States. Boston: Houghton Mifflin, p.518.

²⁰ Gruver R.B. 1985. An American history. New York: Alfred A. Knopf, p.530.

²¹ Riis Jacob A. 1890. <<http://www.cis.yale.edu/amstud/inforev/riis/chap2.html#para1>>

²² Ibid., <<http://www.cis.yale.edu/amstud/inforev/riis/chap2.html#para2>>

²³ Ibidem.

²⁴ Ibid., <http://www.cis.yale.edu/amstud/inforev/riis/chap6.html#para6>

Another urgent problem of the slums was alcoholism. The chapter in which Riis examines the issue is titled “The Reign of Rum.” The opening remark of the chapter reveals Riis’ dry sense of humour. He assumes that an old saying “Where God builds a church the devil builds next door a saloon” had lost its point in New York. In the area below Fourteenth Street, where half of the tenement population lived, the author counted 4,065 saloons and only 111 churches, chapels, and places of worship of every kind. “Either the devil was on the ground first, or he has been doing a good deal more in the way of building,” summarized Riis. Uptown the account stood a little better, but far from being rosy: there were ten saloons to every church.²⁵ “One may walk many miles through the homes of the poor searching vainly for an open reading-room, a cheerful coffee-house, a decent club that is not a cloak for the traffic in rum. The dramshop yawns at every step, the poor man’s club, his forum and his haven of rest,” he wrote.²⁶

One of Riis’ major concerns was children living in tenements. What training did they receive or did not receive? What instincts did they inherit and absorb in their growing up? The reader could find easily the answer to these questions in the description of a typical tenement in the Sixth Ward. It figured in the official reports as “an out-and-out hog-pen,” that had a record of one hundred and two arrests in four years among its four hundred and seventy-eight tenants, fifty-seven of them for drunken and disorderly conduct. Riis did not have information about the number of children living in the tenement, but according to the official report, only seven in the whole house attended school. “The rest gathered all the instruction they received running for beer for their elders,” remarked Riis. Once, an official came upon four boys drinking beer in the hallway. Riis ironically assumed that they were really good boys as they offered the inspector some beer.²⁷

Riis does not examine in detail the issue of education of the working class children. He just describes a couple of scenes he witnessed. Once he watched two youngsters in a Mulberry Street yard chalking on the fence their first lesson in writing. The boys wrote: “Keef of te Grass.” Riis wondered where they saw the grass since “there was not a green sod within a quarter of a mile.”²⁸

It’s doubtful that school made a difference in training and upbringing. Children did not seem to get a lot out of school. For example, a survey of students of a downtown public school showed that out of forty-eight boys twenty had never seen the Brooklyn Bridge—a symbol of cutting edge technology of that time—although it was situated within five minutes’ walk; only three out of forty-eight pupils had been in Central Park; fifteen had ever ridden in a horse-car. All training they receive children picked up in the street with its dirt and mud. That was the bitter conclusion Riis reached.²⁹

Describing appalling living conditions of working classes and problems relating to that, Riis posed a series of urgent, often implicit, questions to himself and his readers. What is the structural relationship between persistent poverty and new immigrants? How does environment shape ‘character’? What are the proper roles of government, public philanthropy, and religion in reform efforts? These questions remain apt today. That’s why Riis’ book did not fall into oblivion unlike many other political essays. Since its first publication in 1890, Riis’ *How the Other Half Lives* has been

²⁵ Riis Jacob A. 1890. <<http://www.cis.yale.edu/amstud/inforev/riis/chap18.html#para1>>

²⁶Ibid., <<http://www.cis.yale.edu/amstud/inforev/riis/chap18.html#para2>>

²⁷Ibid., <<http://www.cis.yale.edu/amstud/inforev/riis/chap15.html#para1>>

²⁸Ibid., <<http://www.cis.yale.edu/amstud/inforev/riis/chap15.html#para3>>

²⁹ Riis Jacob A. 1890.< /www.cis.yale.edu/amstud/inforev/riis/chap15.html#para1>

reprinted countless times. It also has been included into the collection of the Open Online library of Harvard University³⁰ and Yale University. (The Yale University online version is used by the author of this article).

A new surge of interest in Riis' works was brought about by centenary celebration of a benchmark in the city's history, namely consolidation of "the City of Greater New York" in 1898.³¹ Ten years after the celebration, the publication of "Rediscovering Jacob Riis: Exposure Journalism and Photography in Turn-of-the-Century New York" by B. Yochelson, D. Czitrom caused lively public discussion.³² It seems that every generation of Americans needs to rediscover Jacob Riis for itself.

Jacob Riis was certain that social problems are solvable. The key to success was to unite efforts of local authorities, business community, public organizations and city dwellers. In this respect Riis and Roosevelt held similar views. Like many other progressive era reformers they were optimistic. They were sure that social ills could be cured.

---

³⁰ Riis Jacob A. 1890. How the other half lives. New York: Charles Scribner's sons. <<http://ocp.hul.harvard.edu/immigration/outsidelink.html/http://nrs.harvard.edu/urn-3:FHCL:880973>>

³¹ In 1898 three parts of the city and nearly forty municipalities were consolidated to create today's five-borough Greater New York City. – T.P.

³² Yochelson B., Czitrom D., 2008. Rediscovering Jacob Riis: Exposure Journalism and Photography in Turn-of-the-Century New York: New Press; Power M. The other half // New York Times, May,25, 2008; Roberts S. Witness to the poor, and the grand ship undone // New York Times, March, 9, 2008; Chan S. Revisiting the other half of Jacob Riis // New York Times, February, 9, 2008; Klinkenborg V. Recovering the complex legacy of the photographer Jacob Riis // New York Times, February, 12, 2008.

Utolsó napok Fiumében

Takács Zsuzsanna Mária*

Abstract   **Last Days in Fiume.** Fiume, today's Rijeka, lives in many ways in the Hungarian historical memory. During the past centuries a picture developed that is connected to the „Hungarian” port. However, it is questionable how Fiume and the education there were „Hungarian”, what the everyday life, the schooling were in a community where most of the inhabitants spoke not the official language of the state, and belonged to another culture. On the basis of three totally different primary written sources, the study attempts to introduce how differently those people saw Fiume and the last „Hungarian” months that lived as teachers, students and at the same time as members of different nationalities for longer or shorter periods in the seaside town. The centre of our research was the sources from the 1910s. Following the comparative analysis of works connected to Fiume by Agliceriu Remus and Samu Szabó, school directors in Fiume and Olga Koós, teacher, we can get a picture different from the general about the town before 1918. By analysing their works we got an insight into an interesting, but so far unknown part of Fiume's school history.

Keywords   Fiume/Rijeka, memoirs, education, teachers

Fiume a magyar emlékezetben¹

*„A történelemben élünk – de nem tudunk semmit. Húsz év múlva jönnek majd a törté-
nészek. Ők tudni fogják.”²*

*„A történelemben élünk – olvasható mottóként Lénard Jenőné visszaemlékezésében –
de nem tudunk semmit.”* A „történelemben éltek” azok az emberek is, akik az egykori Fiume utcáit rótták és különböző nyelveken beszéltek, különféle nemzetekhez tartoz-

---

* Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar / University of Pécs Faculty of Humanities, Hungary
e-mail: takacs.zsuzsanna@pte.hu

¹ A tanulmány Fiume történetére vonatkozó része és az Agliceriu Remus által írt jelentés elemzése megjelent a Pécsi Tudomány „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola 2010-es évkönyvében.

² Az idézetet Lénard Jenőné mondta fiának, in: Lénard 1972, 20. o.

tak. Ismerték egymás hagyományait, melyek nagyon is különböztek egymástól, mégis valamennyien összetartoztak, mert mindannyian fiumeiekké váltak, fiumeiek voltak.

„...majd jönnek a történészek...” – folytatódik az idézet. A történészek nem hűsz, de jó száz év elmúltával sem ismerték meg igazán a 19. és 20. század fordulójának Fiuméját, azt a várost, mely oly különleges helyet foglal el a magyar történelemben. Fiume a mai napig elevenen él a magyar emberek emlékezetében, ami azért is érdekes, mert már eltűnt az a nemzedék, akik számára Fiume nem a külföldet jelentette, hanem az ország egyik városát. „*Bárki, aki kijárta az általános iskolát – olvasható Lénard Sándor írásában – Fiumét magyar városnak ismerte. Nem indultunk tehát külföldre, sőt, az volt az érzésünk, hogy a magyar kormányok által kedvelt helyre kerültünk...*”³ Ez a város még annyi év múltán is úgy maradt meg a közös emlékezetben, mint magyar város. Nem lett olasz, jugoszláv, majd horvát Rijeka, hanem megmaradt magyar Fiuménak, annak ellenére, hogy a magyarok mindenkoron kisebbségben voltak az olaszok és horvátok mellett.

Ez a tanulmány nem a város történetét kívánja bemutatni, megtették azt már sokan. Két fiumei iskolaigazgató, Agliceriu Remus feljegyzését, Szabó Samu visszaemlékezését, valamint Koós Olga tanítónő gyermekkora visszatekintő írását közli egy olyan korszakról, mely sorsfordító volt az európai történelemben, és új kezdetet jelentett Fiume és a fiumeiek életében (is). Egy korabeli igazgatói jelentés és két jóval később, már idősebb korban íródott visszaemlékezés. Mindegyik írásban megjelennek személyes élmények és szubjektív vélemények is, így olyan képet kap az olvasó a város mindennapjairól, az iskolák működéséről, melyet a későbbi korok emberének emlékezetéből már kitörlődött.

A magyarok számára Fiume az álmok, a vágyak városa volt. Vágyakozás a magyar kikötő után, a „magyar” tenger után. S ez az álom egy rövid időre valóság lett, de nem békés valóság, hanem sok nehézséggel, sok kudarccal, sok rossz döntéssel terhelt. Az álmok városából mára az emlékek városa lett, ahogyan Fried Ilona egyik könyvének címében találóan szerepel.⁴ Az emlékek azonban nagyon eltérőek. Hiszen elég csak arra gondolni, hogy egy családon belül is hány különböző módon felidézett kép, gondolat létezhet ugyanarról az eseményről, személyről, vidékről. Így természetesen nagyon is különbözőek azok az emlékképek, amelyek Fiuméről megőrződtek azok lelkében, emlékezetében, akiknek életében, hosszabb-rövidebb ideig, Fiume az otthont jelentette.

Mindenkinek volt (s van) egy képe Fiuméről, a magyar tengeri kikötőről. Ez a kép lehetett színezett vagy fekete-fehér, lehetett olyanoké, akik valamilyen módon kötődtek Fiuméhez, s lehetett olyanoké, akik csak átutaztak a városon. Megint más kép alakult ki azokban, akik olaszoknak vagy horvátnak születtek a tengerparti városban, és más képet őriztek azok, akik ugyan sosem laktak, de még csak nem is jártak ott, mégis, mivel a Magyar Korona területén éltek, magukénak érezték a város. Mások elbeszélése révén, az újságokban megjelenő írások alapján kialakult bennük egy kép a magyar kikötővárosról. Azok az emberek pedig, akik innen indultak új hazát keresni, és akik az első világháború kitöréséig folyamatosan érkeztek a városba, nekik Fiume, bár csak néhány napot töltöttek el ott, mégis meghatározó emléket jelentett, mert az volt az utolsó magyar város, amit szemükkel láttak, mielőtt elhagyták szülőföldjüket.⁵ Fiume az Osztrák-Magyar Monarchia a világhírű fürdőéletének kapujává vált, miután megépült a Budapest-Fiume vasútvonal (1873). Ezt követően az Isztrián található kis

³ I. m., 13. o.

⁴ Fried 2001, 293. o.

⁵ Ladányi 2004, 51. o.

halászfalvakból – Lovrana, Volosca és a máig híres Abbázia – néhány év alatt első számú tengeri fürdőhelyekké lettek. Létrehozták az olasz-francia Riviéra mását az Adriai-tenger partján.⁶ Ebből is adódik, hogy az akkori ország területén élők egy részének voltak emlékei Fiuméről, és sok családban, idősebb generációhoz tartozókat kérdezve, előbukkanhatnak a városhoz kapcsolódó történetek. A magyar köztudatban azonban a Fiume-kép, az emlékek nagyon pozitívak, illuzórikusak, és ebből is adódóan nem vagy csak nagyon nehezen tudják elfogadni azt, hogy az ott élt (és ma ott élő) különböző nemzetiségűek számára teljesen mást jelentett a magyar jelenlét.

A nyelvkérdés, a Magyarországon hozott törvények, rendeletek, amelyek nem igazodtak Fiume sajátos viszonyaihoz, komoly nehézségeket okoztak, konfliktusokat generáltak minden területen, így az oktatásban is. Agliceriu Remus feljegyzése rávilágít azokra a gondokra és konfliktusforrásokra, melyek elvezettek ahhoz, hogy az első világháború után az addigi „ellenséges erőket” felszabadítóként fogadják a városban.

Fiume történelmét mindig is meghatározta földrajzi fekvése. Hegyekkel körbekerített, szigetekkel védett öble a hajózásban védelmet, biztonságot jelentett, ugyanakkor elszigetelte a környező vidékektől. Fiume a 16. század eleje óta tartozott a Habsburg Birodalomhoz és 1776-ban került a Magyar Koronához. Kezdetben a zágrábi Horvát Tanács igazgatta, majd 1779-től *separate coronae adnexum corpusként*, vagyis a Koronához csatolt külön testként közvetlenül a Magyar Korona fennhatósága alá került.⁷ A 19. század során többször váltogatták egymást Fiume „birtoklóit”, hiszen a napóleoni háborúk után újra Habsburg fennhatóság alá került, majd 1822 és 1848 között ismét a magyaroké lett. A magyar szabadságharc leverését követően pedig a horvátok kapták meg. Az 1865-ös országgyűlésen a város polgársága kérte, hogy Fiume újra a Magyar Korona része lehessen, így az 1868-as horvát-magyar kiegyezés után ismét, mint „*corpus separatum*”-ot csatolták a Magyar Koronához.⁸ Az 1868. XXX. törvénycikkben olvashatjuk, hogy „*Fiume külön testet képez, amelynek, mint ilyennek külön autonómiája van s erre vonatkozó törvénykezési és kormányzati viszonyaira nézve, Magyarország országgyűlése Horvát-Szlavón-Dalmátország országgyűlése és Fiume közt küldöttségi tárgyalások útján közös egyetértéssel lesz megállapodás eszközendő.*”⁹ A Fiume igazgatásáról a magyar minisztertanács 1870-ben rendelkezett: „*Az egész magyar-horvát tengerparton a tengerészeti ügyek intézésére, nemkülönbén Fiume város és kerületének összes kormányzatára nézve egy kormányzó nevezendő ki, aki mint az egész magyar-horvát tengeremléken a tengerészeti kormányzat vezetője, egyszersmind a Fiumében szervezendő királyi tengerészeti hatóság elnöke is leendő.*”¹⁰ Az uralkodó a magyar kormányfő ajánlására gróf Zichy Józsefet nevezte ki fiumei és magyar-horvát tengerparti kormányzóvá, akinek hatásköre kiterjedt a városra és környékére, hozzá tartozott a közigazgatási, törvénykezési, tengerészeti ügyek mellett az oktatásügy is.¹¹ A lakosság száma ettől kedve emelkedett, azonban arányaiban mindig megtartotta a markáns olasz és horvát többséget. A városban élő olaszok aránya 1890-ben 44%, míg a horvátoké 36% volt a 3,6%-os magyar lakossággal szemben és a helyzet 1910-re sem változott meg jelentősen. Akkor is a lakosság 48,6%-a olasz, 25,9%-a horvát származású volt, viszont ekkora a magya-

⁶ Kósa 2004, 45. o.

⁷ Fried 2001, 11. o.

⁸ Magyar kereskedelmi tengerhajózás Fiumében, 2010.

⁹ Simonné Pallós 2003, 125. o.

¹⁰ Kiss 1968, 784. o.

¹¹ Uo.

rok aránya elérte a 13%-ot.¹² Bár a magyar törvények és iskolarendszer volt érvényben, a Fiume városa széleskörű autonómiát élvezett, amit a hat évre választott képviselőtestület és a szintén hat évre választott polgármester gyakorolt, akit azonban a királynak kellett kineveznie.¹³ Azonban az az érdekközösség, ami Fiumét a Magyar Koronával összekötötte, a 20. század elejére megbomlott. Egyre erősebben nyilvánult meg a magyar nacionalizmus, de ezzel egy időben tapasztalható volt az olasz és a horvát nemzeti eszme felerősödése is.

Fiumei oktatásügy

Az állami iskolákban az oktatás nyelve hivatalosan a magyar volt, ám az olasz anyanyelvű tanulók magas aránya miatt segédnyelvként (sőt tanítási nyelvként) használniuk kellett az olasz nyelvet. A városi iskolákban, melyek fölött a város képviselőtestülete és a három évre választott Iskolatanács gyakorolta a felügyeletet, a tanítás nyelvének az olaszt, a külvárosokban pedig az olasz és a horvát nyelvet tették meg.¹⁴ Ez az Iskolatanács közvetlen kapcsolatban állt a képviselőtestülettel és a minisztériummal, melyeknek évente jelentést is tett működéséről.¹⁵ Az 1868. évi népoktatási törvény (XXXVIII. tc.) kötelezővé tette a 6-12 éves korú gyermekek oktatását, így az analfabetizmus aránya Magyarország területén 1890-re 47, 1910-re pedig 33%-ra csökkent, de még így is nagy volt a lemaradás Nyugat- és Észak-Európa országaival szemben, ahol ez az arány már 10% alatt volt.¹⁶ Fiumében ez az arány sokkal jobban hasonlított a nyugati és északi országokéhoz, hisz az itt élők, kereskedők, tengerészek, iparosok számára nélkülözhetetlen volt az, hogy írni és olvasni tudjanak. A századfordulóra a hat éven felüli lakosságot tekintve a férfiak 88,1, a nők 78,6%-a tudott írni és olvasni, ami átlagban 83,2%-ot jelent.¹⁷ Az Eötvös-féle népoktatási törvény az egyéni szabadságjogok tekintetében nagy előrelépést jelentett, mivel kodifikálta az anyanyelvi népoktatáshoz való jogot és ezen a ponton lényegesen eltért a századfordulóra kialakuló erősen nacionalista, asszimilációra törekvő magyar politikától.¹⁸ A 19. század utolsó évtizedeiben azonban az egyre keményedő magyar nacionalizmus Fiumében találkozott az egyre markánsabban megjelenő olasz irredentizmussal és az erősödő horvát nemzeti eszmével is. A magyarok, akik Fiumében a magyar állam megtettesítői voltak, egyre többször konfrontálódtak a többségi lakossággal. Az államnyelv széles körben való használatát – így az oktatásban is – ekkor kezdték szorgalmazni a városban.

Agliceriu Remus jelentése 1919-ből

A Torrettai Állami Elemi Iskola igazgatója, a valószínűsíthetően román származású Agliceriu Remus így írt erről: „*A nem magyar vidékeken felállított magyar tannyelvű iskolák legnagyobb bűne nem az, hogy a tanulók zöme által nem teljesen megértett nyelven tanítanak és így csak felületes ismereteket nyújtanak, hanem leginkább az,*

¹² Fried 2001, 24. o.

¹³ Kiss 1968, 784. o.; Fried 2001, 25. o.

¹⁴ Simonné Pallós 2003, 126. o.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Romsics 2003, 42. o.

¹⁷ Fried 2001, 72. o.

¹⁸ Kelemen [é. n.].

*hogy főcéljuk a magyar nyelv tanítása és terjesztése és végcéljuk a magyarosítás.*¹⁹ Véleményét még ennél élesebben is megfogalmazta, amikor kijelentette, hogy amennyiben később még lesznek magyar tannyelvű iskolák, akkor „*véglegesen szakítsanak azzal a bűnös rendszerrel, amely a múltban egyetlen célt tartott szem előtt: minél előbb és minél gyorsabban kiirtani a nem magyar anyanyelvűek kebléből a más fajhoz, más nemzethez való hozzátartozás érzetét*”²⁰

A torrettai elemi iskola helyzetéből adódóan is felkeltette a magyar politikusok érdeklődését. Torretta, azaz horvát néven Turnić önálló település volt (alközség) és koedukált iskolájában főleg az ipari negyedben dolgozók gyermekei tanultak. Az iskola fontossá vált abból a szempontból, hogy versenyképes társává váljon a belvárosban lévő iskoláknak.²¹ A lakosság nemzetiségek számarányai megmutatkoztak az iskolákban is. A magyar nyelv, mint tanítási nyelv erőltetése ezért teljesen érthetetlen. Egy iskola, a Fiume-Belvárosi Magyar Királyi Állami Elemi Fiúiskolát példáján jól illusztrálható, milyen arányban voltak jelen a különböző nemzetiségű gyermekek az oktatási intézményekben: olaszok 44,86%, magyarok 26,97%, horvátok 15,96% és németek 11,65%-os arányban.²² A diákok 54%-a beszélt legalább két nyelvet, azonban a legtöbbet az olaszt használták, mint beszélt nyelvet. Azonban meg kell jegyezni, hogy a városi és a magániskolák ellenálltak a magyar nyelv bevezetésének, a legtöbb iskolában még választható tantárgyként sem szerepelt az oktatott tantárgyak között. 1875-ben ugyan a középtanodában bevezették a magyar nyelv és irodalom magyar nyelven történő oktatást. Azonban, ha figyelembe vesszük, hogy egy-egy osztály látogatása igen gyér volt, akkor ennek a döntésnek a hatása elenyésző volt. A német nyelv oktatásának meghagyása az addig németül, a német nyelvet tanuló diákok érdekét szolgálta. 1881-től, a főgimnázium megalakulásával jelentek meg egyre nagyobb számban a magyar származású tanárok, akkor vezették be a magyar tananyagok szerinti oktatást.²³ A főgimnázium tanárai „tanítani képes szinten” beszélték az olasz nyelvet, hiszen fiumei alkalmazásuk előtt olaszországi egyetemeken fejlesztették, erősítették az otthonról hozott nyelvismeretüket.

A Fiumébe került tanárok között is nagy volt a fluktuáció. Sokszor betegség, de leginkább a munkakörülmények miatt (több nyelven történő tanítás, szakmai kudarcok, személyes élethelyzetek) kérték áthelyezésüket. Előfordult, hogy már vissza sem tértek a betegállományból, a szabadságról, ismeretlen helyre távoztak, ahogyan a torrettai iskola egyik tanítónője is tette. „*Donáth Mária orvosi bizonyítvány alapján 4 heti szabadságot kért a kormányzóságtól – írta az igazgató –, majd folytatólagosan újabb 2 hetet. Szabadságának lejártá után azonban minden bejelentés nélkül eltávozott és mai napig nem tért vissza. Tartózkodási helyét nem jelentette be.*”²⁴

Az első világháború utolsó évében a város életében hatalmas fordulat következett be. A világháború végére az az ország, melyhez tartozott, darabjaira hullott szét. „*Az olasz hadsereg feltartóztatlan rohamai alatt az osztrák-magyar ármádia acél falanxa megrepedezik (...) majd pozdorjává és ronccsá válik. (...) egy elcsigázott, uniformisos emberáradat özönlík át a városon gyalog, lóháton, fejvesztetten, vezető nélkül. Az osztrák-magyar ármádia felbomlott. Nincsenek már hadtestek (...) honvédek megindító, zavaros össze-visszaságban tolonganak a vasútállomás körül. (...) A*

¹⁹ Agliceriu 1919, 16. o.

²⁰ Uo., 15. o.

²¹ Fried 2004, 135. o.

²² Az adatok százalékos arányait Fried Ilona számszerű adatai alapján a tanulmány szerzője számította ki (Fried 2001, 72. o.).

²³ Fried 2001, 73. o., 137. o.

²⁴ Agliceriu 1919, 1. o.

hadsereg összeomlásával összeomlott, szétmállott a Babel torony: Ausztria-Magyarország, a bitófák birodalma” – olvashatjuk a jelentésben, melyben egyáltalán nem a keringőt táncoló, békebeli Monarchia képe rajzolódik ki elénk.²⁵ „A nagy temetéssel egyidejűleg – folytatta Remus – sajtóságos esemény játszódik le Fiumében. A kormányzói palota ormán lengő magyar zászló sárba hull és letiportatik.”²⁶ Agliceriu Remusról ezen kívül csak annyit tudunk, hogy az iskola igazgatójaként még a második fiúosztályt tanította, de arról már nincs tudomásunk, mi lett vele, miután Gabriele D’Annunzio²⁷ elfoglalta a várost, majd 1924-ben Mussolini vezette Olaszországhoz csatolták. Az igazgatói jelentésből azonban nyilvánvalóvá válik, hogy elszántan küzdött a magyarosítás politikája ellen és szólalt fel többször tanítói gyűléseken, a Vallás- és Közoktatási Minisztériumban, de még a Néptanítók Lapjában is jelent meg ezzel kapcsolatban írása.

Szabó Samu emlékei

Ugyancsak az 1918-as eseményekről írt részletesebben visszaemlékezésében bártfai Szabó Samu (Sámuel, 1860, Bártfa–1945, Budapest), aki az 1883/1884-es tanévben került a fiumei Magyar Királyi Állami Főgimnáziumba, mint a klasszika filológia tanára és az ifjúsági könyvtár vezetője, később pedig az intézmény igazgatóhelyettesévé nevezték ki.²⁸ „Az összeomlás után egy marhaszállító kocsiban menekültem el családommal együtt Fiuméből. – írta az idős igazgató –...a Fiumében eltöltött 36 esztendőre vonatkozó feljegyzéseimet ott kellett hagynom. Még csak egyetlen egy Értesítőt sem hozhattam magammal (...) Így tehát jelen feljegyzéseimnél minden forrás hiányában, kizárólag az emlékezőtehetségemre vagyok utalva. Már pedig egy 85 éves embert könnyen cserben hagyja a memóriája! Ezen okoknál fogva már előre kijelentem, hogy az itt következő visszaemlékezés még arra sem akar igényt tartani, hogy a Tengerészeti Akadémia történetének csak vázlatául is tekintessék. Egyszerű adatgyűjtés akar ez lenni, itt-ott nagy hézagokkal, hiányokkal, esetleg időrendbeli tévedésekkel...”²⁹ Figyelemreméltó Szabó Samu megjegyzése, amit a memoáírók (és a kutatók is) sokszor figyelmen kívül hagynak: az emberi emlékezet nem tökéletes. A visszaemlékezések, az emlékezet a (vissza)emlékezők saját igazságait mutatják be, nem pedig a valóságot, mivel azt olvashatjuk ezen írásokban, hogyan is látták a rögzítés pillanatában azokat az eseményeket, melyeket papírra vetettek.³⁰

Szabó Samu 1895 augusztusában lett a Nautica, vagyis a Magyar Királyi Állami Tengerészeti Akadémia történelem és magyar tanára, valamint igazgatóhelyettese Kotán Dezső,³¹ az Akadémia igazgatójának meghívására. Fiumében már a 18. század végén folyt tengerészképzés, ami kisebb szüneteket követve az 1850-es évek elején indult újra. A századfordulón fennálló intézmény az 1871-ben összevont két tengeré-

²⁵ Uo., 11. o.

²⁶ Uo.

²⁷ Gabriele D’Annunzio (1863-1938) olasz költő, író és politikus. Az olasz nacionalizmus egyik vezéralakjaként jelentős propagandatevékenységet folytatott. A Fiumében létrehozott Carnarói Olasz Kormányzóság a fasiszta berendezkedés egyik korai megnyilvánulása volt (Magyar Nagylexikon, 1998, 310. o.).

²⁸ Értesítő 1885, 32. o.; Horváth 1999, 103. o.

²⁹ Szabó [é. n.].

³⁰ Golnhöfer–Szabolcs 2009, 21. o.

³¹ Kotán Dezső (1861, Jászberény – 1935, Budapest) iskoláit szülőhelyén, Pécsen, Budapesten és a fiumei haditengerészeti Akadémián végezte. 1880-tól tényleges haditengerésztiszt, 1891-től sorhajóhadnagy. 1894. július 29-én nevezte ki a kereskedelmi miniszter a fiumei tengerészeti főiskola igazgatójává, ahol a légtűntan, a tengerrajz, majd a hajózástan tanára is volt (Horváth 1999, 97. o.).

szeti iskolából alakult ki és 1872-től a Királyi Tengerészeti Főtanoda nevet viselte.³² Kotán Dezső sorhajóhadnagy 1894-ben lett az akadémiai rangra emelt iskola igazgatója és kezdte meg reformtevékenységét. Szabó Samu emlékiratának nagyobb része ehhez az időszakhoz kapcsolódik, melyből ezen tanulmány csak az utolsó hónapokra vonatkozó feljegyzéseket használja fel, mivel ezek ugyanarról az időszakról szólnak, mint a másik igazgató, Agliceriu Remus jelentése.

Az 1918 őszi események

1918 őszén nemcsak az első világháborúból visszatérő katonák áradata és a szövetséges olasz, amerikai és francia hadtestek örömmámorban úszó bevonulása okozott fejtörést a város vezetésének, hanem egy sokkal hatalmasabb és veszedelmesebb ellenség közeledett és támadta meg a várost. Ez az ellenség sokkal nagyobb pusztítást végzett, mint a háború. A spanyolnátha³³ az egész világon szedte áldozatait, így Fiumében is. „Október 4-én a tisztii orvos intézkedésére – írta Agliceriu – a spanyol járvány ijesztő méretű elterjedése folytán iskola és óvoda határozatlan időre bezáratott. (...) A spanyoljárvány kérlelhetetlenül dühöng és fantasztikus méreteket ölt. (...) A temetőben sírásók hiányában temetetlenül fekszenek, sorakoznak a halottak.”³⁴

Fiume vezetésében az olaszok és a horvátok vették át az irányítást, mindkettő saját kormányzati apparátust állított fel. A Horvát Nemzeti Tanács mellett létrejött a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács Antonio Grossich elnökletével. Az olaszok 1918. október 30-án kihirdették az Olaszországhoz való csatlakozásukat. Ez azonban ellenkezett a nemzetközi szerződésekkel, mivel azok Fiumét Horvátországnak ítélték, ezért 1918 novemberében olasz, amerikai és francia csapatok szállták meg a várost.³⁵ „Ki írhatja le Fiume örömet - olvassuk az igazgató jelentésében -, a midőn feltűnik a láthatáron zászló és virágdíszben »Emanuele Filiberto«³⁶ olasz dreadnaught! (...) Ki szemtanuja volt ennek, ki látta az örömkönyveket és hallotta a megkönnyebbülés sóhajait, ki látta a síró aggastyánokat és az édesen nevető gyermekszereget, az önbizalom teljes ifjúságot, a lángoló arcú hajadonokat, ki látta a zászlóerdőt és a pántlika- és kokárdadíszet, ha nem örült, vagy gonosztevő, meg kellett tanulnia mi a megváltás, felszabadulás.”³⁷

A lakosság kitörő lelkesedéssel fogadta a szövetséges csapatokat. Az élet a tengerparti városban nagyon „békésen” folyt a „megszállás” idején. „Aki valami harciást akart látni – fogalmazta meg Lénard Sándor visszaemlékezésében, aki kisgyermekként ekkor került a városba –, fel kellett kapaszkodnia a Gherbacz-ház legfelső emeletére. Itt lakott a magyar Tengerészeti Akadémia tanára, egy békés természetű tengerészkapitány. Volt neki egy műszere, ami apámnak, a gyalogos kapitánynak hiányzott: egy nagy távcső. El lehetett vele látni egészen a kikötőig, az ott álló nehéz angol hajóig – egy »dreadnaught«, világosított fel a kedves professzor – és a kis francia cirkálóig. A

³² Horváth 1999, 17. o., 27. o.

³³ A spanyolnátha („La Grippe”) 1918–19-ben az influenza A vírusának első és egyúttal legpusztítóbb világméretű járványa volt, amely a Föld teljes lakosságának mintegy 20–40 százalékát megbetegítette. Már 1918-ban több áldozatot követelt, mint az egész első világháború; a két évben mintegy 50 millió (a legszerényebb becslések szerint 20 millió, a legdurvábbak szerint 100 millió) ember halt meg a járványban. <http://hu.wikipedia.org/wiki/Spanyol%C3%A1tha> [2010.05.05]

³⁴ Agliceriu 1919, 10. o., 12. o.

³⁵ Fried 2001, 16. o., 177. o.

³⁶ Emanuele Filiberto aostai hercegről elnevezett pre-dreadnaught típusú csatahajója az Olasz Királyi Haditengerészetnek, amit 1893-1902 között építettek. http://en.wikipedia.org/wiki/Ammiraglio_di_Saint_Bon_class_battleship [2010. 05.06]

³⁷ Agliceriu 1919, 12–13. o.

séta közben látott tengerészek minden bizonytalansággal ezekről a mostanáig csak tengeri ütközeteket ábrázoló képeken látott a hajókról jöttek. Délutánonként még a tengerben vízipótló angolokat is láttuk a távcsővel. A sportot kevésbé kedvelő franciák a fedélzeten beszélgettek.”³⁸ Erről a csatahajóról és kapitányáról megemlékezett Szabó Samu is: „november 20. Dondero sorhajókapitány »Emanuele Filiberto« parancsnoka, mint a Tengerészeti Hatóság ez idő szerinti vezetője, délelőtt 10 órára összehívta a Tengerészeti Hatóság és a Tengerészeti Akadémia tisztviselőit és tanárait. Kijelentette: fontos érdek, hogy tovább folytassuk a működésünket, mert sok ezer beteg és sebesült vár még Albániában hazaszállításra és a partvidék élelmezése szempontjából is fontos, hogy a hajózás mielőbb meginduljon. Felszólította a tisztviselőket, hogy továbbra is végezzék feladatukat, mint régen, a megszánt kormány alatt...”³⁹

Eközben a torretai elemi iskolát és az óvoda épületét is 1918. november 7-én a zágrábi nemzeti tanács által kiküldött bizottság foglalta le, és szerb katonaság szállta meg. Majd tíz nap múlva megjelent az olasz Colonello Dina és a bersaglieri⁴⁰ zászlóalj parancsnoksága költözött az épületbe.⁴¹ Fiumét 1918. december 7-én szabad városá nyilvánították. Lakosságának ekkor 52%-a olasz, 43%-a szláv, többségében horvát származású volt.⁴² Az iskolában dolgozó tanítók közül, akik nagyrészt magyar és német származásúak⁴³ voltak, páran megmaradtak az új politikai rendszerben is. A tanítás a torretai iskolában – iskolaigazgató írása szerint – normális keretek között folyt, bár a tanulók rengeteget mulasztottak, aminek legfőbb okát a szegénységben látta. Mindezek és a csonka szorgalmi idő dacára elfogadható eredményt értek el a tanév végére. Agliceriu Remus határozott véleményét fejezte ki akkor is, amikor javasolta, hogy az alkalmazandó tanterv kiválasztásakor „szükséges egy alapos, okos, becsületes, befolyás mentes tisztogatás (...) semmi barátság, semmi protekció. Megfelel: Igen vagy nem? Ha nem: fel is út, le is út!”⁴⁴ Itt, valószínűleg az általa is „hirhedt magyar adminisztráció”-nak nevezett politikai gépezetre gondolt, azokra az emberekre, akik – személyes kapcsolatokat figyelembe véve – döntöttek egy-egy tanító oda- vagy elhelyezéséről.

A Nauticán történt eseményekről napra pontosan tájékoztat Szabó Samu írása. Az épület ormán lengedező zászlót szinte naponta cserélték az olasz és a jugoszláv csapatok szimpatizánsai, mindenki magának akarta a stratégiai is fontos intézményt, melyet végül angol csapatok szálltak meg. Ezekre a napokra így emlékezett vissza írásában az intézet utolsó igazgatója: „Október 30. Délelőtt 9 óra felé Zustovich Kornél közvéleményi realiskolai tanár vezetése alatt 8-10 fiúból álló csapat jelent meg az igazgatói irodában, s mint a »guardia nazionale italiana« tagjai, a »consiglio nazionale italiana« nevében követelték az intézet birtokában lévő magyar nemzeti lobogók kiadását. (...) november 1. Délelőtt 11 óra felé egy horvát úriember jelent meg az intézetben, s mint a jugoszláv nemzeti tanács megbízottja, annak nevében eltávolította az olasz lobogót és a horvátot tűzte ki helyette. (...) november 17. A ju-

³⁸ Lénard 1972, 18–19. o.

³⁹ Szabó [é. n.].

⁴⁰ Bersaglieri: az olasz bersaglio, magyarul céltábla szóból képezték. Az olasz sereg vadászcsapatainak neve. A Bersaglieri Alessandro Ferrero della Marmora alapította. Az 1882. törvény minden hadtest mellé három zászlóaljot rendelt, háború idején 42.000 emberrel. <http://www.kislexikon.hu/bersaglieri.html> [2010.05.08]

⁴¹ Agliceriu 1919, 14. o.

⁴² Fried 2001, 177. o.

⁴³ Erre csak neveik alapján következtethetünk: Spanner Ilona, Szabóné Laczkovich Margit, Lenar Adél, Donáth Mária, Heszné Doleschall Edit, Collenz Mária, Beismann Antal és Petheő Amália, Brandegger Anna óvónők (Agliceriu 1919, 1. o.).

⁴⁴ Agliceriu 1919, 17. o.

goszláv csapatok helyett az olaszok jöttek be! A parancsnokuk eltávolítottatta dr. Lonaz horvát főispánt a kormányzói palotából. Erre és a Tengerészeti Akadémia épületére is az olasz lobogót vonatta fel. (...) november 27. 400 angol katona érkezett az intézetbe. Mivel az eddig lefoglalt helyiségekbe ennyi embert nem lehetett, lefoglalták a többi helyiségeket is, kivéve a magánlakásokat és a szertárakat. Emberségesen és udvariasan viselkedtek, de ha valamire szükségük volt, azt nem lehetett megtagadni.”⁴⁵ A Magyar Királyi Állami Tengerészeti Akadémia az első világháború kitörése előtt élte fénykorát, aztán a háború eseményei és a Monarchia széthullása körüli zűrzavaros időszak teljesen szétzilálta az intézményt, lehetetlenné téve a további oktatást.⁴⁶

Mivel Agliceriu jelentése csak az 1918-19-es tanév történéseire vonatkozik és Szabó írása is erre az időszakra koncentrál, ebből adódóan az ezt követő időszakról már nem olvashatunk. Az egykori állami magyar iskolák további története még feltárásra vár.

Fiume hovatartozása egyre komolyabb problémát jelentett és az olasz irredentizmus számára egyfajta mérőföldkövét annak, hogy meg tudják-e szerezni ezt a Rómától oly messze fekvő kikötővárost. A kikötő Európa egyik legfejlettebb és legforgalmasabb kikötője volt. D’Annunzio 1919. szeptember 12-én légionáriusaival bevonult a városba, és elfoglalta Fiumét. Október végén pedig bejelentette Olaszországhoz való csatolását. S nem telt el egy esztendő, kikiáltotta az önálló államot, melynek neve Carnarói Olasz Kormányzóság/Reggenza Italiana del Carnaro lett.⁴⁷ A szemtanú, Lénard Sándor így ír a Parancsnok megérkezéséről: „Plakátokkal kellett Fiume lakosainak tudtára adni, hogy eljött a győzelem, a béke, a jólét... és a sors küldötte, a Quarnaro parancsnoka! A hős költő, Gabriele D’Annunzio neve nem sokat mondott az olasz halászsoknak meg hajósoknak, és semmit sem a magyaroknak meg a horvátoknak.”⁴⁸

Kislány a tengerparton

Koós Olga (1904–1982) visszaemlékezése még a háború előtti időszakra vonatkozik, egy kisgyermek szemszögéből írja le a tengerparti városhoz kötődő élményeit. „1904-ben születtem Fiumében, a mai Rijekában. Ott éltek szüleim. Édesapám az ottani dohánygyár főtisztviselője volt. Szüleim nyolc évig éltek együtt, utána elváltak. (...) Nagyon szép asszony volt édesanyám, én gyermekfejjel a legszebbnek tartottam.” – így kezdődik az idős tanítónő 1970-es években született visszaemlékezése.⁴⁹ A szülők 1908-ban történt különválása után édesanyjával visszatért Siklósbodonyba, a Péctől kb. 20 km-re, az Ormánság határán fekvő kis dél-baranyai településre, ahol az anyai nagyszülők éltek. A válás, a különélés abban a korban nem számított mindennapinak, sőt inkább megbotránkozást váltott ki annak ellenére, hogy a huszadik század elején a válások aránya Európában Magyarországon a legmagasabbak között volt. 1906-ban – olvashatjuk Tomka Béla írásában – száz házasságra 3,7 válás jutott az országban.⁵⁰ Koós Olga memoárjában nem említi, hogyan fogadták a falu lakói az egyedülálló anyaként hazatérő fiatalasszonyt, de életük nem lehetett a könnyű, hiszen egy év sem telt el, Olga anyai nagynénjével, aki magához vette és vállalta taníttatását, visszatért

⁴⁵ Szabó [é. n.].

⁴⁶ Horváth 2003.

⁴⁷ Fried 2001, 16–17. o.

⁴⁸ Lénard 1972, 20. o.

⁴⁹ Koós [é. n.].

⁵⁰ Tomka [é. n.].

Fiuméba, ahol annak férje vasúti tisztviselőként dolgozott. *„Itt kezdődik az én külön életem. – írta – Öt éves voltam. Nagynénénk, az áldott jó Mamuska elvitt magával Fiuméba. Neki több gyermeke nem lehetett, egy fia volt, de az már kész ember volt, jogot végzett. Emlékszem vissza, amikor édesanyám felemelt, és nagyon sírva csókolgatott és mondta, el ne felejtse kislányom. Én nem tudtam, mi az, örültem az utazásnak.”* (Koós) Az utazásról, mely a századfordulón még a felnőttek számára sem jelentett mindennapi eseményt, még idős korában is a legnagyobb rajongással írt: *„A vonat előttem van, mintha látnám. Hosszú, nagy szerelvény. Nem egyedül mentünk Mamuskával, velünk jött rokonunk, Márkus Mariska és Náci bácsi, Mariska nagyapja. Mariska szép nagylány volt, 16 éves. Én a kis csöppség élveztem az utat, milyen élmény, milyen gyönyörűség az egy öt éves gyermeknek.”*⁵¹ Koós Olga kezdetben valószínűleg egy állami oktatási intézményben kezdte meg tanulmányait, de nem ismert, hogy melyikben, viszont hamar iskolát váltott. Erre az eseményre így emlékezett vissza: *„A régebbi lakóhelyünkről egy újabb, modernebb lakásba költöztünk, a nagybátyám vasutas volt és a vasút épített egy új házat. Az új iskola az teljesen olasz nyelvű volt.”*⁵² Nagy valószínűség szerint városi iskolába írták be nevelőszülei, mivel azokban volt a tanítás nyelv teljesen az olasz. Feltehetjük a kérdést, vajon hogyan és mit tanult kisgyermekként a fiumei iskolákban, ahol elemi iskolai tanulmányait kezdte. Az emlékiratban tett rövid utalásából csak azt tudhatjuk meg, hogy nagyon gyorsan megtanult olaszul. Későbbi életében és munkája során soha többet nem használta az olasz nyelvet, és írásában sem említi, hogy valaha segítségére vagy hasznára lett volna. Otthon, mint a legtöbb fiumei magyar családban az anyanyelvét használta.

A világháború idején tért haza édesanyjához és nagyszüleihez: *„Unokabátyámat elvitték a frontra, Galíciába, ott szíven lőtték és meghalt. Mindenki szomorú volt és sírt, nagynénim szörnyű bánatában meghabarodott. Egyik reggel felkelt az ágyból és nekem esett. (...) Édesanyám megérkezett, akkor már én egy ismerős családnál laktam, azok jó anyámnak azt hagyták, hogy legyek náluk és év végén hazavisznek.”*⁵³ A kis Olga Fiuméhez kötődő emlékei közt egyaránt megtaláljuk a boldog, mindenre fogékony, tanulni vágyó gyermek képét és az első világháború szörnyű eseményeit, következményeit, amelyek életében ott és akkor meghatározóak voltak.

Összegzés

Agliceriu Remus, egy nagy valószínűséggel román származású, magyar tanítóképzőben végzett, az olasz nyelvet jól ismerő iskolaigazgató jelentéséből sok érdekes kép villan fel Fiume eddig még el nem mondott történetéből. Szabó Samu, a Nautica igazgatójaként egy másik szemszögből látta és élte át az 1918-as eseményeket. Kettejük írása arra példa, hogy a soknemzetiségű város lakosai mennyire eltérően látták és élték meg egyazon időszak eseményeit. Koós Olga tanítónő emlékei eltérnek a két másik írástól, egy idős tanítónő emlékei a Fiumében kisgyermekként átélt eseményekről. Milyen emlékeket őrzött meg abból az időszakból, amikor elemi iskolai tanulmányait végezte egy átlagos magyarországi elemi iskolában.

A magyar történelem iránt érdeklődők többsége a mai napig egyfajta romantikus illúzióval tekint a városra, annak „magyar” voltára. A soknemzetiségű városban mindenkor kisebbségben élő magyarok nem hagytak felhőtlen, boldog emlékeket az ott élő többi nemzetben. Nem értették a városi létet, a politikai viszonyokat, s nem tudtak

⁵¹ Koós [é. n.].

⁵² Uo.

⁵³ Uo.

mit kezdeni az etnikailag színes, polgári mentalitású társadalommal. Az egy időben fellépő magyar, olasz és horvát nacionalizmus szószólói pedig mindannyian a maguk képére akarták formálni azt a várost, mely mindig is kevert, internacionális kultúrájáról volt ismert.

A fiumei levéltárban fellelhető iratok, a családi archívumokban megbúvó írások sorában a fentebb közölt emlékiratok, jelentések csak néhány azon a források közül, melyek arról vallanak, hogy ott és abban a korban milyen volt Fiumében együtt élő emberek egymáshoz való viszonya, hogyan élték meg azt a tragikus időszakot. Megismerésük révén közelebb kerülhetünk ahhoz a Fiuméhez, amely a századfordulón és az első világháború előestéjén létezett, és amilyenre az első világháború utáni zavaros időkben vált. Ezen tanulmányom kísérletet tettem arra, hogy egy másik oldalát mutassam meg az első világháború végnapjaiban még létező magyar Fiumének és az ott élő emberek életének. Talán egyszer elérkezik az idő arra, hogy a csaknem száz éve elfekvő iratokból megismerhessük Fiume igazi arcát, hangulatát, melyet a boldog békeidők mosolygós, napsütötte, felhőtlen magyar városaként őrzött meg a magyar emlékezet.

Felhasznált irodalom

- A fiumei m. kir. Állami főgimnázium értesítője az 1884/85 tanévről*, Közli: dr. Erődi Béla igazgató. Stabilimento Tipo-Litografico di E. Mohovich, Fiume, 1885, 32. (rövidítés: Értesítő)
- Agliceriu, Remus 1919. *Igazgatói jelentés az 1918–1919-ik tanévről*, Scuola Elementare Torretta. Torrettai Áll. Elemi Iskola, Fiume. Rijekai Állami Levéltár. Državni Arhiv u Rijeci. DAR. JU-5. Kormányzósági iratok. 1919. év. 607. sz. Ad. 84/919.
- Fried Ilona 2001. *Emlékek városa Fiume*, Ponte Alapítvány: Budapest.
- Fried Ilona 2004. *Fiume*, Enciklopédia Kiadó: Budapest.
- Golnhofer Erzsébet – Szabolcs Éva 2009. Múltidézés egy megtalált forrás segítségével, in Golnhofer Erzsébet-Szabolcs Éva (szerk.): *Iskola és történeti emlékezet. Felmérés 1947-48-ból. Egy 1947-48-ban született iskolai ankét*, Gondolat Kiadó: Budapest, 9–32.
- Horváth József 1999. A „Nautica”. *A fiumei Magyar királyi állami Tengerészeti Akadémia története*, Ha-jós Bt: Budapest
- Horváth József 2003. A magyar Fiume végnapjai 1914-24, *Hadtörténeti Közlemények* 2003/1. <http://epa.oszk.hu/00000/00018/00023/13.htm> [2010.10. 20.]
- Kelemen Elemér *A magyarországi népoktatás a dualizmus korában*, http://www.tofk.elte.hu/tarstud/filmuvtort_2001/kelemen.htm [2010.05.13]
- Kiss Dezső 1968. A fiumei és magyar–horvát tengerparti kormányzó iratai a Fiumei Állami Levéltárban, 1870–1918. *Levéltári Szemle* 1968. 18. évf. 3. sz. 783–794. <http://mol.arcanum.hu/digilib/opt/a091001.htm?v=pdf&q=WRD%3D%28fiumei%20proviz%F3rium%29&s=SORT&m=1&a=rec> [2010.05.07.]
- Koós Olga [é. n.]. *Emlékeim*. Kéziratának másolata a tanulmány szerzőjének tulajdonában. 1970-es évek.
- Kósa László 2004. Az Észak-Adria mint üdülőhely az Osztrák-Magyar Monarchiában, in: Kiss Gy. Csaba (szerk.): *Fiume és a magyar kultúra. Művelődéstörténeti tanulmányok*, ELTE Művelődéstörténeti Tanszék – Kortárs Könyvkiadó: Budapest, 43–50.

- Ladányi István 2004. Fiume a magyar népi emlékezetben, in: Kiss Gy. Csaba (szerk.): *Fiume és a magyar kultúra. Művelődéstörténeti tanulmányok*, ELTE Művelődéstörténeti Tanszék – Kortárs Könyvkiadó: Budapest, 51–59.
- Lénárd Sándor 1972. *Apám*, <http://mek.niif.hu/01500/01553/01553.pdf> [2010. 04.30.]
- Magyar kereskedelmi tengerhajózás Fiumében*, http://www.mult-kor.hu/20080711_magyar_kereskedelmi_tengerhajozas_fiumeben?print=1 [2010. 05. 07.]
- Magyar Nagylexikon*, 1998. Hatodik Kötet. Csen-Ec. Magyar Nagylexikon Kiadó: Budapest.
- Romsics Ignác 2003. *Magyarország története a XX. században*, Harmadik, javított és bővített kiadás. Osiris Kiadó: Budapest.
- Simonné Pallós Piroska 2003. Fiume tanügyének szabályozása a provizórium korában, in: Kiss Vendel (szerk.): *Az oktatási rendszer jogi szabályozása Magyarországon a 19–20. században. Országos törvényektől a helyi szabályozásig*, Tudományos konferencia. Tatabánya, 2002. október 11. Tatabányai Múzeum, 125–135.
- Szabó Samu [é. n.]. *Adatok a Magyar Tengerészeti Akadémia történetéhez. Visszaemlékezés*, A kézirat Petneházy Zsolt tulajdonában. A másolatot köszönöm Simonné Pallós Piroskának.
- Tomka Béla [é. n.]. *Társadalmi integráció a 20. századi Európában: Magyarország esete. Demográfiai és családfejlődés*, <http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/17/tomka.htm> [2010.11. 19].

Everyday Life in a North Caucasian City during the NEP (New Economic Policy) Period

Tamara Alexandrovna Bulygina*

Abstract The main problem of this article is studied by the author within approaches “new local history”. Changes in attitudes, value priorities, ways of survival of the “former” people under the new regime is shown by the example of individual destinies of town inhabitants. The research is based on a wide range of sources and reflects both regional specificity and national trends. T. Bulygina demonstrates how new rules and concepts, new relations of the local community with the authorities invaded to everyday life of the citizens.

Keywords Soviet system, Cossack, revkom

Any settlement is an essential part of overall regional and national space in their sociocultural dimension. On the other hand, every town or village is a locus in which a local community is being formed. It is unique in its actual living of a certain historical period. History of local communities in their variety and unique character within the national context is the subject of “Modern Local History”. This field of modern history is the main topic of the inter-university research and education center “New Local History” functioning as inter-university cooperation led by the Stavropol State University.

Population of southern provincial Stavropol represented such a local urban community which was formed in the late 18th and early 19th centuries. By the beginning of the 1920s the city had already been the provincial capital for 70 years that affected its everyday life. At the same time it was a Russian city in the North Caucasus and its life reflected both national and the North Caucasus historic rhythms. And the everyday life of Stavropol community had its unique and original nature of events and processes occurring on a national and regional scale in the 1920s.

It was the time of the Soviet system formation and the country was in the process of complicated transition from military and communist experiments to the new economic policy (NEP) and from NEP to Stalin’s modernization. It was the background the everyday life national context of the provincial city of Stavropol which

---

* Stavropol State University Faculty of History / Sztavropoli Állami Egyetem Történelemtudományi Kar
e-mail: bul.tamara2011@yandex.ru

blew up all its foundations. The length and brutality of the Civil War in the North Caucasus region which became a refuge for everyone who rejected the Bolshevik authorities, multiethnicity of the region and Cossack character made the regional context of Stavropol everyday life. Under the influence of these contexts foundations of life of citizens fell, but at the same time everyday life was partly archaized and attempts to adapt the traditions to new life were made.

In such periods of transformations of sociocultural, economic, political city community life the destruction of traditional way and at the same time the birth of new lasting reality is felt more sharply. First of all it concerned political and administrative part of everyday life of each settlement in the North Caucasus. When in spring 1920 “the Red forces” finally had seized their power in the North Caucasus governorates and regions along with extreme management bodies, including Stavropol governorate revkom (revolutionary committee), the Soviet system started forming in these settlements. Thus, on August 10, 1920 Stavropol City Council of Workers’, Peasants’ and Soldiers’ Deputies was elected.¹ The specific feature of this management practice was the social nature of this body as functions of its working apparatus were performed by revkom departments. The governing body was the Presidium of the City Council and its deputies were divided into 5 sections according to main fields of its activity: public education, city economy, public healthcare, social security, public nutrition. If required, other sections could be created.

In practice the real power in city belonged to the Revolutionary Committee. Section representatives observed for the execution of the resolutions of the city council by departments of the governorate executive committee and introduced proposals for consideration of the revkom chairman. As a matter of fact under the leadership of the Revolutionary Committee staff members participated in the survey section of institutions, organizations and businesses. At the city council meetings issues of the city life, such as food supply, accommodation and fuel were discussed, resolutions on them were made. The general management of the city was performed by the revkom. At the IV Congress of the provincial councils of workers’, peasants’ and Red Army’s Deputies, Stavropol Governorate Executive Committee of Councils of Workers’, Peasants’ and Soldiers’ Deputies was established instead of revkom—the extreme local government body; up to 1924 its departments along with other functions had performed management of almost all aspects of life in Stavropol and the city council was a constituent part of the governorate council.

At the initiative of the provincial executive committee of Stavropol City Council legalized in March 1921 the creation of an independent Bureau of the city council, and while it worked on a voluntary basis, it was a symbol of independence and initiative of the City Council. However, for the accelerated modernization of the party and government was in need of strict centralization and unification of management. Therefore, on July 22, 1922 People’s Commissariat for the Interior of the RSFSR (Russian Soviet Federative Socialist Republic) annulled the decree of Stavropol Governorate Executive Committee on organization of the independent presidium under Stavropol City Council. The members of the City Council Presidium of Workers’, Peasants’ and Soldiers’ Deputies were supposed to be included into the Governorate Council Presidium.² In September of that year Stavropol Governorate Executive Committee issued the relevant order, on the basis of which business of the City Council not only were transferred in the relevant departments of the Governorate Executive

---

¹ Gosudarstvennyi Arkhiv Stavropolskogo Kraia (GASK) f.p-590. op. 1. Explanatory Note.

² GASK f.p-163. op.1. d. 347. l.11.

Committee and the governorate municipal department which directly dealt with city affairs was restored. The independent Presidium of Stavropol City Council of Workers', Peasants' and Soldiers' Deputies was reestablished only since January 1926, which elected from the structure of the chairman and presidium by number no more than 11 people. Local party bodies were unified by the model of Soviet institutions. Already in January 1922 according to the provisions of the XI All-Russian Party Conference plenary session of Stavropol Governorate Committee of RCP(b) (Russian Communist Party (Bolsheviks) abolished City Committee of RCP(b) in Stavropol and the work in the city party cells was imposed on the apparatus of the governorate party committee.

At the same time due to specific features of mentality of the Russian provincial leaders some controversies between the regional and city authorities inevitably occurred, especially in Stavropol of the 1920s. According to the local newspaper "Vlast' sovetov", the liquidation of Stavropol City Committee of RCP(b) prevented probable controversy between the apparatus of the governorate and city party committees.³ Under the influence of Soviet provincial management realia the city administrative structure also changed. Complicated division of Stavropol city into 11 districts was replaced by 5 districts of various categories in January 1923. The central and medium districts of the 1st and 2nd categories, as well as the suburbs were established. Payment for the land plots corresponded to this division as the land in the centre was 8 times more expensive than those ones located in the suburbs. For instance, such fee for the land of the 1st category in the centre was equal to 4 kopecks, for the 1st category of medium district—1 ½ kopecks and for the suburbs—½ kopecks for the square sagan (seven feet) per year.⁴

In 1926 the city municipal department with its own record-keeping maintenance was formed for city economy managing. For managing of other spheres of the city life special subdivisions were formed within the departments of the district executive committee: public education, healthcare, local economy, finances, administrative bodies. Such reorganization proved that city economy which required a more complex management system was restored. Until recently city economy has been in such a condition that one of the governorate executive committee orders stated that "extreme pollution in the city" with its slush in autumn could pose "a serious threat to the population health."⁵ This order is touched by naive faith in "revolutionary" words and extreme measures. It announced about forming "the fighting the triple" as the main measure for cleaning mud off the city.

Only since 1925 it became really possible to make city accomplishment of Stavropol. In 1924 the obligatory resolution of the governorate executive committee was already definite and set the procedure for keeping the city clean. It mentioned daily cleaning of streets and sidewalks, timely cleaning of roofs from snow and ice in winter and the persons responsible for order in the streets, squares, near the houses. As a result in 1927 the first repaired and restored houses appeared in the city which were 21 in two years and the expenses for city housing construction increased in 10 times in the following 2 years if compared to 1924 (6). Some streets were newly paved, pavements were repaired, new roads were built.

The matter is that by the end of the 1920s the city population was in the process of restoration. By the beginning of 1927 more than 55 thousand of people lived in the

---

³ Newspaper "Vlast' Sovetov" 18 January 1922.

⁴ GASK f.p-163. op.1. d.505. ll.38-38 ob.

⁵ GASK f.p-163. op.1. d.347. l.2.

city, at the beginning of 1929 Stavropol population was more than 60 thousand people, i. e. in 2 years the number of Stavropol inhabitants grew with 5 thousand people. Residential areas had also been growing. In 1925 the city residential area increased to 8,253 square meters and as a whole made 311,254 square meters. 4 water pipelines 29 km long were operating in the city, city electric network had already counted 1,600 customers. The number of amateur radio posts was growing fast: from 13 in 1925 up to 637 in 1927.⁶ Developing of city life complicated combination of fulfilling regional and city management tasks. So, in January 1927 while solving economy issues independence of the City Council was already expanded—it was granted rights to budget forming. The managing power of the City Council was increased by the replacement of authorized persons as an institution by instructors institution and by the introduction of the position of deputy chairman of the City Council.

Regional authorities hardly coped with the reorganization measures initiated by the superior authorities. The position of the city council chairman was traditionally taken by the person holding the post of chairman of the District Executive Committee. In 1928 Stavropol District Executive Committee faced criticism on the part of the North Caucasus Region Executive Committee for such combination of two posts entrusted to one person. Then the inter-institutional meeting under Stavropol City Council made a resolution on the introduction of a separate position of city council chairman. Independent departments of the city council were formed which allowed to solve the issues of city life more rapidly.⁷

Up to the end of the 1920s Stavropol City Executive Committee had finally become the managing body of the city; its competence included nearly all aspects of the city activity. In 1929 nine sections of the city council were active. Among them there were financial and taxation, administrative and law, cooperative and trade sections. In 1930 the executive committee apparatus was finally formed consisting of separate departments, such as city financial department (gorfo), city sobes (social security department), etc.

Political reality of everyday life in Stavropol in the NEP period, as well as in historical perspective, was related to the complex multiethnic multiconfession structure of its inhabitants. Moreover, the urban everyday life reflected social diversity of its population. Several layers of everyday life may be identified: management and administrative, petty bourgeoisie, provincial intelligentsia, peasant, etc. In spite of certain liberalization of life in the 1920s political everyday life in the province was mostly defined by the Centre. It was not only due to the intention to create a rigid vertical power but also due to historical traditions. Along with that local political everyday life was defined by specific conditions of the city life, its remote location from the central regions of Soviet Russia, Soviet social life and regional management stereotypes had not rooted enough in the minds of the local people.

Thus, predominance of peasants among the suburban population of Stavropol predetermined special attention paid by the city authorities to the peasant issue.

So, it is no coincidence that in the late 1920s Stavropol was marked as the only city in the North Caucasus Krai (region) where the city council solved the problems of peasant population seriously enough, though in all the North Caucasus Krai peasants made 51.3% of urban population. Within the NEP years the city council together with the governorate executive committee dealt with the issues of transition to agricultural tax, increasing the level of culture in agronomy sphere, cooperative construc-

⁶ GASK f.p-299. op.1. d.38. ll.184-184 ob.

⁷ GASK f.p-299. op. 1. d. 57. l.7, d.1315 .l.1, d. 57. l.7.

tion. Changes in the party and state policy attitude to peasant population immediately influenced the work of Stavropol city authorities. Collectivization section was formed the members of which specialized in forming kolkhozes (collective farms), revealing kulaks and de-kulakization. In June 1929 in the city 71 of evidently kulak households were identified. In particular, they included households engaged in hiring seasonal labour within a radius of 15 km from the city. In February 1930 the Presidium of the City Council Of Workers', Peasants' and Soldiers' Deputies made a resolution on immediate resettlement of 33 kulak households with families outside the Stavropol district, and in March—on immediate resettlement of 25 kulak households of Stavropol with families within Stavropol district and the seizure of their property. In April 1930 the first city Stalin kolkhoz was formed in the city in the course of collectivization.⁸

Political reality of Stavropol during the whole period of the 1920s was in the revealing of “wreckers” and the applying of punitive measures in various forms. In March 1921 the commission for purging of Soviet apparatus from “bourgeois elements” started its activity in the city. The citizens were offered to submit applications for all the unreliable persons. The applicants were guaranteed non-disclosure of their surnames. As a result 500 Soviet officials were re-registered all over the governorate, including Stavropol inhabitants. 14 of the city inhabitants were dismissed from their posts in Soviet institutions and transferred to production work with the resettlement of their families to suburban districts of the city.⁹ At the beginning of the 1920s different dramatized “trials” over the dissidents became popular in the city. For instance, in May 1921 the “trial over the nonparties” was organized in infantry training club in the building of the former men classical gymnasium. In the course of this “trial” all the nonparty citizens were divided into 3 groups. The first one consisting of the workers and peasants though being convicted was worth lenient attitude. They were given a month for studying Marxism fundamentals, after that the nonparties should have joined the party. The second group of “deserters and self-keepers” was sentenced to the suspended deprivation of their “skin”. Finally, the third group consisting of former members of other political parties should have left the “Soviet platform.”¹⁰ At the same time city authorities under the threat of repressions forced some categories of city inhabitants to express support to Soviet authorities. In 1922 the city meeting of traders and manufacturers was organized in such a way, its participants made a decision on voluntary self-taxation of this city population category for half a year for the benefit of the starving people.¹¹

The city council paid special attention in its work to monitoring the voters' lists for elections to different governing bodies so that unreliable persons could not take power. So, during November, 1925, 2412 city inhabitants were deprived of their voting rights for belonging to “exploiter classes”—traders, property owners, former merchants, landlords in present and in the past—and for participation in antisoviet movement during the Civil War and for consanguinity with the enemies of the Soviet authorities.¹²

Everyday life in Stavropol in the NEP period went on like before the revolution within the “city territory” construct which was characterized by “centre—suburbs” opposition. Such division of the city territory is typical for capital, governorate and

⁸ GASK f.p-299. op. 1. d.1092. 1.36. 1.39. 1.62, d.1097. 1.14.

⁹ GASK f.p-299. op. 1. d. 1003. 1.91, d.1598. 1.1, d.1597. 1.1, d.1532. 1.19.

¹⁰ Newspaper “Vlast Sovetov” 5, 24, 29 March 1921

¹¹ Newspaper “Vlast Sovetov” 5, 13 May 1921.

¹² Newspaper “Vlast Sovetov” 11 February 1922.

district cities in Russia. As a rule the “centre” was associated with wealth, power, cleanness and the suburb was connected with poverty, lower social classes, poor living conditions and desolation in the city districts. This caused different identity of models formed by the people within one city but in general all inhabitants regarded themselves as city ones. Such models were being kept for a long time and resulted in conflict of interests which may be clearly distinguished in the early 1920s in Stavropol where diverse identity models of its population were transformed into opposition of self-determination patterns of the centre and the suburb inhabitants which can be expressed as urban and rural habitation.

The local industry, trade, cultural and management facilities were located in the centre of Stavropol and the majority of the suburb residents were not only engaged in farming but mostly belonged to the peasant estate rather than to petty bourgeoisie before the revolution. Taking into account the population density in the suburbs and vast farm lands located there it becomes clear why farming was not the additional means of maintaining of the living standard for the city inhabitants but the main occupation for 40% of them. This circumstance often became the ground for latent conflict between the suburbs and the centre inhabitants, between the suburbs population and the local authorities.

For example, in 1923 the local enforcement bodies faced the problem of lawfulness of doubled state taxation applied to the suburbs population of Stavropol. The city prosecutor spoke on contradiction between city identity of suburb inhabitants and their property interests: “If we consider the population of the city suburbs to be city population then, according to note 2, article 1 of the Decree on Single Agricultural Tax, such population though engaged in farming and contributing the agricultural tax shall not be released from the taxes imposed on city population.”¹³ This caused discontent in Stavropol suburb inhabitants and intensified their opposition against the centre inhabitants. At the same time the reporter’s remark on “forced distribution of gold loan bonds” gave evidence of state violence concerning the city citizens irrespective of their location and revealed their disapproval of the state policy in the sphere of economic modernization.

Co-existence of two local communities—the urban and the rural—inside the city community within one urban space was a reason for social conflicts between the city and the village typical for the 1920s and confrontation between the certain social groups characteristic of the rural area. The following case may serve as an example of such a conflict: in 1924 the inhabitants of Priyarmarochny District of Stavropol which definitely was not a suburban one demanded reelection of the authorized person of the city council.

The matter was that he “is rather wealthy, has his own house, horse, cows and a sufficient land plot”, “develops his household with a clear conscience”. Such social type was more typical for village but it was ordinary for Stavropol. On the one hand, an average grain grower was disliked by the trade people considering themselves as city inhabitants “without a household”, on the other hand he who indeed had not left his own field irritated poor peasant population by his welfare.¹⁴

Formal city approach applied to the citizens while granting social benefits also generated grounds for conflicts between the local communities within one and the same city. The suburbs inhabitants considered as “peasant population” could not be satisfied with the Mandatory Decree of 1924 of Stavropol District Executive Commit-

---

¹³ GASK f.p-299. op. 1. d. 810 l. 1-3.

¹⁴ GASK f.p 163. op.1. d. 505. ll. 151-151 ob.

tee on the fee for education in the city schools. The note on payment release did not include children of the poor peasants though contained a provision stating that “children of parents with limited means” may submit applications to special commissions on cancellation of education fee.¹⁵

Conflict relations between the local community of the centre and those of the suburbs may also be traced in questions of the local people having asked the speaker reporting on the activity of the city council at one of the voting districts (Voro-byovskiy District) on January 13, 1929. It occurred that the poor residents of the suburbs could not obtain dress materials for clothes as they were not members of cooperative society but there was no such a problem for the Soviet officials of Stavropol living in the centre. One of the voters directly questioned why “the best bread is sold in the centre and the worst—in the suburbs”, the other as if to prove existence of this problem asked: “Will white flour be sold to peasants on Easter eve, at least a pood per person?” The citizens having spoken at the meeting mentioned poor improvement of the suburbs absence of public nutrition enterprises there.¹⁶

After the famine was over in Stavropol Governorate and the NEP principles were gradually starting to be implemented the way of life in the city, leisure activities of the citizens were also changing, as well as their perception of the world. Transition to new economic policy restored some institutions which could not exist in the first years of the Soviet system. Thus, for instance, in October 1924 fee for education was reestablished in the city schools.¹⁷ In January 1926 the District Executive Committee permitted Varvarinskaya parish of Stavropol to organize a sacred procession.¹⁸

The city of Stavropol as a context of living for its inhabitants within that transition period represented an interconnection of architectural, ecological, social, economic, political and cultural layers. These layers are structured into one system which is a complex city organism, each of this organism structures appeared as a relatively independent subsystem consisting of interrelated elements which influenced the life of city inhabitants through multiple links. For example, intellectual space may be identified within general cultural context of the city as a specific aspect of urban habitation.

Such an institution as museum was a basic element of intellectual space in Stavropol for a long period of time. It was the centre of intellectual efforts of public figures, scientists and cultural workers of the city. At the same time museum had an intellectual impact on all inhabitants of Stavropol. Up to 1925 there were 2 museums in Stavropol. They were the Museum of the North Caucasus Local History and the Museum of Education Materials. The local museums incorporated into the unified city environment were closely connected with everyday life of Stavropol. As museum work was gaining a more mass character the museums were getting more and more fitted into everyday city life. This process started at the beginning of the 1920s when culture, including museum work, was declared the instrument of educating mass population and at the same time the national wealth.

Crisis, local budget deficiency, poverty of the local people after the end of the Civil War influenced the life of museum workers as well. G. N. Prozritelev, the head of the North Caucasus Museum, had no money for a 120 verst trip for inspection of architectural monuments. Poor harvest, absence of normal living conditions stimulated search for buried treasures and robbery of mounds. For example, not far from Blagodarnoe village peasants with individual farms adapted barrows under dugouts,

---

¹⁵ GASK f.p-299. op.1. d.13. ll.3-3 ob.

¹⁶ GASK f.p-299. op.1. d.38. ll.184-184 ob.

¹⁷ GASK f.p-299. op.1. d.258. l.2.

¹⁸ GASK f.p-299. op.1 d.13. ll.3-3 ob.

used archaeological display items in household.¹⁹ Various aspects of museum life were reflected in the letters of heads of museums to authorities. G. K. Prave, the head of the Museum of Education Materials, in 1925 complained that the local government did not provide him with 15 rubles and 52 kopecks “neither for electricity nor for glass for bookcases or pipe cleaning in the lavatory.” Close neighborhood of the local market posed a threat of fire for the museum due to piles of rubbish which were stored at the flea market.²⁰ The evidence of the mass introduction of the population into culture is presented in some letters as its real everyday manifestation. Thus, G. K. Prave asked to set a militia post at the museum because visitors were noisy, smoked in exhibition halls, “nibbled sunflower seeds”. Pickpocketing frequently occurred there, so the visitors’ behaviour in the museum did not differ greatly from that one at the nearby market. So culture should not only have been popularized but also should have been protected from the masses.

New notions and standards invaded everyday life of the city, new relations of the local community with the authorities were introduced. This fully concerned the museums. We may trace the intention of the authorities to the total state control of all social spheres. In particular, in October 1923 all the regions were sent a circular letter aimed at setting the museum valuables in order and reanimation of the work of governorate departments for museum affairs. The Main Museum Administration should have been provided with the data on museums financed by the local budget, the list of museum buildings, staff of employees, the number of architectural and historical monuments, art objects, etc. The main task was formulated as “concentration of museum property in the Republic.”²¹ This state initiative led to formal integration of the local museums which caused impoverishment of intellectual space in the provincial city.

History of everyday and cultural life of those years is presented in formal monthly summary reports. They note how needs for exhibits of the education materials department changed, they also represent social portraits of museum product consumers. If at first the museum was actively visited by local intelligentsia representatives, up to the 1920s writers and artists, doctors and engineers could be more and more rarely noticed among constant visitors. At the same time the amount of officials from Soviet institutions of various types, from the governorate education department (gubprosvet) to OGPU (Joint State Political Administration) was growing. The nature of the arranged events tells us of new forms of public life and conscience. For example, in December 1922 the city library ordered materials for the exhibition on the world revolution and in January 1924 gubprosvet ordered materials for the exhibitions against alcohol addiction. In 1924 the book exhibition was held at the room of the Museum of Education Materials in connection with the Week of the Book and in 1925 the 20th anniversary of the museum was “celebrated” as Darwin’s Day.²²

Changes in attitudes, value priorities, and ways of survival of the “former” people under the new regime may be found out in “ego documents”, including biographies and other data on the museum heads and employees. In biographies of G. K. Prave and G. N. Prozritelev written in 1923 for receiving personal pension our attention has been captured by intended emphasis on the fact of political disloyalty of both of them concerning the pre-revolutionary regime. The following is mentioned about G. K. Prave: “before the revolution he was considered politically suspect”. G. N. Prozritelev is characterized as follows: “In the time of the tsar regime he was prose-

¹⁹ GASK f.p-299. op. 1. d.139. l. 3.

²⁰ GASK f.p-300. op. 1. d. 400. ll. 17, 19.

²¹ GASK f.p-299. op. 1. d. 4. l. 405.

²² GASK f.p-300. op. 1. d. 386. ll. 1 ob, 3, 35; d. 400. l. 25.

cuted for participation in revolution movement.”²³ In reality the founders of the Stavropol Museum had different political views. Prozritelev in his youth had given up his devotion to narodnik movement and in 1918–1919 did not favour the Bolsheviks. G. K. Prave was quite a trustworthy notary with broad progressive views.

At the same time the signs of new life appeared. Issuance of passports to the city population was accompanied by standing in tedious queues, rudeness of passport offices employees. Officials, including employees of administrative section of the city council, typical for Russian and Soviet officials, accused the citizens themselves of causing sabotage in the passport office. The local authorities declared religious marriages registered after March 15, 1920 unlawful demanding to register marriage in ZAGS (Civil Registry) Office,²⁴ which could not but affect the family relations of the citizens. Up to the end of the 1920s sport had become an important part of the citizens leisure time. Thus, in March 1928 the Physical Education Council of Stavropol under the District Executive Committee organized the city chess tournament.²⁵ In their free time the illiterate and mainly suburb population were made to study. Along with the campaign against illiteracy in Stavropol a three-year school of advanced training for grown-ups was opened to people who were not younger than 16 years old and who could write and read fluently and knew 4 arithmetic operations. The reception rules in this school according to this period were penetrated by a class principle.²⁶

Radio broadcasting became a new phenomenon in the life of Stavropol inhabitants. Broadcasting was performed 6 days a week. The contents of the programme gives us a notion of the impact produced on the citizens’ minds. They were mostly programs of political and educational character, atheistic discussions, information on the materials of next party congress. The citizens were also introduced to the reasons of spreading of such social diseases as syphilis and prostitution. Talks on agrotechnics were carried out on the radio which was a very characteristic of the NEP. The radio newspaper “Stavropol’ye” always included musical performances. Judging by the context there were mostly folk and revolutionary songs.²⁷

During the second half of the 1920s violation of electoral rights of some citizens became an alarming sign in the context of the city every day life. The applications of these citizens show the social aspect of the state class policy, personal destinies of Stavropol inhabitants. Thus, deprived of their electoral rights a mother and her son stated their proletarian origin, on their loyalty to Soviet authorities. These formal lines concealed another meaning. The 24-year-old young man was afraid of being socially isolated as deprivation of electoral rights left him no life prospects. We understand the mother worrying about her son’s future: “I, his mother, ... being almost an old woman, live by gaining a temporary occasional income, by one-day-work, and I am also deprived of the rights and ask to restore them. I petition and ask not to reject this petition, on rehabilitating me and my son as citizens of the Soviet Republic...”²⁸

Reconstruction of everyday activities of the North Caucasus city within the NEP period is based on different sources and reflects both national and regional trends and uniqueness of the city past. It demonstrates that the meanings of this past are inexhaustible and the components of urban everyday life of a certain locality are diverse.

---

²³ GASK f.p-300. op. 1. d. 386. ll. 26, 26ob.

²⁴ GASK f.p-299. op.1. d.925. l.3.

²⁵ GASK f.p-299. op.1. d.416. l.339.

²⁶ GASK f.p-299. op.1. d. 821 l. 161.

²⁷ GASK f.p-299. op.1. d.37. ll.141-141 ob.

²⁸ GASK f.p-299. op.1. d.1469. ll.195-195 ob.

Die Freizeitkultur der Bevölkerung während der Weimarer Republik in der schöngeistigen Literatur und zeitgenössischen Werken

Irina Alexandrovna Korobkina *

Kurzbeschreibung Die Freizeitkultur der Stadt- und Landbevölkerung Weimarer Deutschlands hatte die spezifischen Unterschiede von der Erholungindustrie und der Unterhaltungen Vorkriegsdeutschlands. Traditionelle Elemente der deutschen Freizeitkultur waren die Begeisterung von dem Theater, der Musik, dem Lesen, die Gründung der zahlreichen Vereinen, „der Nahe-und Fernetourismus.“ In der Zeit Weimarer Republik hatten solche Freizeitarten wie Radio, Kino, Sport, Tanz die größte Verbreitung. Die Politisierung und die Polarisierung des Lebens Weimarer Gesellschaft wirkte sich auf der Ideologisierung der Einzelarten von der Freizeit der Stadt- und Landbevölkerung aus. All dies fand seinen Niederschlag in belletristischen Werken (E.M Remarque, H. Fallada), und Werken von Zeitgenossen (Shteydle L., Henry E., Izakov BR, V. Alexandrov, Shearer W., Strasser, A., K. Riess).

Schlüsselwörter Die Ideologisierung der Freizeitbeschäftigung der Stadt- und Landbevölkerung, Weimarer Republik, die Freizeitkultur, das alltägliche Weltbild, Demokratisierung und Sozialisierung Gesellschaft, der Sport, Literatur

Die Freizeitkultur der Stadt- und Landbevölkerung des Weimarer Deutschlands unterschied sich spezifisch von der Erholungindustrie und den Unterhaltungen des Vorkriegsdeutschlands. Es lohnt sich unter den Grundursachen die Prozesse der Demokratisierung und der Sozialisierung der deutschen Gesellschaft auszuwählen: die Veränderung der Arbeitsbedingungen und der Bezahlung, die Einführung des Achtstundentages, die Verbreitung der neuesten Errungenschaften der Wissenschaft und Technik ins Alltagsleben, der Wirtschaftsaufschwung während „der Deutschprosperität,“ „Amerikanisierung“ des Alltagslebens Europas einschließlich Deutschlands. Traditionelle Elemente der deutschen Freizeitkultur waren die Begeisterung für Theater, Musik, Lesen, die Gründung zahlreicher Vereine (Klubs, Arbeitskreise) und für „Nah- und Fernetourismus.“ Alle diese Elemente der Freizeit waren auch der Weimarer Zeit

---

* Stavropol State University Faculty of History / Sztavropoli Állami Egyetem Történelemtudományi Kar
e-mail: irynkor@gmail.com

eigen. Aber in der Zeit der Weimarer Republik waren solche Freizeitbeschäftigungen wie Radio, Kino, Sport und Tanz am meisten verbreitet. Die Politisierung und die Polarisation des Lebens der Weimarer Gesellschaft wirkte sich besonders in der Zeit der Wirtschaftsdepression auch auf die Ideologisierung der Eigenarten der Freizeitbeschäftigung der Stadt- und Landbevölkerung aus. Man wählt 3 Perioden in der Geschichte des Weimarer Deutschlands aus, die mit der Wirtschaftsentwicklung verbunden sind: „die Inflationsjahre“, „die Deutschprosperität“ und „die Krisenjahre“. Doch sogar in den schwersten Perioden der Wirtschaftsentwicklung haben die traditionell sparsamen deutschen Hausfrauen, die einen bescheidenen Familienhaushalt hatten, Mittel für Erholung und Unterhaltung unbedingt bereitgestellt.¹

Eines der Elemente der Freizeitkultur in der Weimarer Zeit war die Begeisterung der Deutschen für Musik und Chorgesang. In Deutschland wurden unter anderem die Liedertafeln aus Vertretern verschiedenster Berufe, einschließlich Gastwirten und auch Viehkommissionären gegründet. Es entstanden auch zahlreiche Sängerbünde mit reichem Musikrepertoire von Kriegsliedern wie „Argonenwald“, „Drei Lilien“ bis hin zu klassischen Werken. Remarque illustriert dies mit dem Sängerbund von Viehzüchtern: „Punkt acht Uhr marschierte die Liedertafel der vereinigten Viehkommissionäre ein. Sie formierten sich an der Tür nach Stimmen, rechts der erste Tenor, ganz links der zweite Bass. Stefan Grigoleit, der Witwer und Schweinehändler, zog eine Stimmgabel hervor, verteilte die Töne, und dann ging es vierstimmig los... Die zweite Strophe verklang. Donnernder Beifall erscholl. Die Liedertafel verbeugte sich dankend...Beethoven bleibt Beethoven.“² Sogar in einer einfachen Bar war etatmäßig ein Klavierspieler. Robby, dem Helden von „Drei Kameraden“, schlug der Wirt vom International vor „vom Dezember ab wieder jeden Abend bei ihm Klavier zu spielen.“³ Laut Zeugnissen von Zeitgenossen war der Gesang im Kirchenchor für die männliche Bevölkerung die Hauptunterhaltung am Wochenende und zu Festen.⁴ Viele deutsche Familien, die einen bescheidenen Familienhaushalt hatten, erwarben in den Jahren der Deutschprosperität Koffergrammophone. Als Beispiel „der Amerikanisierung“ der Freizeitkultur kann das Sammeln von Negerliedern sein „...von Mississippi, Knallsammlern, heißen Nächten und blauen Tropenflüssen.“⁵ Beständigen Erfolg hatten die Platten mit deutschen Volksliedern, klassische Spielpläne und sogar die von Donkosaken gesungenen Lieder.

Die Stadtbevölkerung des Weimarer Deutschlands verbrachte ihre Freizeit je nach sozialer Zugehörigkeit in verschiedenen Restaurants, Cafés, Wirthäusern, Kneipen, Bierstuben, Imbissstuben, Konditoreien und Bars. Aristokratievertreter besuchten traditionell Restaurants. Arbeiter, Handwerker, Kleinbürger gaben dem so genannten „Lokal den Vorzug“, wo sie Erholung mit gesellschaftlichem Leben verbunden haben. Auf Russisch bedeutet „Lokal“ – Wirtshaus oder Bierstube, weil Bier das deutsche Nationalgetränk ist, das dort immer ausgeschenkt wurde. Die deutschen Städte hatten viele Lokale. Der Sowjetjournalist Ernst Henry, der zum erstenmal in Deutschland in den zwanziger Jahren des zwanzigsten Jahrhunderts war, hat seine ersten Eindrücke so formuliert: „Fast an jeder Ecke – die kleinen Bierstuben.“⁶ Ein Weimarer Lokal ist nicht einfach eine Bierstube. Ein Weimarer Lokal ist die Vereinigung von

¹ Fallada H. 2011. Kleiner Mann – was nun? Damals bei uns daheim. Berlin: Aufbau-Verl. S. 191-192.

² Remarque E.M. 2009. Drei Kameraden. СПб: Капо. S. 318.

³ Ibid. S. 312.

⁴ Штейдле Л. 1975. От Волги до Веймара. Мемуары немецкого полковника, командира полка 6-й армии Паулуса. М.: Прогресс. С 76 (vom Autor vorgenommene Übersetzung).

⁵ Remarque E.M. 2009. Drei Kameraden. СПб: Капо. S. 53.

⁶ Генри Э. Первые шаги // Новый мир. 1989. №. 10. С. 223(vom Autor vorgenommene Übersetzung).

Freizeit und des politischgesellschaftlichen Lebens der mittleren und niedrigsten Bevölkerungsschichten. Weimarer Lokale waren solche Einrichtungen, in denen man essen, Bier trinken, manchmal übernachten, die Zeitung oder die Zeitschrift lesen, Brettspiele spielen, mit Gleichgesinnten verkehren, die letzten politischen Neuigkeiten besprechen, die Wahlversammlung der Wähler und das Treffen der Mitglieder irgendwelcher Organisationen, ob Gesangs- oder Schachverein oder die lokale Abteilung der Sozialdemokraten, der Kommunisten oder der Nationalsozialisten durchführen konnte. Der Sowjetjournalist Izakov B.R. bemerkte, dass sich bei den deutschen Arbeitern eine Tradition herausgebildet hat, in den Bierstuben die Versammlung zu veranstalten und das Angenehme mit dem Nützlichen zu verbinden. Dann gewann die Bierstube den „Parteilokalstatus“, und ihr Besitzer wurde „Parteigenosse.“⁷ Der erste Präsident von Weimarer Republik F. Ebert war von 1894 Besitzer der Kneipe und gab den Arbeitern den Obersaal für die Durchführung der Versammlungen.⁸ Die Anzeige jener Zeit lautete: „Fritz Ebert. Brandstrasse, 16. Restaurant, Bierstube, Billard. Getränke in prima Qualität und ausgezeichnete Speisen. Ein Raum für Klubversammlungen und Gesellschaften.“⁹

Die Lokale wurden hauptsächlich von Männern besucht, und Frauen waren dort selten, besonders ohne Mann oder Begleitung. Der Platz der täglichen Entspannung der Frauen waren die Konditoreien – so genannte besonders „weibliche“ Orte. In „Drei Kameraden“ von Remarque gibt es eine Episode, in der der Hauptheld irrtümlich in ein solches Cafe kam und „prallte erschrocken zurück. Der Raum war überfüllt mit schwatzenden Frauen. Ich war in eine typische Damen Konditorei geraten.“¹⁰

Die Weimarer Lokale hatten immer oder fast immer eine deutliche Ausrichtung, dort versammelten sich die Gleichgesinnten. In „Der schwarze Obelisk“ erzählt Remarque über die so genannte Dichtezelle im Hotel „Walhalla“, „...an den Wänden hängen Fotos und Stiche, die die Deutschklassiker, Romantiker und einige gegenwärtige Autoren darstellten... ... hier versammeln sich die Mitglieder des Dichterkubs und auch die gewählte Stadtintelligenz. Die Versammlungen werden einmal pro Woche durchgeführt. Manchmal erscheint hier sogar der Hauptredakteur der Lokaltageszeitung.“¹¹ Im Roman „Der Weg zurück“ erzählt einer der Helden mit Entzücken über seinen Schützenklub, dessen Mitglieder die Bälle, Kegelwettbewerbe veranstalten, prahlt mit wunderbarem und billigem Bier in der Bar, beschreibt die Gemütlichkeit der Bar, als ob es sein Elternheim ist.¹² Auch in „Drei Kameraden“ gibt es die Cafebeschreibung, „es war ein großer, dunkler, verräucherter Schlauch mit mehreren Hinterzimmern. Vorn, neben der Theke, stand das Klavier. In den hinteren Zimmern des Cafes hielten die Viehhändler ihre Versammlungen ab, manchmal auch die Rummelplatzleute.“¹³

Die Lokalausstattung entsprach einer bestimmten politischen Orientierung: an den Wänden hingen die entsprechenden Bilder, Porträts der Abgeordneten oder Politiker, es wurden die entsprechenden Souvenirs verkauft. Als im Roman von Remarque ins Lokal, das dem demokratischen Besitzer aus der Kompanie von „drei

⁷Изаков Б.Р. 1977. В наш романтический век: Двадцатые-тридцатые-сороковые. М.:Советская Россия. С. 22 (vom Autor vorgenommene Übersetzung).

⁸ Артемов В.А., Кардашова Е.В. 2001.Фридрих Эберт – первый президент Германии. Воронеж: Изд-во ВГУ. С. 35 (vom Autor vorgenommene Übersetzung).

⁹ Биск И.Я. 1991. История повседневной жизни населения в Веймарской республике. Иваново: Ивановский гос. ун-т. С. 117 (vom Autor vorgenommene Übersetzung).

¹⁰ Remarque E.M. 2009. Drei Kameraden. СПб: Капо. S. 42.

¹¹ Remarque E.M. 2007. Der schwarze Obelisk. Köln: Kiepenheuer & Witsch. S. 147.

¹² Remarque E.M. 1999. Der Weg zurück. Köln: Kiepenheuer & Witsch. S. 363.

¹³ Remarque E.M. 2009. Drei Kameraden. СПб: Капо. S. 33.

Kameraden“ gehörte, ein Nazi gekommen war und versuchte propagandistische Reden zu führen, verstand er schnell, dass es besser sei mit heiler Haut davonzukommen. Remarque hat seine logische Erklärung von Lokalen für die Deutschen der Weimarzeit vorgestellt: wenn sich der Mensch unter Gleichgesinnten befindet, hat er keine Angst vor der Wirklichkeit: „Die Wände der Bar weiteten sich, und plötzlich war es nicht mehr die Bar – es war eine Ecke der Welt, ein Winkel der Zuflucht, ein halbdunkler Unterstand, um den ringsumher die ewige Schlacht des Chaos brauste und in dem wir geborgen hockten, rätselhaft zueinandergeweht durch das Zwielicht der Zeit.“¹⁴

Politische Erschaffung solcher Lokale wird von anderen Quellen bestätigt. Z. B. aus Beobachtungen von russischen Zeitgenossen in Berlin: „In Lünte‘ versammelten sich nur Linke. Den ganzen Tag hindurch konnte man hier etwas essen oder trinken. Aufrufe des „Rotfrontkämpferbundes“ lagen auf den Bänken. Eine gehobene Faust diente dort als Begrüßungszeichen. Beim Eingang standen immer auf der Wacht ein halbes Dutzend kräftige Männer, die im Fall eines SA-Angriffs helfen mussten.“¹⁵

In der Weimarer Republik führte Verbindung von Unterhaltung und Politik häufig zu Zusammenstößen zwischen den verschiedenen Parteien angehörenden Menschen: Monarchisten, Kommunisten, Sozial-Demokraten, Nazis u.s.w. Zur Bekräftigung dessen kann man die Romane von Remarque und Fallada heranziehen. Die Unterhaltungen in den Lokalen haben folgenderweise ausgesehen: „Ein Brüllen und Toben begann im Saal... splitterte ein Fenster und jemand flog heraus...folgte mit Stuhlbeinen und Biergläsern, wütend ineinander verfilzt. Ein riesiger Zimmermann sprang heraus, stellte sich etwas außerhalb auf, und jedesmal, wenn er den Kopf eines Gegners vor sich sah, fegte sein langer Arm im Kreise herum...er machte das völlig ruhig, als ob er Holz hackte.“¹⁶

Gottfried Lenz, einer aus „Drei Kameraden“, verfiel nach der Bierversammlung „einem Burschen in hellgelben neuen Ledergamaschen.“¹⁷ Pinnenberg’s Kamerad aus dem Roman von Hans Fallada, Lautenbarch wurde Nazi aus Langweile, „begann Bierversammlungen zu besuchen, solcherweise stillte er seine Langweile nach einem vollwertigen Leben: er konnte sich jede Sonntag sowie abends an den Werktagen schlagen.“¹⁸

Allgemein bekannt als Münchner Putsch war der Ausgang eines Nazibesuchs in die Lokale „Bürgerbräukeller“ in München. Einige Zeitgenossen erinnern sich so daran: „Am 8. November 1923, etwa ein Viertel vor neun Uhr abends, nachdem Kar schon eine halbe Stunde vor einer dreitausend Leute zählenden Bürgerschar, die an unbehauenen Tischen gesessen hatten und Bier getrunken hatten, aufgetreten war, wurde der Saal von SA-Truppen umzingelt und blitzschnell kam Hitler herein.“¹⁹ Und das Ergebnis: „... nichts könnte Stammgästen dieser Lokale mehr Freude machen. Sie waren angenehm überrascht...“²⁰

Natürlich wurden die Lokale nicht nur zum Biergenuss und politische Versammlungen genutzt. In den Lokalen feierten die Deutschen Hochzeiten, Geburtstage und andere Festtage: Weihnachten oder die Fastnachtswoche. Die Helden von Drei

¹⁴ Remarque E.M. 2009. Drei Kameraden. СПб: Капо. S. 47.

¹⁵ Александров В.А. 1987. На чужих берегах. М.: Прогресс. С. 117 (vom Autor vorgenommene Übersetzung).

¹⁶ Remarque E.M. 2009. Drei Kameraden. СПб: Капо. S. 282.

¹⁷ Ibid. S. 283.

¹⁸ Fallada H. 2011. Kleiner Mann – was nun? Damals bei uns daheim. Berlin: Aufbau-Verl. S. 73.

¹⁹ Ширер У. 1991. Взлет и падение третьего рейха. В 2-х томах. Том 1. М.: Воениздат. С. 96.

²⁰ Штрассер Отто. 1999. Гитлер и я. Ростов н/Д: Феникс. С. 65 (vom Autor vorgenommene Übersetzung).

Kameraden feierten Weihnachten im „International“. „Die alte, verräucherte Bude war kaum wiederzuerkennen. Der Weihnachtsbaum brannte, und sein warmes Licht spiegelte sich in allen Flaschen, Gläsern und dem Nickel und Kupfer der Theke.“²¹ Zu Fastnachtswochengästen wurden sie zufällig, als sie in ein Cafe kamen, wo fast alle Plätze besetzt waren. „Es trat ein Frauenensemble auf, alle gaben lautstark ihrer Freude Ausdruck. Orchesterspielerinnen trugen bunte Papierhüte, viele Besucher trugen Kostüme, über den Tischen waren nur Papierschlängen und mehrere Luftballons flogen zur Decke, die Kellner gingen mit schwer beladenen Tablett hin und her. Alles war in Bewegung, die Gäste lachten und schrien.“²² Auf die Frage „Was geschieht hier denn?“ bewarf eine junge Blondine in den „Drei Kameraden“ die Helden mit Konfetti und erklärte: „Sind Sie von einer anderen Welt? ... Heute ist doch der erste Tag der Fastnachtswoche.“²³

Übermäßige Begeisterung für Sinnlichkeit, insbesondere in den „Inflationsjahren“ sowie ihre negativen Auswirkungen werden in Romanen von Remarque und Fallada bestätigt. „In der Beschreibung des deutschen Lebens, in Kultur, Literatur, Theater wie auch in Rundfunk und Fernsehen wurde jene beunruhigende und gefährliche Zeit wiedergespiegelt. Dann zerstörte der Mangel die Sittlichkeit, und die Leute griffen immer mehr zur Flasche um Hilfe zu finden, suchten große Sensationen und überspanntes Vergnügen. Blitzschnell wuchs die Anzahl der Nachtclubs. Nackte Tänzer und Tänzerinnen führten dem Publikum all ihre Reize vor, die schon von Sinnlichkeit und Lüsterheit betrunken waren. Es war eine gute Zeit für Sadismus und Masochismus, verschiedene Perversitäten und Schrulligkeiten. Uranismus und Astrologie waren gefragt.“²⁴ Vielleicht wurde jene Atmosphäre in etwas übertriebener Form von Fallada dargestellt: „...überall ist Diamorphin, Kokain, Morphin... nackte Tänzerinnen, französischer Champagner und amerikanische Zeitungen... Grippe, Hunger, Verzweiflung, Verbrechen.“²⁵ Natürlich war Berlin in der Weimarer Republik ein Zentrum aller Unterhaltungen. Doch in den 20-er Jahren veränderte etwas die politischen Leidenschaften der Zeitgenossen. Ein amerikanischer Journalist sehnte sich nach jenem alten Berlin. Diese Stadt war für ihn ein richtiges Symbol der Sorglosigkeit, Freiheit und Zivilisation. „Frauen mit erhobenen Nasen und kurz geschorenem Bubikopf, junge Männer... saßen mit dir die Nacht hindurch und besprachen etwas seriös und leidenschaftlich.“²⁶ Goebbels, der im Jahre 1926 von den Nationalsozialisten zum Gauleiter ernannt worden war, erschien die Stadt ganz anders. „...eine grenzenlose Betonwüste mit modernen widerwärtigen Gebäuden, mit einer Einwohnerschaft von etwa 4 Mio. Menschen, die, wie es schien, immer in Eile waren und nur mit einem Wunsch im Kopf lebten – alles in diesem Leben mitzunehmen und vieles gleichzeitig zu machen. Dabei wollten sie Berlin zu einer absolut amerikanischen Stadt in Europa machen.“²⁷ Damit war es „eine Stadt der besten Kinos in aller Welt, eine Stadt verschiedener lasterhafter Unterhaltungen, kurzum – eine Stadt, wo man alles machen kann.“²⁸

²¹ Remarque E.M. 2009. Drei Kameraden. СПб: Капо. S. 273.

²² Ibid. S. 294.

²³ Ibid. S. 295.

²⁴ Штрассер Отто. Указ. Соч. С. 42.

²⁵ Fallada H. 2011. Kleiner Mann – was nun? Damals bei uns daheim. Berlin: Aufbau-Verl. S. 64.

²⁶ Ширер У. 2002. Берлинский дневник. Европа накануне Второй мировой войны глазами американского корреспондента. М.: ЗАО Центрполиграф. С. 17 (vom Autor vorgenommene Übersetzung).

²⁷ Рисс К. 2000. Геббельс. Адвокат дьявола. М.: ЗАО Центрполиграф. С. 58 (vom Autor vorgenommene Übersetzung).

²⁸ Там же.

In der Zeit der Weimarer Republik kam es zu einer Theaterbelebung, nämlich dann wurde es in ganz Europa anerkannt. Ein bekannter Forscher des deutschen Alltagslebens betont, dass es allein in Berlin etwa zwei Dutzend große Theater und zehnfünfzehn lokale Theater gab. Der sehr bekannte deutsche Regisseur M. Reinhardt stellte immer wieder Versuche an und schaffte eine synthetische Theaterform, wo Literatur, Musik, Bildhauerkunst, Pantomime und andere Kunstarten in einer einzigen vereint wurden.²⁹ Trotz solchen Aufschwungs des Theaters gingen die Besucherzahlen zurück, die Gründe liegen darin, dass der materielle und psychologische Zustand der Menschen instabil war. Remarque bestätigt das mit der Beschreibung der Kartenpreise: „Ich nahm zwei Logenplätze, obschon sie ein Vermögen kosteten“³⁰ und das, dass das Theater nur für reiche Leute bestimmt war: „Vor dem Eingang stauten sich die Leute. Es war eine große Premiere, das Theater war mit Scheinwerfern bestrahlt, Auto auf Auto glitt heran, Frauen in Abendkleidern stiegen aus, glitzernd vor Schmuck, Männer in Fräcken...“³¹ sowie die Theateraufführung: „Die Musik verzauberte den Raum. Sie war wie Südwind, wie eine warme Nacht, wie ein gebauchtes Segel unter Sternen, ganz und gar unwirklich, diese Musik zu „Hoffmanns Erzählungen.“ Sie machte alles weit und farbig, der dunkle Strom des Lebens schien in ihr zu rauschen, es gab keine Schwere mehr, keine Grenzen, es gab nur noch Glanz und Melodie und Liebe, und man konnte einfach nicht begreifen, dass draußen Not und Qual und Verzweiflung herrschten, zur gleichen Zeit, wo es diese Musik gab.“³² Aus den Worten von Robert Lohkamp, des Helden aus „Drei Kameraden“ kann man deutlich erkennen, warum das Interesse an den traditionellen Freizeittätigkeiten bei den Vertretern der verlorenen Generation zurückgegangen ist: „Theater, Konzerte, Bücher – alle diese bürgerlichen Gewohnheiten hatte ich fast verloren. Es war nicht die Zeit danach. Die Politik machte genug Theater – die Schießereien jeden Abend gaben ein anderes Konzert –, und das riesenhafte Buch der Not war eindringlicher als alle Bibliotheken.“³³

In Deutschland kommt das Kino erst nach dem ersten Weltkrieg in Mode. Remarques und Falladas Helden besuchten oft Kinos. Einer der Helden aus „Drei Kameraden“ bat darum ins Kino zu gehen, weil das ebenso viel wie zwei Stunden im Café kostet.³⁴ Das Kino war zugänglich und ins Kino zu gehen war vielleicht die einzige Unterhaltung, die junge Pinnebergs, Helden aus Falladas Roman,³⁵ nach dem Umzug in Berlin machen konnten. Unter den vielen Richtungen des Weimarer Kinos schreibt Remarque auch etwas über erotisch-pornographische Filme, die sich großer Popularität erfreuten, obwohl sie nicht die einzigen waren. So lernte Robert Lohkamp einen Vertreter aus dem Verleihbüro kennen.³⁶

Der Sport, insbesondere der Boxsport, war in der Weimarer Republik ein starker Konkurrent des Theaters. Man verkaufte die Karten für die Kämpfe und die Deutschen kannten ihre Leistungsträger. Dass diese Sportart beliebt ist, dafür spricht die Überraschung von Otto Köster in „Drei Kameraden“, als sein Freund Robert Lohkamp die Einladung zum Boxen „Stilling gegen Walker“ abgelehnt hat. Schießen, Gymnastik, Pferderennen waren auch sehr beliebt. Hierbei ist zu bemerken, dass

²⁹ Remarque E.M. 2009. Drei Kameraden. CII6: Kapo. S. 131.

³⁰ Ibidem.

³¹ Ibidem.

³² Ibid. S.132.

³³ Remarque E.M. 2009. Drei Kameraden. CII6: Kapo. S. 132.

³⁴ Ibid. S. 29.

³⁵ Fallada H. 2011. Kleiner Mann – was nun? Damals bei uns daheim. Berlin: Aufbau-Verl. S. 281.

³⁶ Remarque E.M. 2009. Drei Kameraden. CII6: Kapo. S. 266.

Pferderennen in den demokratischen Kreisen der Bevölkerung beliebt waren, und in Wetten setzten sogar die Arbeitslosen, in der Hoffnung auf schnelles Geld. Die Agiotage um die Pferderennen wird gut von Remarque beschrieben: „Das Wettbüro war ein ziemlich großer Raum. Rechts war ein Zigarrenladen abgeteilt, links befand sich der Totalisator. Das Schaufenster hing voll von grünen und rosafarbenen Sportzeitungen und mit der Schreibmaschine getippten Rennanzeigen. An einer Wand lief ein Pult mit ein paar Schreibaufsätzen entlang. Dahinter waren drei Männer in wilder Bewegung. Einer schrie am Telefon herum, ein anderer rannte mit Zetteln in den Händen hin und her, und der dritte stand mit aufgekrempeelten Hemdsärmeln hinter einem der Pulte und notierte die Einsätze... Zu meinem Erstaunen herrschte mächtiger Betrieb. Es waren fast nur kleine Leute da, Handwerker, Arbeiter, kleine Beamte, ein paar Huren und Zuhälter.“³⁷ Die neue Massenbegeisterung in den 20er Jahren waren Autorennen, an denen nicht nur die Sportler interessiert waren, sondern auch die Autofirmen, die ihre Produkte vermarkten wollten. Die Rennfahrer waren sowohl Amateure, oft sehr wohlhabende Leute, sowie auch Profis. Nach Ansicht von Remarque war der Renntag ein Feiertag für Deutsche. „Sonntag. Der Tag des Rennens. Das Geknatter der Motoren wanderte wie Maschinengewehrfeuer um die Bahn. Geruch nach verbranntem Öl, Benzin und Rizinus. Erregender, wunderbarer Geruch, erregender, wunderbarer Trommelwirbel der Motoren! Nebenan lärmten die Monteure in ihren wohlausgerüsteten Boxen... Köster fuhr nicht für eine Fabrik. Wir mussten alles selbst bezahlen.“³⁹ Neben Pferderennen, Schießen, Gymnastik, Boxen und Autorennen waren im Weimarer Deutschland Fußball, Leichtathletik, Tennis und Bobfahren sehr beliebt.

Gleich nach dem Krieg wurden Tänze sehr populär: One-Step, Boston und Tango. In dieser Zeit begann der Foxtrott aufzukommen, aber Walzer war immer noch beliebt. Für Tänze interessierte man sich überall. In Abhängigkeit von dem sozialen Status besuchten die Menschen entweder die demokratischen Tanzflächen oder die teuren Tanzlokale. Oft wurden Tanzturniere veranstaltet, eines wurde im Roman von Remarque „Der Weg zurück“ beschrieben: „Heute ist hier ein Tanzwettbewerb, und wir alle werden daran teilnehmen. Die Preise sind prima ... Willie übt sich in One-Step, wo das Wichtigste die Behändigkeit der Bewegungen ist ... Die Damen, die gut tanzen, sind reizend. Der Tusch wird geblasen. Jemand kommt mit einer Chrysantheme im Knopfloch und stellt die Künstler aus Berlin vor, die eine Neuheit inszenieren werden – den Foxtrott. Wir kennen diesen Tanz nicht, davon haben wir nur beiläufig gehört ... Man bringt einen Tisch, auf dem sich die Preise befinden. Für jeden Tanz – One-Step, Boston, und Foxtrott – gibt es drei Preise.“⁴⁰ In „Der Weg zurück“ zeigt Remarque eine demokratische Tanzfläche und in „In drei Kameraden“ – ein Tanzlokal für wohlhabende Leute: „Wir fuhren zur Kaskade. Das war ein sehr elegantes Tanzlokal mit einer ausgezeichneten Kapelle...wir bekamen einen Tisch herangebracht, ein paar Stühle dazu, und ein paar Minuten später saßen wir an der besten Stelle des ganzen Raumes, von der man die Tanzfläche voll übersehen konnte.“⁴¹ Remarque zeigt in „Der Weg zurück“, dass damals eine Menge Tanzlokale mit Bars eröffnet wurden. „An der Ecke Hakenstrasse ist eine lange Stockung: hier baut man ein neues Restaurant mit Tanzsaal, und die ganze Straße war mit Bergen von Sand,

³⁷ Remarque E.M. 2009. Drei Kameraden. CII6: Kapo. S. 357.

³⁹ Ibid. S. 141.

⁴⁰ Remarque E.M. 1999. Der Weg zurück. Köln: Kiepenheuer & Witsch.S. 283.

⁴¹ Remarque E.M. 2009. Drei Kameraden. CII6: Kapo. S. 222.

Zement Wagen und Holz geladen. Zwischen dem Holz kann man vor dem zukünftigen Eingang das Schild ‚Astoria. Tanzsaal und Bar‘ bemerken.“⁴²

Auch die Helden von Remarque redeten über die Popularität der Tänze im Weimarer Deutschland. Eine der Heldinnen des Romans „Drei Kameraden“ Erna Bönig glaubte, „dass ohne Tänze wird man nicht leben.“⁴³ und weiter: „Ein Mann, der nicht tanzen kann, wäre bei mir abgemeldet.“⁴⁴ Diese Aussagen und allgemein Tanzüberlieferungen sind ganz logisch. I. J. Bisk glaubte, dass die Leidenschaft für den Tanz in Deutschland sofort nach dem Ersten Weltkrieg begann und die Weimarer Zeit überdauerte. Die wirtschaftliche und politische Konjunktur nahmen ein wenig Einfluss auf ihre starke Beliebtheit. Für Tänze interessierten sich die Menschen verschiedenen Alters und sozialer Schicht. 1932 befanden sich 52 von 120 Berliner Tanzschulen im reichen Westrand, 24 im kleinbürgerlichen Zentrum, 44 im nordöstlichen Arbeiterviertel. Beliebt waren sowohl der alte Walzer, als auch die neuen Tänze. Die fieberhafte Fröhlichkeit war die Reaktion der Menschen auf die Abschaffung der unterdrückenden Einschränkungen der Kriegszeit, und gleichzeitig ein Versuch, die Niederlage und ihre unübersehbaren Folgen zu vergessen.⁴⁵

Ein traditioneller Zeitvertreib im Weimarer Deutschland war der Tourismus: in der Region – Wanderungen, Radfahren, Straßen-, Eisenbahn- und Bootstouren an den Wochenenden, und entfernt – lange Reisen und Reisen außerhalb Deutschlands während des Urlaubs. Die 9 Tage, die Emma Mörschel mit ihren Freundinnen in Oberbayern verbrachte, waren für sie wunderbar.⁴⁶ Die Deutschen verbrachten wirklich sehr gern ihre Freizeit inmitten der Natur, dafür sprechen die Romane von Remarque, Fallada und zahlreiche Bestätigungen der Zeitgenossen. Die kurzen Fahrten ins Grüne und ans Meer von Robert und Pat können auch als Beispiel dienen: „Der Morgen stand hell und funkelnd über den Wiesen. Pat und ich saßen am Rande einer Waldlichtung und frühstückten. Ich hatte mir zwei Wochen Urlaub genommen und war mit Pat unterwegs. Wir wollten ans Meer.“⁴⁷

Johannes und Emma Pinneberg haben sich während einer Seereise kennengelernt.⁴⁸ Die Wanderungen im Schoss der Natur waren ihr einzigstes Vergnügen nach dem Bezug der gemeinsamen Wohnung in der kleinen norddeutschen Stadt Ducherow.⁴⁹ Die Sonntagsfahrten ins Grüne waren ein Massenprozess. Es war sehr schwer einen Erholungsort zu erreichen. Ebendeshalb gaben Pinnebergs den Wanderungen den Vorzug. „Und nun sitzen die beiden in der Kleinbahn nach Maxfelde. Der Zug ist proppenvoll, trotzdem es der Zug ist, der schon um sechs Uhr in Ducherow abfährt. Und auch Maxfelde mit dem Maxsee und der Maxe ist eine Enttäuschung. Alles ist laut und voll und staubig. Von Platz sind Tausende gekommen, ihre Autos und Zelte stehen zu Hunderten am Strand. Und an ein Ruderboot ist gar nicht zu denken, die Paar Ruderboote sind längst vergeben.“⁵⁰ Nach der Arbeitswoche entspannten sich die Deutschen inmitten der Natur, oft mit Alkohol. „Wisst ihr was? – sagt einer der drei Kameraden des gleichnamigen Romans – wir fahren raus, essen irgendwo zu Abend und nehmen die Flasche mit. In Gottes freier Natur wollen wir sie

⁴² Remarque E.M. 1999. Der Weg zurück. Köln: Kiepenheuer & Witsch. S. 284.

⁴³ Remarque E.M. 2009. Drei Kameraden. СПб: Капо. S. 125.

⁴⁴ Ibid. S. 223.

⁴⁵ Биск И.Я. Указ. соч. С. 135.

⁴⁶ Fallada H. 2011. Kleiner Mann – was nun? Damals bei uns daheim. Berlin: Aufbau-Verl. S. 94.

⁴⁷ Remarque E.M. 2009. Drei Kameraden. СПб: Капо. S. 260.

⁴⁸ Fallada H. 2011. Kleiner Mann – was nun? Damals bei uns daheim. Berlin: Aufbau-Verl. S. 216.

⁴⁹ Ibid. S. 95.

⁵⁰ Fallada H. 2011. Kleiner Mann – was nun? Damals bei uns daheim. Berlin: Aufbau-Verl. S. 50 .

aussaufen!“⁵¹ und darunter eine von Remarque mit Liebe beschriebene Landschaft: „Der Abend war schön und still. Die Furchen der aufgebrochenen Äcker schimmerten violett. Die Kanten leuchteten golden und braun. Wie große Flamingos schwammen die Wolken am apfelgrünen Himmel und behüteten zwischen sich die schmale Sichel des zunehmenden Mondes. Ein Haselnussstrauch hielt Dämmerung und Ahnung in seinen Armen, rührend kahl und schon voll Knospenhoffnung.“⁵²

Wie bildhaft beschreibt Remarque in „Drei Kameraden“ solche Erholungsorte wie Stadtparks und Lunaparks mit Karussells, Berg- und Talbahn, Teufelsrad und anderen Attraktionen: „Drehorgelmänner – äußerste Vorposten des Rummelplatzes. Melancholisch süßes Gebrumm. Auf den zerschlissenen Samtdecken der Orgeln manchmal ein Papagei oder ein frierender, kleiner Affe in einer roten Tuchjacke. Dann die scharfen Stimmen der Verkäufer von Porzellankitt, Glasschneidern, türkischem Honig, Luftballons und Anzugstoffen. Das kalte blaue Licht und der Geruch der Karbidlampen. Die Wahrsager, die Sterndeuter, die Pfefferkuchenzelte, die Schiffsschaukeln, die Buden mit den Attraktionen – und endlich, brausend von Musik, bunt, glanzvoll, erleuchtet wie Paläste, die kreisenden Türme der Karussells... auf die Berg- und Talbahn... das größte Orchester. Bei jeder Runde traten sechs Posaunenbläser aus vergoldeten Nischen, drehten sich nach allen Seiten, schmetterten, schwenkten die Instrumente und traten zurück. Es war glorios. Wir setzten uns in einen großen Schwan und sausten auf und ab. Die Welt glitzerte und glitt, sie schwankte und fiel in einen schwarzen Tunnel zurück, den wir mit Trommelwirbeln durchjagten, um gleich darauf wieder von Glanz und Posaunen empfangen zu werden... Und jetzt zum Teufelsrad... Das Teufelsrad war eine große, glatte Scheibe, die sich immer rascher drehte und auf der man sich behaupten musste... Das Labyrinth war ein Weg voller Überraschungen. Nach ein paar Schritten wackelte der Boden, Hände tasteten im Dunkel nach einem, Fratzen sprangen aus den Ecken, Gespenster heulten... aber einmal fuhr Pat vor einem grün beleuchteten Totenkopf... Wir gingen zu einer Bude, wo man Hartgummiringe auf Haken werfen musste.“⁵³

Es ist zweifellos, dass in der Weimarer Republik die Freizeitkultur in größerem „Maßstab“ entwickelt wurde. Zu den traditionellen Formen der Freizeitgestaltung – gedrucktes Wort, Theater, Ferien, Tourismus – gehören auch: Radio, Kino, Sport, Podium, Tänze und Attraktionen. Die traditionelle Form der Freizeitgestaltung blieb nach wie vor für die Stadt- und Landbewohner der Besuch der Lokale, aber die Besonderheit der Weimarer Zeit – die Polarisierung des öffentlichen Lebens – hatte einen deutlichen Einfluss auf die Politisierung solch beliebter Unterhaltungen der Deutschen, die sogar lebensgefährlich wurden. In den letzten Jahren der Republik kann man mit Gewissheit von einer Politisierung der Freizeitkultur in Deutschland sprechen.

---

⁵¹ Remarque E.M. 2009. Drei Kameraden. CH6: Kapo. S. 14.

⁵² Ibid. S. 18

⁵³ Remarque E.M. 2009. Drei Kameraden. CH6: Kapo. S. 103.

**OROSZ–MAGYAR KAPCSOLATOK
A 19-20. SZÁZADBAN**

*

**HUNGARIAN–RUSSIAN RELATIONS
IN THE 19–20TH CENTURIES**

Magyarországi bevándorlók az Orosz Birodalomban

Andrej Nyikolajevics Ptyicin *

Abstract   **Hungarian Immigrants in the Russian Empire.** The article studies the history of Hungarian emigration to Russia in the 18–20th century. It shows the social and ethnic composition of emigrants. It emphasizes educational and business activities. The article describes the development of different parts of life in Russia contributed by Hungarian settlers.

Keywords   Hungary, Russia, migration, settlers

Bevezetés

Az Orosz Birodalomba bevándorlók között a 18. századtól a 20. század elejéig a Habsburg Birodalomból érkezők létszámuk alapján a második helyet foglalták el. Számukat csak a Németországból áttelepülők mennyisége haladta meg. Minden negyedik Oroszországban letelepülő a Habsburg Birodalomból érkezett. Vámstatisztikai adatok szerint 1830-tól 1914-ig mintegy 774 ezer osztrák-magyar állampolgár települt át az Orosz Birodalomba.¹ A többségük a Dunai Monarchia osztrák részéről érkezett. Az emigránsok között a szlávok voltak túlsúlyban – csehek, lengyelek, ruszinok. A magyar részről érkezők jóval kevesebben voltak. A magyar kivándorlók áradata elsősorban az Egyesült Államokba és más tengerentúli országokba irányult, Európában pedig fő célpontjuk Németország és Románia volt.² Az Oroszországba betelepült magyar területről érkezők számát nehéz pontosan meghatározni, minthogy minden oroszországi dokumentumban csak annyi szerepel, hogy Ausztria-Magyarország területéről érkezett az illető.

A Habsburg Birodalom magyar oldaláról elsősorban szlávok települtek át Oroszországba: szlovákok, ruszinok, szerbek, horvátok, illetve románok. Ők az oroszokhoz vagy nyelvileg (mint a szlávok), vagy vallásilag (mint a románok) közel álltak, ami jelentősen megkönnyítette oroszországi beilleszkedésüket. Az emigránsok között magyarok, valamint a magyarországi németek és zsidók is képviseltették magukat. A

---

* Sztavropoli Állami Egyetem Történelemtudományi Kar / Stavropol State University Faculty of History
e-mail: ptiandr@rambler.ru

¹ Wilcox, W.E. (ed.). 1929. *International Migrations*. New York: National Bureau of Economic Research. Vol. 1. 798–799. old.

² *Ibid.* 718. old.

bevándorlók társadalmi és szakmai összetétele sokszínű volt. Magyarországról parasztok, mezőgazdasági munkások, iparosok, kereskedők, tanárok, orvosok, zenészek, művészek és más szakmák képviselői települtek át Oroszországba.

A magyarországi lakosok emigrációját elsősorban szociális-gazdasági okok idézték elő. Kivándorlásuk egyik oka a magyarországi kisebbségeket érintő jogegyenlőtlenség. A rohamosan fejlődő Oroszország pedig széles lehetőségek tárházát kínálta az oda bevándorlóknak a munkavállalás, keresetszerzés, szakmai előmenetel, saját vállalat létesítése, az életszínvonal növelése terén.

Ausztria-Magyarország lakosainak Oroszországba való áttelepülése a 18. században kezdődött. Az első emigránsok az orosz kormány által meghívott szakemberek voltak – tanárok, orvosok, tisztek, stb. A 19. század közepétől már megfigyelhető a különböző társadalmi rétegek emigrációja is. A 20. század elején az Oroszországba bevándorlók száma az ottani forradalmi események hatására visszaesett.

Az értelmiségiek és szakemberek migrációja

A Magyarországról származó pedagógusok jelentős mértékben hozzájárultak az oroszországi oktatási rendszer fejlődéséhez. A képzett pedagógusok hiánya állandó problémát jelentett az Orosz Birodalomban. Ezt úgy igyekeztek orvosolni, hogy az oroszországi felsőoktatási intézményekbe, gimnáziumokba a határon túlról, főként a Habsburg Birodalomból invitáltak szakembereket. Innen elsősorban szláv nemzetiségűek érkeztek, akiknek nem okozott gondot az orosz nyelv elsajátítása és az azon való oktatás.

I. Péter, a reformer cár 1698-ban hívta meg Oroszországba Zékány Jánost, aki Nariskinnek, a cár rokonának családjában dolgozott nevelőként, majd pedig a későbbi cár, II. Péter nevelését vállalta. Az 1780-as években II. Katalin cárnő uralkodása alatt bevezetett oktatási reformok kidolgozója Fjodor Ivanovics Jankovics de Mirijevo (1741-1814) szerb származású magyar állampolgár volt. Ő volt a „Népiskolai Szabályzat” kidolgozója, a Pétervári Tanítóképző első igazgatója, valamint számos tankönyv szerzője és szerkesztője. F. I. Jankovicsot érdemeiért az Orosz Tudományos Akadémia tagjává választották.

1791-ben a magyarországi ruszin származású Ivan Szemjonovics Orlay (1770-1829) Oroszországba utazott, ahol a cári udvar, valamint a szárazföldi katonai kórház sebészeként és a Sebészorvos Akadémia tudományos titkáraként dolgozott. Orlay a Nyizsini Líceum igazgatója, Ny. V. Gogol híres orosz író tanára volt.

1803-ban Orlay javaslatára tanárok és tudósok egész sorát vonták be valamilyen orosz munkába. Többek között például a Pétervári Pedagógiai Intézet professzora volt a magyarországi ruszin Balugyánszky Mihály (jogtudomány és gazdaságpolitika), Pjotr Dmitrijevics Lodij (filozófia) és Vaszilij Grigorjevics Kukolnyik (fizika). V. G. Kukolnyik egyébiránt Nyesztor Kukolnyik híres orosz író apja volt.³

A legfényesebb oroszországi karrier a Pesti Egyetem egykori professzorára, Balugyánszky Mihályra (1769-1847) várt, aki Nyikolaj Pavlovics (majdani cár) és Mihail Pavlovics nagyhercegek jogtudománytanáraként, majd 1819-től a Pétervári Egyetem első rektoraként tevékenykedett. 1826-tól haláláig Balugyánszky a Cári Kancellária Második Ügyosztályának vezetője, mely az oroszországi törvények kodifikálásával foglalkozott. Ezen kívül Balugyánszky titkos tanácsos és szenátor is volt.

³ Molnár László 2005. *Magyarok és oroszok a kapcsolattörténet tükrében (A XVIII. századi kulturális érintkezések tanulságai)*. In: Szvák Gyula (szerk.) *A magyar-orosz kapcsolatok tizenkét évszázada*. Budapest: ELTE Ruszisztikai Központ. 45–47. old.

I. Miklós cár az Orosz Birodalom tizenöt kötetes törvénykönyvének összeállításában szerzett érdemeiért Balugyánszky Mihály részére nemesi címert adományozott, benne a „XV-ös” számmal.⁴

A 19. század elején a Harkovi Egyetemre is hívtak meg oktatókat Magyarországról. A szerb származású szerémségi Afanaszij Sztojkovic volt a Harkovi Egyetem első fizikaprofesszora, a fizika-matematikai kar első dékánja, és kétszer töltötte be az egyetem rektori tisztségét (1807-09 valamint 1811-13 között). 1829-30-ban pedig egy másik magyarországi szerb, Andrej Dudorovics lett a Harkovi Egyetem rektora, akit 1811-ben gimnáziumi tanárnak kértek fel, majd ezután átkerült az egyetemre oktatni.⁵

1823-ban települt át a ruszin-román családból származó Jurij Ivanovics Venelin (eredeti nevén Huca), akit kiváló történészként, valamint az oroszországi szláv filológia alapítójaként tartottak számon. Az Odesszai Egyetemen az 1860-70-es években híres horvát tudósok voltak jelen – Jagics Vatroslav nyelvész és Bogisics Valtazar jogász. Jagics 1880-1886 között a Pétervári Egyetem professzora volt, valamint 1881-ben az Orosz Tudományos Akadémia tagjává választották.⁶

Az 1860-as évek közepétől egyre gyakrabban hívtak meg latin- és görög tanárokat az Osztrák-Magyar Monarchiából. Az akkor bevezetett gimnáziumi reform miatt különösen nagy szükség volt rájuk. A fiatal osztrák-magyar szakemberek szívesen utaztak az Orosz Birodalomba, ahol a tanári munkát megfizették és a társadalom is megbecsülte. A Magyarországról bevándorlók számos oroszországi város gimnáziumában tanítottak. Voltak köztük szlovákok – Csornij Emilij (Moszkva), Sándori Avguszt (Harkov), Sztankó Ignát (Tiflisz, majd Ufa), Micsatek Ljudovit (Novgorod), Stur Gusztáv (Varsóban dolgozott, rokonsági viszony fűzte egy jelentős közéleti személyiséghez, Stur Ljudovithoz), Sztovik Julian (Voronyezs, majd Harkov), Polonyi Erneszt, magyarországi ruszinok – Desko Andrej, Kimak Viktor (Moszkva, majd Odessza), Hodobay Jurij (Moszkva), a horvát Jaksics Adolf (Sztavropol), stb.⁷

1876-ban a politikai üldöztetés elől Oroszországba utazott Grabar Emmanuel ruszin származású Magyarországon élő ügyvéd és egykori parlamenti képviselő. Grabar különböző oroszországi gimnáziumokban francia és német nyelvet kezdett tanítani. Egyik fia, Igor, híres oroszországi művésszé vált, másik fiából, Vlagyimirből pedig ismert jogász lett.⁸

Pedagógusokon kívül előszeretettel hívtak meg Magyarországról orvosokat is orosz állás betöltésére, ők általában magyar nemzetiségűek voltak. Jelizaveta Petrovna, majd II. Katalin cárnő udvari orvosa Gyöngyösi Pál volt. 1755-től Pétervárott dolgozott Peken Keresztély, aki az első orosz gyógyszerkönyv szerzője. Keresztúri Ferenc 1762-től dolgozott Moszkvában – a Moszkvai Egyetem Orvosi Karának professzora és dékánja volt. A 19. század elején a Harkovi Egyetemen oktatott Koritári György orvosprofesszor.⁹

⁴ Tyebijev, B. K. 2004. *Pervij rektor Petyerburgszkovo unyiverszityeta. Viszsheje obrazovanyije v Rosszii.* 2004. № 11. 139-145. old.

⁵ Pavljucsenko, O. V. 1990. *Jugoszlavjanye v obszsesztvennoj, naucsnoj i kulturnoj sziznyj ukrainszkovo naroda (pervaja polovina XIX. v.)* In: Varvarcev, N.N. (red.) *Kulturnije i obszsesztvennije szvjazi Ukraini szo sztranami* Jevropi. Kijev: Naukova dumka. 96-97., 102. old.

⁶ Rajevszkij, M. F. 1975. *Zarubezsnie szlavjanye i Rosszija. Dokumenti arhiva M. F. Rajevszkovo. 40-80-e godi XIX. veka.* Moszkva: Nauka. 60., 554. old.

⁷ Rosszjjszkij goszudarsztvennij isztoriczeszkij arhiv (g. Sankt-Petyerburg). Fond. 733. Opisz 169. Gyelo 230.

⁸ Grabar, I. E. 2001. *Moja szizny. Etjudi o hudozsnyikah.* Moszkva: Reszpublika.

⁹ Molnár László 2005, 45. old.

Lev Tolsztoj orosz író filozófiai tanait követte Makoveczky Dusán szlovák származású orvos, aki 1904-től Jasznaja Poljanában dolgozott, s orvosi teendőivel egyidejűleg az író egyik titkáráként tevékenykedett. Makoveczky részletes naplót vezetett *Jasznaja Poljana-i feljegyzések* címmel, melyet később kiadtak. Írását az irodalmárok is nagyra értékelték.

Az Oroszországba meghívott külföldi szakemberek között osztrák-magyar tisztetek is voltak. Egyikük Pável Szemjonovics Erdélyi (Erdeli) magyar őrnagy, 1755-ben orosz nemesi rangot, valamint a Harkovi kormányzóságban földbirtokot kapott. Erdélyi híres orosz nemesi nemzetség alapítója lett, a leszármazottai között tisztetek sokasága, tábornokok, kormányzók és híres művészek találhatók. 1798-tól az orosz gárda huszárezredének tisztje Georgij Arsenjevics Emmanuel (1775-1837), aki származását tekintve magyarországi születésű montenegrói volt. 1812-ben a Honvéd Háború hőségévé vált (ezredesként kezdte, majd altábornagyként fejezte be), később pedig a kaukázusi orosz csapatok parancsnokává, valamint a Kaukázusi terület kormányzójává nevezték ki.

A magyar bevándorlók között a művészet képviselőit is megtalálhatjuk. Oroszországban Zichy Mihály vált híressé. 1847-ben, mint I. Miklós cár lányának, Katalinnak a rajztanára utazott ki, majd 1859-től majdnem fél évszázadon keresztül udvari festőként dolgozott. Zichy festményei és rajzai néhány évtizeden keresztül az orosz birodalmi udvar életét örökítik meg. A magyar művész portréi és erotikus rajzai is nagy hírnévnek örvendtek. Zichy igazi hírnevét irodalmi művek illusztrálásával alapozta meg szert, és a mai napig őt tartják Lermontov orosz költő művei legjobb illusztrátorának.¹⁰

Az Oroszországban dolgozó magyar zenészek közül Auer Leopold (1845-1930) hegedűs, karmester, zeneszerző és tanár emelkedett ki. Auer Leopold magyar zsidó családból származott, de felvette a kereszténységet, ami jelentősen megkönnyítette oroszországi karrierjét. Auert kora ifjúságától fogva, mint virtuózt tartották számon. 1868-ban a Pétervári Konzervatórium professzori állásának betöltésére kérték fel, majd a Birodalmi Színház hegedűszólistája lett. Mindemellert Auer az udvari kórus karmestereként és a Mariinszkij Színház zenekarának szólistájaként tevékenykedett. Körülbelül 300 tanítványt nevelt ki, és mint az orosz hegedűiskola alapítóját emlegették. Az Októberi Forradalom után az USA-ba emigrált.¹¹

Oroszország a szakembereken kívül szláv származású diákokat is vonzott. A 19. század elején az oroszországi felsőoktatási intézményekben szlovákok, magyarországi ruszinok, szerbek, horvátok tucatjai részesültek képzésben. Megfigyelhető, hogy többségük a képzés után is Oroszországban folytatta életét.

Magyarországi betelepülők Oroszország gazdasági életében

A 19. század 30-as éveitől kezdték aktívan látogatni Oroszországot a magyarországi kereskedők, elsősorban szlovákok és ruszinok, akik vándorló kereskedelemmel foglalkoztak. Ezek a kereskedelmi utazók fémtermékeket, kerámiát, rövidárut, ékszerárut, fűszereket, étolajat és más termékeket árultak. Az európai Oroszország legtöbb kormányzóságában és a Kaukázusban is jelen voltak.¹²

¹⁰ Szurovcev, Eduard 2011. *Russzkaja szugyba vengerszkogo hudozsnjika* [online]. Dosztup v internete: <<http://virtualeuropa.narod.ru/hungaria/article6.htm>> [cit. 2012-03-07].

¹¹ Auer, L. Sz. 2003. *Moja dolgaja zszizny v muzike*. Sankt-Petyerburg: Kompozitor

¹² Rosszjjszkij goszdarsztvennij isztoricseszki arhiv (g. Sankt-Petyerburg). Fond 1286. Opisz 5. Gyelo 203; Opisz 7. Gyelo 457.

A magyarországi kereskedők egy része le is telepedett Oroszországban, állandó lakhellyel rendelkezett, és néhányan saját vállalkozásba kezdtek. Így 1878-ban a szlovák Ország hűvöbányai, Juraj, Ignác és Jozef Varsóban alapítottak céget, mely nyugat-európai termékeket szállított orosz piacra: textilt, rövidárut, gumi- és acélttermékeket, stb. A cég ügynökei, rendszerint szlovákok (kb. kétszázan voltak), terjesztették ezeket az árukat különböző oroszországi régiókban egészen a Távol-Keletig. A 20. század elején a cég élére Ország Jan került, aki a legnagyobb szlovák vállalkozó volt Oroszországban. 1914 augusztusától az Oroszországi Csehek és Szlovákok Tanácsának tagjává választották, és a szlovákok képviselőjeként részt vett a tanács vezetői és II. Miklós cár között lezajlott találkozón.¹³

A 19. század második felében Oroszországban a szlovák kézművesek is megjelentek, a drótosok (drotári), akik edényeket javítottak és dróttermékeket állítottak elő, Oroszországban széles körű felvevőpiacra és a helyi lakosság jóindulatú fogadtatására letek. Számos oroszországi városban dolgoztak drótosok. Összesen mintegy 80 drótosműhely volt Oroszországban – az ország európai részén, a Kaukázusban és Szibériában. Mind a tulajdonosok, mind az ott dolgozók szlovákok voltak.

Némely műhely ezek közül idővel jelentős gyárrá nőtte ki magát. Így az 1868-ban Moszkvában Huncsik Jan, Krutosik Jozef által alapított, majd fiaiknak, Huncsik Stefánnak és Krutosik Imrich-nek átadott vállalkozás a 20. század elejére 400 embert foglalkoztató fémfeldolgozó üzemmé fejlődött. Az I. világháborút megelőzően a szlovák származású Docser Stefan és Djavik Pável is működtetett drótosműhelyt Oroszországban. Pétervárott a 20. század elején körülbelül tíz „drotárműhely” működött, melyben összesen 200 szlovák kézműves dolgozott. A műhelytulajdonosok: Kadak Imrich, Gyuris Pável, Rudinszkij Sztepan, Djavik Jozsiph, Maday Jakov, Miluczky Jozsiph, Jurij és a Fabian fivérek voltak. Nagyméretű drótosműhelyek a 20. század elején Bakuban (tulajdonos Belon Jozsiph, Knohik Jan), Tibiliszben (Belon Jozseph), Tulában (Kovács Kaspar), Szamarában (Docsar Imrich), Orenburgban (Korcsek Vincent), Irkutszkban és Omszkban is működtek (a szibériai városokban a műhelyek Tabacsik Jozseph, Kornyan Pável, Sutarik Baltazar tulajdonában voltak).¹⁴

Oroszországba agronómusok, mérnökök, technikusok és más szakmák képviselői is áttelepültek Magyarországról. Példának okáért 1836-ban Bartolomej Ierl magyar állampolgárságú borász települt át, aki e szféra élvonalbeli tradícióit terjesztette.¹⁵

A magyar vállalkozások oroszországi központjává Moszkva vált. Ebben a városban a magyar állampolgárságú vállalkozók közül a legjelentősebb Béla von Vangel volt. Képzettsége szerint mérnök, 1880-ban utazott Oroszországba Budapestről, s kezdetben társtulajdonosa volt egy játékgyárnak. Később Béla von Vangel új, sokat ígérő üzleti lehetőségekkel foglalkozott – artézi kutak fúrásával, valamint vízvezeték-fektetéssel. 1893-ban a vállalkozó szervezése alatt alakult meg a „B. I. von Vangel Moszkvai Általános Artézi Vízellátási, Öntözési és Leccapolási Társaság”.

A társaság alapítókéje az akkori viszonyok szerint szerény összeget tett ki, 360 ezer rubelt. Béla von Vangel társaságának működése első három évében 438 artézi kutat fúrt, ebből 174 Moszkvában volt; illetve vízvezetékrendszert épített Akkermanban, a Besszarábiai kormányzóságban. Az 1896-os Oroszországi ipari

¹³ Golec, Roman 2010. *Szlovackije predprinimatelji v Rosszii nakanunye Pervoj mirovoj vojni*. In: Ivantjisinova, Tatyjana (szerk.) *Mifi-sztereotipi-obrazi. Voszpriyatije Rosszii v Szlovakii*. Bratislava-Joshkar-Ola: SDK SVE. 31-32. old.

¹⁴ Pavlik, Alojz 2007. *Drotárstvo: z dejín drotárstva*. In *Velké Rovné* [online]. Dosztop v Internetu: <www.velkerovne.sk/contents/drot_sk.htm> [cit. 2012-03-07].

¹⁵ Rosszjiszskij goszudarsztvennij isztoricseskij arhiv (g. Sankt-Peterburg). Fond 398. Opisz 81. Gyelo 15183.

kiállításán, melyet Nyizsnyij Novgorodban rendeztek, Béla von Vangelt ezüstéremmel tüntették ki. A 20. század első éveiben Vangel társaságának aktívja 700 ezer rubelt tett ki, az éves termelési érték elérte a 100 ezer rubelt. A társaság az I. világháborúig sikeresen működött, mikor is az orosz irányítás felszámolta annak okán, hogy tulajdonosa „ellenséges hatalom” állampolgára. A fent említetteken kívül Béla von Vangel fagegmunkáló üzemmé is rendelkezett, mely 1897 óta működött.¹⁶

Az I. világháború előtt kisebb cégek is voltak magyar állampolgárok tulajdonában Moszkvában – műhelyek, boltok, kereskedelmi cégek (a „drotárműhelyekről” fentebb már volt szó). A következő személyek tartottak fent műhelyeket: Genegar Alekszej (fotográfia, művészyomda), Szuszik Emília (női ruhakészítés), Frater Jelena (fűzőkészítés), Bogen Adolf (ruházati üzlet tulajdonosa), Spira Margarita (női kalap- és ruhabolt). Moszkvai kereskedelmi cégeket alapítottak Roh Jan (nyomdai berendezések és festékek eladása), Sveicer Ljudvig (gyógyászati eszközök kereskedelme), Erdélyi Mária és Cal Stephan (társtulajdonosok, autóalkatrészek és más termékek orosz piacra szállítása). Végül pedig Fodor Emil tartott fent közvetítői irodát, hogy felkeltse az érdeklődést néhány osztrák-magyar kereskedelmi cég, valamint a Magyar Királyi Kereskedelmi Múzeum iránt.¹⁷

A vezetéknevek alapján magyarok, szlovákok, németek, zsidók folytattak vállalkozói tevékenységet Oroszországban. Megfigyelhető, hogy Moszkvában a háború előtti időkben az üzletemberek egyharmada nő volt, noha abban a korszakban a „gyengébbik nem” ilyen nagymértékű képviselése meglehetősen ritkának számított.

A magyar vállalkozásokat Oroszország déli részén is megtalálhatjuk. A Don menti Rosztovban az I. világháború előtt a következő magyar állampolgárságú személyek foglalkoztak kereskedelemmel: Farkas Viktor (osztályvezetője a gabonaexporttal foglalkozó „Goldstück, Gainze és K^o” cégnek), Sterntal Ambros (a Magyar Királyi Kereskedelmi Múzeum képviselője), Sebestyén Francz (a budapesti *Sebestyén* cég képviselője), Nagy Alekszanrd (egy kereskedelmi cég munkatársa). Armavir városában Lazsanszkij Oszkar szlovák származású magyar állampolgár tulajdonában egy napraforgóolaj-gyár volt.¹⁸

Néhány betelepülő pedig a pénzügyi szektorban helyezkedett el. 1907-től az I. világháború kitöréséig a magyar állampolgárságú Mihail Honvéri a Pétervári Értéktőzsdén volt jelen.¹⁹

A 19. század második felében mezőgazdasági munkások kezdtek Oroszországba vándorolni Magyarországról. Főként románok és ruszinok. Ők Oroszország déli kormányzóságaiban találtak munkát. Így például a Sztavropoli kormányzóságban Erdélyből érkező románok pásztorként dolgoztak.²⁰ Egyes szlovákok cseh telepekre költöztek, melyek az 1870-es években jöttek létre Kaukázus fekete-tengeri partján, Novorosszjszk környékén.²¹

¹⁶ *Albom ucsasztnyikov Vszerosszjszkoj promislennoj i hudozsesztvennoj visztavki v Nizsnem Novgorode v 1896 g.* Sankt-Petyerburg: Izdanyije L. S. Susztova, 1896. Ch. 2. 4. old.; Dmitrijev-Mamonov, V. A. (szerk.). 1903. *Ukazatel gyejsztvujusih v imperii akcionyernih predpriyatij.* Sankt-Petyerburg: Izdanyije V. A. Dmitrieva-Mamonova. 1334-1335. old.

¹⁷ *Germanskije i avsztrijjszkije firmi v Moskve na 1914 g.* Moskva: Izdanie Moskovskogo otdela Vserosszjszkovo nacional'no sojuza. 1914.

¹⁸ *Otchet Avstro-Vengerskovo vspomogatel'novo obscsesztvo v Rostove-na-Donu za 1911 g.* Aleksandrovsk, 1911. S. 18-24

¹⁹ *Spravochnaja kniga o licah Sankt-Peterburgskovo kupechestva.* 1913. Sankt-Peterburg: Tipografia Sankt-Peterburgskovo gradonachalnika. S. 186.

²⁰ Gosudarstvennij arhiv Stavropolskovo kraja. Fond 101. Opis 5. Gyela 280, 282.

²¹ Pukis, V. Sz. 2010. *Csehi Szevernovo Kavkaza. Godi i Sugybi: 1868-2010.* Rosztov-na-Donu: Media-Polis. 293. old.

A mezőgazdaságon kívül a Magyarországról Oroszországba érkező munkásokat faipari üzemekben és cukorgyárakban is foglalkoztatták, valamint vasúti és közúti építkezési munkálatokban is részt vettek. Mind időszakos munkára, mind állandó letelepedés céljából érkeztek ide munkavállalók. Az 1897. évi oroszországi népszámlálás adatai szerint az országban 26 ezer, az Osztrák-Magyar Monarchiából származó mezőgazdasági és ipari munkavállaló tartózkodott (ezek közül 6 ezer nő).²²

Magyarok az oroszországi statisztikák tükrében

Az 1897. évi első oroszországi népszámlálás adatai alapján Oroszországban 122 ezer osztrák-magyar állampolgár élt. A statisztika viszont azt nem mutatja, hogy közülük hányan érkeztek a Habsburg Birodalom magyar oldaláról, de az adatokat nemzetiségek szerint rögzítették. 1897-ben Oroszországban a magyar nemzetiségűek száma alacsony – 961 fő (ebből 551 férfi (57%) és 410 nő (43%)). Kétharmaduk (452 férfi és 202 nő) önálló háztartást vezetett, a többiek pedig a családtagok voltak (99 férfi és 208 nő). Eszerint a magyar migráció mögött főként munkavállalási szándék állt, és a bevándorlók többsége család nélkül utazott Oroszországba. Később egyesek orosz állampolgárokkal létesítettek párkapcsolatot.

A magyar lakosság 1897-ben az Orosz Birodalom összes részén megtalálható volt: 651 fő élt az európai Oroszországban, 173 – Lengyelország oroszországi részén, 80 – Kaukázusban, 49 – Szibériában, 8 – Közép-Ázsiában. A magyar lakosság a fővárosi kormányzóságokba (Szentpétervári kormányzóság – 119 fő, Moszkvai kormányzóság – 98 fő), lengyel kormányzóságokba (Varsói kormányzóság – 96 fő, Petrokovi kormányzóság – 45 fő) és déli régiókba (Herszoni kormányzóság – 76 fő, Besszarábiai kormányzóság – 42 fő, Kubáni terület – 63 fő) koncentrált.

Oroszországban a magyarok az osztrák-magyar szlávokkal ellentétben városokban éltek (1897-ben a magyarok 73%-a, azaz 699 fő volt városi lakos). A legnagyobb magyar közösségek az orosz fővárosokban tömörültek, ahol gyorsan növekedtek. A moszkvai városi népszámlálási adatok szerint 1871-ben Moszkvában 20 magyar állampolgár élt, 1897-re 96, 1902-re pedig 182 főre emelkedett számuk. Pétervárott 1881-ben 67, 1897-ben már 114 magyar lakott. Ezekon kívül olyan nagy városokban is voltak magyar közösségek, mint Varsó (1897-ben 68 fő) és Odessza (1897-ben 48 fő).

Oroszországban a magyarok foglalkozása változatos volt. Az ipari és kézműves termelésben 243 magyar vett részt a saját háztartást vezetőik közül (37%-a az összlétszámnak). Ezek fele fémfeldolgozással foglalkozott, 28 fő bőr és egyéb állati eredetű termékek feldolgozásával, 20 – építkezéssel és felújítással, 17 – ruhakészítéssel, 12 – kerámiakészítéssel, 10 – élelmiszerkészítéssel, stb. Megfigyelhetjük, hogy az ipari termelésben mindössze 14 magyar nő volt foglalkoztatott – és majdnem mind a varróiparban. Mező- és erdőgazdálkodással Oroszországban 41 magyar (6%), kereskedelemmel 100 (15%) foglalkozott. A kereskedők számában benne van az a 23 fő is, aki kocsmát, fogadót és más hasonló létesítményeket üzemeltetett, közülük 12 személy volt nő.

A nem ipari szektorban önálló háztartást vezető foglalkoztatottak száma 230 fő volt (ez az összlétszám 35%-a). Az ebben a szférában foglalkoztatottak kétharmadát nők alkották. Magánszemélyek szolgálójaként 59 fő dolgozott (ebből 38 nő), tőkejö-

²² Trojnyickij, N. A. (red.). 1905: *Raszpregyelenyje rabocsih i priszlug po grupпам zanjatyij i po mesztu rozsgyenyija na osnovanyii dannih pervoj vszeobscej perepiszi naszelenija Rosszjszkoj imperii 28 janvarja 1897 g.* Sankt-Petyerburg: Izdanyije Centralnovo sztatiztyicseszkoivo komityeta MVD. 34. old.

vedelemből és rokonoktól származó pénzből 36 fő (ebből 24 nő), az államtól és társadalmi szervezetektől kapott pénzből 18 fő (ebből 12 nő) élt. 56 magyar (ebből 48 nő) művészettel, irodalommal és tudománnyal foglalkozott. Népoktatásban 8 (ebből 7 nő), orvosi és ápolói munkákban 5 főt (ebből 2 nő) foglalkoztattak, 7 magyar az adminisztrációban, bíróságon és rendőrségen, 8 az orosz hadseregben, 4 különböző hitelintézetekben és 1 pedig papként dolgozott. Ezen kívül 28 magyar foglalkozott prostitúcióval, mely Oroszországban a háborúig hivatalos foglalkozásnak számított.

A többi magyar a „meg nem határozott foglalkoztatottak”, valamint „nem megadott foglalkozás” kategóriába tartozott (mindössze 7%-a az önálló háztartással rendelkezőknek). Ide sorolható az a 3 magyar is, akit szabadságvesztésre ítélték. Ily módon a magyarok Oroszországban nem egy szakterületen koncentráálódtak, hanem a gazdasági, üzleti élet szinte valamennyi szférájában jelen voltak.²³

Sok magyarországi betelepülő néhány Oroszországban eltöltött év után felvette az orosz állampolgárságot, ami sikeres beilleszkedésük bizonyítéka. Az állampolgárság megváltoztatásának folyamata az I. világháború kezdete után felgyorsult, mikor az „ellenséges hatalmak állampolgárainak” jogait minden lehetséges módon korlátozták Oroszországban. 1911–17-ben osztrák-magyar állampolgárságról oroszra való áttérés iránti kérelmet 13 magyar (köztük 2 fő családostól), 188 szlovák (köztük 55 fő családostól), 643 ruszin (208 fő családostól), 415 román (59 fő családostól), 80 szerb (18 fő családostól), 24 horvát (5 fő családostól) nyújtotta be.²⁴

A háború éveiben a határon túli szlávoknak és románoknak megkönnyítették az orosz állampolgárság felvételét, a magyaroknak és a németeknek pedig megnehezítették. Az oroszországi hatóságok, mint ellenségek tekintettek ezekre a nemzetiségekre. Az osztrák-magyar állampolgárságú nem szláv származású hadköteles férfiakat szibériai és északi kormányzóságokba száműzték. Az osztrák-magyar állampolgárságú nem szláv származású tulajdonosokhoz tartozó ingatlanok kényszereladás alá estek, és a kereskedelmi, ipari vállalatokat felszámolták.

Az I. világháború és polgárháború során elszenvedett nehéz megpróbáltatások után a magyarországi bevándorlók egy része visszatért történelmi hazájába, a többiek itt maradtak, és a sorsuk szorosan összekapcsolódott Oroszországéval.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a Magyarországról érkező emigránsok a soknemzetiségű oroszországi társadalom részévé váltak. Hozzájárultak az oroszországi oktatási rendszer és az orosz gazdaság fejlődéséhez, nyomot hagytak maguk után az orosz történelemben.

Fordította: Horváth Zsófia

²³ Trojnyickij, N. A. (red.). 1905. *Obscsij szvod po imperii rezultatov razrabotki dannih Pervoj Vszeobscsej perepiszi naszelenijija, proizvegyennoj 29 janvarja 1897 g.* Sankt-Petyerburg: Izdanyije Centralnovo sztatiszticeszkovo komityeta MVD. T. II. 29., 47., 343. old.

²⁴ Roszsijskij goszdarsztvennij isztoriceszkij arhiv (g. Sankt-Petyerburg). Fond 1284. Opisz 243. Csasty 2. Gyela 7631-7648.

A magyar gazdaság a 19–20. század fordulóján orosz diplomaták jelentéseiben (1899–1903)

Igor Vlagyimirovics Krjucskov*

Abstract **Hungarian Economy at the Turn of the 19th and 20th Centuries in the Reports of Russian Diplomats (1899–1903).** At the turn of the century the diplomats of the Russian Consulate-General in Budapest, headed by the head of the consulate Duke Aleksandr Nikolayevich Lvov, closely followed the processes going on in the Hungarian economy. They sent regular reports on their experiences to St. Petersburg. In their reports they did not only deal with the economic achievements and problems, but they also strove to reveal the causes underlying them, they analysed the situation of the individual branches of the economy, the government's economic policies and the influence of the world economic environment on Hungary. They paid particular attention to the difficulties arising in the Hungarian-Austrian economic relationship and the perspectives of economic relations between the Austro-Hungarian Empire and Russia. Although the reports acknowledge the positive achievements in Hungarian economic development in general, they are more concerned with the difficulties.

Keywords Russian Consulate General in Budapest, Alexandr Lvov, Austro-Hungarian Empire, Hungarian Economy

Az orosz diplomaták mindig nagy gondot fordítottak a dunai monarchia magyar felében uralkodó helyzet elemzésére. A magyar gazdaság iránti orosz érdeklődést mutatja, hogy a Budapesti Orosz Főkonzulátus rendszeresen megküldte Szentpétervárra a magyar kereskedelmi és földművelésügyi minisztériumok éves parlamenti beszámolóját, az ezekkel kapcsolatos parlamenti viták anyagát, a Budapesti Kereskedelmi Kamara elemzéseit stb. Ráadásul mindezt rövidítések és saját észrevételek nélkül tette.

1899 – az óvatos optimizmus éve

1899-ben a Budapesti Orosz Főkonzulátus pesszimistán ítélte meg a magyar gazdaság állapotát. Megállapításuk szerint a magyar nemzetgazdaság mély válságban volt.

---

* Sztavropoli Állami Egyetem Történelemtudományi Kar / Stavropol State University Faculty of History
e-mail: igory5@yandex.ru

Ennek legfőbb okát az orosz diplomaták abban látták, hogy a soros kereskedelmi megállapodás megkötése kérdésében Magyarország ismét szembekerült Ausztriával. Mindez olyan bizonytalanságot eredményezett, amely elriasztotta a befektetőket a nagy volumenű beruházásoktól a magyar gazdaságba.¹ Ráadásul a vámháborútól nem csak Magyarország szenvedett, de a birodalom osztrák fele is. Orosz diplomaták újra és újra felhívták a figyelmet arra, hogy a vámszabályozás tökéletlensége, a gazdasági kiegyezés 10 évenkénti újratárgyalásának rendszere az Osztrák-Magyar Monarchia fejlődésének legfőbb gátló tényezője.

A magyar gazdaság számára a 19. század végén nagy csapást jelentett az Európa irányuló amerikai agrárexport megnövekedése. Orosz diplomaták véleménye szerint Nagy-Britannia az angolszász testvériség eszméjének kedvéért megnyitotta piacát az amerikai áruk előtt, ami az Egyesült Királyságba irányuló magyar export csökkenéséhez vezetett. A Főkonzulátus úgy vélte, hogy Nagy-Britannia ily módon súlyos hibát követett el, mivel az olcsó amerikai árudömping nem csak Magyarország és más agrárexportor országok mezőgazdaságára mér csapást, de magára Nagy-Britanniára is. Egyrészt kárt okoz a királyság mezőgazdaságának, amely nehezen tud versenyezni az Egyesült Államokkal és Kanadával. Másrészt a Nagy-Britanniába irányuló export csökkenése válaszlépésekhez fog vezetni a szenvedő országok részéről, melyek csökkenteni fogják a brit iparcikkek importját.

Ráadásul a magyar agráriusok hatalmas csalódására az olcsó amerikai áru Triestben keresztül kezdett megjelenni a Habsburg birodalom délszláv területein is, a német kikötőkön keresztül pedig eljutott Csehországba.² Ez a tény a jövőben Magyarországon gazdasági katasztrófához vezethet. Hozzátehetjük, hogy az orosz diplomaták helyzetértékelését ugyanúgy vonatkoztathatjuk Oroszországra is, amely Magyarországnál nem kevésbé érezte az amerikai agrártermékek nyomását harmadik országok piacán. A fiumei orosz konzul, I. Peterszon adatai szerint a Franciaországba irányuló magyar gabonakivitel csak az 1896 és 1898 közti időszakban 20%-al csökkent a francia hatóságok protekcionizmusa, és az orosz export konkurenciája miatt.³ A konzult ez mégsem töltötte el lelkesedéssel, mivel pontosan látta, hogy a francia protekcionista politika további szigorítása és az amerikai agrártermékek megjelenése esetén az orosz export is ugyanerre a sorsra juthat.

A magyar elitből és Alekszandr Lvov⁴ részéről nagy nyugtalanságot váltott ki, hogy Németország felemelte a magyar agrártermékekre kivetett vámtarifákat. Budapesten és Szentpéterváron tisztában voltak azzal, hogy ez az orosz és magyar termelők konkurenciaharcának élesedéséhez vezet más európai országokban, és ebből egyiküknek sem származik különösebb haszna. Tartott ettől Alekszandr Lvov is, aki aggodalmáról beszámolt az orosz külügyminisztériumnak.⁵

Az események még egy fontos körülményre rámutattak. A német agráriusok nem csak az orosz mezőgazdasági termékek importja ellen léptek fel, de ugyanúgy a szövetséges Osztrák-Magyar Monarchia agrárimportjával szemben is. Vagyis a politikai szövetség nem vezetett automatikusan a gazdasági rendszerek szoros integrációjához, a katonai-politikai szövetségesek között gyakran zajlott vámháború.

¹ Arhiv Vnyesnyej Polityiki Rosszijszkaj Imperii (AVP RI – Az Orosz Birodalom Külügyi Levéltára) Fond (F.) 151. Politarhiv. Opisz (Op.) 482. Jegyinsztvo hranyenyija (Ed.hr.) 576. 51. l.

² Uo. 53-54. l.

³ Peterson, I.: Mucsnoj export iz Vengrii. Szbornyik konszulszkih donyeszenyij za 1999 g. [A magyarországi liszt kivitel. Az 1899-es konzuli jelentések gyűjteménye] 1-6. kötet, Szentpétervár, 1899. 128. old.

⁴ Lvov, Alekszandr Nyikolajevics, herceg (1863-1914): orosz diplomata, a Budapesti Orosz Főkonzulátus vezetője a századfordulón.

⁵ AHV RI F. 151. Politarhiv. Op. 482. Ed.hr. 576. 2. l.

A Főkonzulátus a magyar fejlődés előtt álló komoly akadálynak tartotta a hagyományos gazdálkodási formák uralmát az mezőgazdaságában és az agrárium gyenge modernizációját. A konzulátus munkatársait különösen meglepte, hogy a kapitalizmus-ellenes hangulat nem csak a kisbirtokosok körében uralkodott, de ez jellemezte a nagybirtokos mágnásokat is, akik tagadták a tőkés gazdasági rendszer olyan elemeinek nyilvánvaló kedvező hatását az agrárszektorra, mint a banktőke, tőzsde stb.⁶ A magyar falu modernizáció-ellenes beállítottsága rendkívül negatív hatással volt a magyar gazdaság fejlődésére. A félig önellátó paraszti gazdaság csekély keresletet jelentett az iparcikkek számára, beszűkítve ezzel a hazai ipar piacát, amely nélkül pedig nem lehetséges sikeres modernizáció.

A magyar mezőgazdaság pangása, Alekszandr Lvov herceg főkonzul véleménye szerint, súlyos problémát okozott az agrár-túlnépesedés terén. Mellesleg ugyanez a probléma, hasonló élességgel Oroszországban is létezett. Alekszandr Lvov herceg 1899 és 1902 közötti jelentéseiben éppen azokban a körzetekben jelezte a mezőgazdasági kultúra alacsony színvonalát, melyekben agrárnépesség-felesleg mutatkozott. Példaként Trencsén vármegyéből hoz adatokat. Itt is gond volt a paraszti földéhség, de ennek oka nem annyira a rendelkezésre álló földterület kis mennyisége, hanem annak ésszerűtlen kihasználása volt. A főkonzul megjegyezte, hogy a helyi paraszti lakosság a fűrészpont és túleveleket talajjavítóként használja.

A 19. század 90-es éveiben beköszöntött magyarországi gazdasági válság egyik jele, a diplomaták véleménye szerint, a magyar értékpapírok árfolyamának csökkenése volt. 1896-ig az értékpapírok többségének árfolyama emelkedett. 1897-1898 folyamán ez a növekedés kezdetben lelassult, majd az árfolyam hirtelen zuhanni kezdett. Ha 1897-ben a magyar értékpapírok forgalma még 187,4 millió aranykoronára tehető, úgy 1899-ben ez a mutató 180 millióra csökkent.⁷ Az árfolyamcsökkenés legnagyobb vesztesei a földbirtokosok, a helyi érdekeltségű vasúti társaságok, szénbányák, téglagyártó üzemek, melyek megtakarításait állampapírban és a biztosító-társaságok alapjaiban őrizték.

Ugyanakkor hiba lenne, ha minden probléma és hiányosság ellenére nem vennék észre a magyar gazdaság kétségtelen sikereit. 1887 és 1895 között a lakossági megtakarítás majdnem 16-szorosára nőtt, elérte a 795 millió aranykoronát.⁸ Ez nem került el az orosz diplomaták figyelmét. Az említett adat azt mutatta, hogy az ország modernizációja a problémák ellenére bizonyos értelemben sikeres volt, valamennyi társadalmi réteg életszínvonalának lényeges javulását eredményezte, nemzetiségi hovatartozástól függetlenül.

Nem kerülheti el a figyelmünket az sem, hogy 1895-től a magyar külkereskedelmi mérleg, az Ausztriával folytatott kereskedelmet is beleértve, pozitív volt. Magyarország alapvetően élelmiszereket exportált. De egyidejűleg nőtt a gépipari, fémipari és egyéb ipari termékek kivitele is. Magyarország, éppúgy, mint Oroszország különös gondot fordított külkereskedelmi mérlegére, lehetőség szerint az importot igyekeztek korlátozni, az exportot pedig minden eszközzel ösztönözni próbálták. Csak ily módon tudták fizetési mérlegük egyenlegét megőrizni, eltérően az olyan gazdasági hatalmaktól, mint Nagy-Britannia, Németország, Franciaország vagy az Egyesült Államok. Sem Oroszországnak, sem Magyarországnak nem származott ugyanis bevétele a külső hitelezésből vagy a külföldi befektetésekből.

---

⁶ U.o. 54. l.

⁷ U.o. 66-67. l.

⁸ U.o. 61. l.

Összességében, a nehézségektől eltekintve, a Főkonzulátus 1899-ben mérsékelt optimizmussal értékelte a magyar gazdaság fejlődésének kilátásait. Azt feltételezték, hogy Magyarország képes lesz megoldani az előtte álló problémákat és rendezni kereskedelmi viszonyát Ausztriával.

1900 – a valóra nem vált remények éve

Ugyanakkor ez az optimizmus 1900 folyamán nem igazolódott. Alekszandr Lvov herceg a következőket írta ezzel kapcsolatban: „Magyarország még soha nem volt ilyen nyomasztó gazdasági helyzetben, még soha ilyen mélyen nem érezte át saját gyengeségét, soha nem volt még ilyen rossz állapotban, a közeljövő kilátásai még soha nem voltak ennyire komorak, mint most, az elmúlt év mérlegének megvonásakor” (1900-ban – I. K.)⁹.

A főkonzul szerint a magyarországi helyzet több okra vezethető vissza. Egyrészt a magyar kormány hibás gazdaságpolitikájára, másrészt a magyarországi válságot a kedvezőtlen világgazdasági konjunktúra is súlyosbította.

Ezen kívül, 1900-ban Lvov herceg még egy, a magyarországi gazdaság állapotát negatívan befolyásoló körülményre is rámutatott. Úgy vélte, Budapest teljesen jogosan tartott az ausztriai politikai káosz növekedésétől, amely egész Ciszlajtániát destabilizálhatja, annak gazdaságával együtt. Jóllehet, ennek során – Alekszandr Lvov nézete szerint – a magyarok nem vették észre, hogy közben ők is a politika foglyaivá váltak.¹⁰ A magyar politikai elit, melyet lekötött a nemzetiségekkel és a Habsburg birodalom osztrák felével folytatott politikai küzdelem, elvesztette az ellenőrzést az országban zajló valós folyamatok felett, mindenekelőtt a gazdasági folyamatok felett, nem reagált érdemben a lakosság valós gazdasági szükségleteire. Ennek következménye az lett, hogy a magyar kormány alulmaradt a szegénységgel és a nyomorral szemben folytatott küzdelemben. Éppen a lakosság jelentős részének szegénysége jelentette az ország alapvető problémáját.

Ezért a századvégi magyar gazdasági fejlődés – Alekszandr Lvov véleménye szerint – a fogyasztópiac korlátozott felvevőképességébe ütközött. A magyar lakosság jelentős része alacsony jövedelmű volt, ezért nem jelentett fizetőképes keresletet az iparcikkek piacán. Ehhez járult még, hogy a 19-20. század fordulóján Magyarországot sújtó gazdasági válság közepette a lakosság széles rétegeinek életszínvonala tovább csökkent, ami nem maradt következmények nélkül a fogyasztói piacon. Következésképpen a magyar iparnak nem volt lehetősége a kibocsátás további bővítésére. A magyar nemzetgazdaság helyzetét – Lvov szerint – 1900-ban tovább súlyosbította az osztrák-magyar gazdasági kapcsolatok bizonytalansága és rendezetlensége, és az osztrák ipar növekvő konkurenciája.¹¹ A 20. század elején Ausztriában felerősödnek a magyarelles hangok, többek között osztrák üzleti körök részéről is. Ők úgy tekintettek Magyarországra, mint fiatalabb partnerre a Dunai Birodalom keretein belül, mivel Ausztria, amely a birodalom gazdasági centruma volt, az összbirodalmi kiadások 60%-át viselte, ráadásul Bécset teljes mértékben kielégítette a korábbi helyzet, mikor az agrár-jellegű Magyarország a birodalom éléskamrája volt. Bécs és Budapest között komoly nézeteltérés keletkezett a Habsburg-

⁹ Ot rosszijszkovo genyeralnovo konszula v Budapeste, 1901. Vesztnyik finanszov, promislennosztyi i torgovli. 1901. [A budapesti orosz főkonzultól, 1901. Pénzügyi, ipari és kereskedelmi értesítő, 1901.] №11. 618. old.

¹⁰ AVP RI F. 151. Politarhiv. Op. 482. Ed.hr. 575. 57. l.

¹¹ AVP RI F. 151. Politarhiv. Op. 482. Ed.hr. 575. 1. l.

birodalom külgazdasági stratégiájának meghatározása kérdésében. Ausztria az import élelmiszerekre kivetett védővámok csökkentésében volt érdekelt, Magyarország épp ellenkezőleg, újabb protekcionista akadályokat akart gördíteni a külföldi származó élelmiszerimport útjába.

Mindez – vélte a főkonzul – Magyarországon azokat bátorította, akik szerint Szent István országának független vámpolitikát kell folytatnia Ausztriától. A helyzet illetően alakulása, Alekszandr Lvov szerint, komolyan veszélyeztette a birodalom egységét. „Ausztriában nem akarják megérteni, hogy a Magyarország iránti nyílt és rejtett ellenségeskedés utóbbit legfőbb gazdasági feladatának radikális megoldására ösztönözheti. (Ez az Ausztriától való teljes gazdasági függetlenség kivívását jelenti – I. K.)”¹² Ausztria és Magyarország gazdasági szövetségének felbomlásával mindkét fél veszít. Ausztria elveszítené ipari termékeinek hatalmas felvevőpiacát, ahol más államok konkurenciájától vámhatár védte, Magyarország pedig elveszítené mezőgazdasági termékeinek piacát, és nem jutna hozzá a számára annyira szükséges osztrák technológiához, befektetésekhez és hitelekhez. A főkonzul tehát nem tartozott azon politikusok és diplomaták közé, akik úgy gondolták, hogy Magyarország számára a teljes gazdasági függetlenség elérése csak előnyökkel járhat. A gazdasági szakítás a dualista monarchia létét is megkérdőjelezné.

Alekszandr Lvov összességében megértéssel viszonyult Magyarország gazdasági ambícióihoz. Úgy vélte, az ország többé nem lehet mindössze Ausztria éléskamrája, mivel a világban a mezőgazdaság jövedelmezősége csökkenőben volt, az európai gazdák pedig nem voltak képesek felvenni a harcot az „Újvilág”, mindenekelőtt az Egyesült Államok mezőgazdasági termelőivel. Ennek kapcsán Alekszandr Lvov megjegyezte: „Nincs semmi lehetőség arra, hogy ezt az élesedő konkurenciát reakciós törvényhozói intézkedésekkel megfékezzék. Ezzel szemben csak a termelőerők fejlesztésével, a fogyasztóknak a rendkívüli adóterhektől történő megszabadításával, és végül a gazdaság valamennyi ágának egyesítésével lehet küzdeni, melynek végső célja Európa gazdasági egyesítése.”¹³ Ebből adódóan Magyarország iparosítása Budapest legfontosabb stratégiai feladata.

A főkonzul fenti kijelentését bátran nevezhetjük forradalminak az akkori időkhez képest. Amikor a magas vámokra, és más tiltó jellegű akadályokra Európában és az USA-ban is úgy tekintettek, mint a külföldi konkurenciával folytatott harc legfőbb eszközére, Alekszandr Lvov azt feltételezte, hogy a tiltó-vámok nem képesek kigyógyítani a gazdaságot bajaiból, csak a nemzetgazdaság modernizációja, a lakosság kulturális színvonalának emelése vezetheti ki Magyarországot a válságból.

Magyarország industrializációjáról értekezve Alekszandr Lvov a korábbi évekhez hasonlóan állandóan megjegyezte, hogy ehhez életbevágóan fontos a magyar mezőgazdaság modernizációja. Véleménye szerint a magyar kormány már tett bizonyos lépéseket ebben az irányban. Konkrétan, Lvov pozitívan értékelte a munkaviszony állami szabályozását az agrárszektorban, öntözőrendszerek kiépítését, a szeszipar állami védelmét, a mezőgazdasági termelők hitellehetőségeinek kiszélesítését, és egy olyan rendszer létrehozására irányuló kísérletet, amely megkönnyítené az agrártermékek elhelyezését Magyarországon és határain túl. Ugyanakkor azonban a főkonzul a következőket írta: „De szomorúan kell megjegyezni, hogy a magyar agráriusok fáradhatatlan agitációt folytatnak a gazdaság más ágazataival szemben, egészen pon-

¹² Ot rosszijszkovo genyeralnovo konszula v Budapeste, 1901. Vesztnyk finanszov, promislennosztyi i torgovli. 1901. [A budapesti orosz főkonzultól, 1901. Pénzügyi, ipari és kereskedelmi értesítő, 1901.] №11. 619. old.

¹³ U.o. 620. old.

tosan az ipar és a kereskedelem ellen.”¹⁴ Alekszandr Lvov nézete szerint az agráriusoknak nem lenne szabad megfélemleniük arról, hogy a magyar mezőgazdaság összeomlik, ha az agrárszektor sikereit nem kísérik az ipar és a kereskedelem eredményei. A mezőgazdaság nem tud a gazdaság más ágazataitól elszigetelten fejlődni.

A 20. század elején a világgazdaság nehéz helyzetbe került. Az angol-búr háború, a kínai politikai helyzet bizonytalansága, a vezető európai országokat elborító sztrájkhullám, a szénválság, a tőzsdepánik mind destabilizálták a gazdasági rendszert. Ebben a helyzetben a befektetőket pánik fogta el, kivonták aktívumaikat a fejlődő gazdaságokból, többek között Magyarországról, Oroszországból és a Balkán-félsziget országaiból stb. Magyarország azon országok közé tartozott, melyekben a belső tőkebefektetés igen alacsony szinten mozgott, az ország gazdasági fejlődése jórészt a külföldi tőkétől függött, ezért a század eleji tőke kivonás fájdalmasan érintette. A hazai befektetők nem pótolhatták a veszteséget, amit az 1900-1901-es tőkekimenekítés okozott. A kialakult helyzetben az osztrák tőke sem tudta kielégíteni a magyar igényeket. „A fent említett jelenségek teljesen semmivé tették az idegen jólét és a külföldi tőkebefektetések jótékony hatását.” – írta erről Lvov herceg.¹⁵

A magyarországi helyzetet még a belső politikai instabilitás is bonyolította, illetve az a szakadás, ami a politikai és gazdasági elit soraiban bekövetkezett a további gazdasági fejlődés lehetséges útjairól folytatott vitában. Itt ütköztek össze az agráriusok, az ipari körök és a kereskedelmi-üzleti szféra érdekei. Alekszandr Lvov a magyar iparosítással szemben táplált minden szimpátiája ellenére úgy találta, hogy az országban veszélyes túlsúly jött létre az ipar javára a mezőgazdaság rovására.¹⁶

A főkonzul nagy figyelmet fordított a magyar kormány válságkezelő politikájára. A diplomata bírálta a magyar politikusok és üzletemberek felhívását a magyar lakossághoz, hogy csak hazai termékeket vásároljanak. Ez – szerinte – teljességgel értelmetlen volt. Először is, a magyar ipar gyenge volt és nem tudta teljes egészében kielégíteni a fogyasztói piac szükségleteit. Másrészt a fogyasztót a piacon nem hazafias érzelmei vezérlik, hanem olyan kategóriák, mint a termék minősége és ára. Harmadszor pedig az ilyen felhívások hozzájárultak a magyarelles hangulat erősödéséhez Ausztriában.

Alekszandr Lvov nagy figyelmet szentelt a magyar kormányzati válságkezelő politika más mozzanatainak is: új vállalatok építése, a kis- és középvállalkozások támogatása, a munkások szakképzettségi színvonalának emelése, a tengeri flotta és egy sor más olyan dolog fejlesztése, ami a jövőben az ország gazdasági felemelkedését szolgálhatja. Annál is inkább, mivel ennek egy nagyon fontos előfeltétele adott volt. A magyarok a válság ellenére sem veszítették el optimizmusukat és országuk fényes jövőjébe vetett hitüket.¹⁷

Alekszandr Lvov nagyra értékelte a magyar kormány arra irányuló erőfeszítéseit, hogy az országot kivezesse az 1900-as esztendő gazdasági válságából. Ugyanakkor azonban néhány aggasztó tünet sem kerülhette el figyelmét. Így például Budapest azon törekvése, hogy a kiskereskedőket nagyobb szövetkezetekbe egyesítse. A kormány feltételezése szerint ez megvédi a kiskereskedőket a tönkremeneteltől és elősegíti a kereskedelem fejlődését az országban. De a főkonzul két veszélyes momentumra hívta fel a figyelmet a folyamat kapcsán. Az egyik, hogy ezek a kereskedelmi szövetségek szervezésénél nem a gazdasági célszerűségből indultak ki, hanem a vallási hovatartozás alapján hozták létre őket. A másik az volt, hogy ezek a szövetségek

---

¹⁴ U.o.

¹⁵ U.o. 619. old.

¹⁶ U.o.

¹⁷ U.o. 624. old.

rögtön állami szubvenciót igényeltek, amit a kiskereskedők sohasem tettek. A magyar gazdaság túlzott állami függésének témáját Alekszandr Lvov részleteiben majd 1902-ben fogja kidolgozni.

Alekszandr Lvov nagy figyelmet fordított a nemzetgazdaság egyes szektoraiban uralkodó helyzet elemzésére. Az iparban ellentmondásos folyamatokat észlelt az ipari termelés általános visszaesése mellett. Az európai szénkrízis és a csehországi bányászsztrájkok idején Magyarországon nőtt a szénkitermelés, az orosz diplomata egyenesen a „szén-boom” kifejezést használja. Ezen kívül nőtt a termelés a cukor- és a szesziparban, valamint a szindikátusok ellenőrzése alatt lévő vállalatoknál. A magyar iparban megfigyelhető monopolizációs folyamatokban a főkonzul olyan eszközt látott, melynek segítségével az ipar megerősítheti saját pozícióit az országon belül és a határokon túl.

Az 1899-ben kezdődött ipari válság olyan szektorokban érezte hatását, mint az építőanyag-ipar, a fémipar és a gépgyártás. A gazdasági visszaesés csökkentette a fogyasztók körében az ingatlanvásárlási hajlandóságot is, ami súlyosan érintette a századforduló Magyarországot. Az építőipari szektorban a visszaesés fenyegető méreteket öltött.

A vasútépítés visszaesése a főkonzul véleménye szerint mély válságot idézett elő a fémiparban és a gépgyártásban. A helyzetet tovább élte az osztrák-magyar fémipari szindikátus felbomlása, ami kiélezte a versenyt az osztrák és a magyar piaci szereplők között.¹⁸ Az ipari termelés visszaesése a munkanélküliség növekedéséhez, a társadalmi feszültségek éleződéséhez vezetett, csökkent a munkabér, nőtték a megélhetési költségek.

Ezek a körülmények aktív szociálpolitika folytatására készítették a magyar kormányt. Ennek eredményeit értékelve Alekszandr Lvov a következőket írta: „A magyar kormány az adott költségvetési évben (1900-ban – I. K.) kiválóan szabályozta a mezőgazdasági munkások helyzetét. Ami a gyári munkásokat illeti, a magyar ipar sajnos túlságosan gyenge ahhoz, hogy ugyanolyan mértékű kötelezettségeket vállaljon magára, mint az osztrák vagy a német gyáripár.”¹⁹ A főkonzul tehát pontosan tisztában volt vele, hogy a szociális törvényhozás fejlettsége szoros összefüggésben van az ipari munka termelékenységének szintjével, mind a munkaidő csökkentése, mind a munkabér növelése elképzelhetetlen a termelés magasabb színvonalra emelése nélkül. Technikai innováció nélkül a szociális juttatások bármely országban az ipari termelés csődjéhez vezetnek, különösen az olyan iparilag „fiatal” országokban, mint Magyarország. A főkonzul állandóan hangsúlyozta a Magyarország és Ausztria között az ipar fejlettségének terén meglévő hatalmas különbséget, ami miatt Ausztria sokkal határozottabb szociálpolitikát tudott folytatni, többek között a „munkáskérdés” területén.

Az 1900-as esztendő mezőgazdasági terméseredménye rendkívül szerény volt, nem igazolta a magyar birtokosok év eleji reményeit. Körülbelül 3%-al maradt el a megelőző 5 év átlagától. A helyzetet tovább bonyolította a gabona alacsony világpiaci ára és a gyapjú árának zuhanása. Ugyanakkor a szőlő-, gyümölcs-, és zöldségtermesztés területén mutatkoztak bizonyos eredmények.

A gazdasági instabilitás a pénzügyi és bankszektor helyzetére is rányomta bélyegét. A folyó fizetési mérleg hiányát állandó hitelfelvételekkel és a költségvetés módosításával próbálták csökkenteni. A lakossági megtakarítások lényegében stagnáltak, a budapesti bankok hitelműveletei csökkenő tendenciát mutattak, a hitelműveletek összege 1899. január 1-én 515 millió koronát tett ki, ez 1900. január 1-ére 480

---

¹⁸ U.o. 621. old.

¹⁹ U.o. 620. old.

millió koronára csökkent.²⁰ Mindez a magyar értékpapírok árfolyamának újabb csökkenéséhez, és a tőzsdei forgalom visszaeséséhez vezetett. Igaz, a tőzsdei válság okai között a főkonzul nem csak a gazdasági instabilitást említette. A magyar kormány tőzsdei adót vezetett be és a tőzsdei spekuláció elleni harc jegyében korlátozta a tőzsde önállóságát, ami nem maradt hatás nélkül a tőzsdei műveletek volumenére. A válság a biztosítási szektort is érintette. A nehézségek ellenére a magyar bankok el tudták kerülni a jelentős veszteségeket, és ez nagyrészt az Osztrák-Magyar Banknak volt köszönhető, amely bölcs és átgondolt politikájával enyhítette a válság következményeit, és növelte a Dunai Monarchia aranytartalékait. Ez újabb érv volt az egységes állami bank megőrzése mellett.

Az ország közlekedésében szintén ellentmondásos folyamatok mentek végbe. 1900 folyamán a vasúti szállítás bővült. A folyami hajózás stagnált, a tengeri flotta viszont ugyancsak növelni tudta a szállított áruk mennyiségét. Ez azzal állt összefüggésben, hogy Magyarország növelni tudta a monarchián kívüli irányuló exportját. Magyarország külkereskedelmi tevékenysége ugyanakkor komoly aggodalmat váltott ki a főkonzulból. Az ország teljes mértékben a cukor-, a szén- és faexporttól függött, ami sebezhetővé tette a világpiacon. Nagyon fontos lett volna az export diverzifikálása, de ehhez az ipari termelés exportorientált fejlesztésére lett volna szükség, ami még Ausztriának is problémát okozott.²¹

1902 – a gazdaság a politikai katasztrófák viharában

Az 1902-es esztendő kezdetével a gazdasági hírek némileg háttérbe szorultak. A főkonzulátust inkább a magyarországi nemzetiségi kérdés kieleződése foglalkoztatta. Az országban felizzott a vita a nemzetiségi politika jellegéről és a követendő stratégiáról. Ez és más politikai kérdések dominálnak a Főkonzulátus Szentpétervárra küldött távirataiban 1902 folyamán.

Összességében a 1902-ben a magyar gazdaságban Alekszandr Lvov az elhúzódo depressziót emelte ki, melynek okát alapvetően három negatív hatású tényezőben látta. Az első – az állam túlzott gyámkodása a részvénytársaságok és más vállalatok felett a széleskörű kedvezmények és az állami megrendelések rendszerén keresztül. Mindez növelte körükben az „eltartottság” érzését, elnyomta az egyéni kezdeményezést és csökkentette a versenyképességet. A magyar kormány félt teljesen „szabad pórásra engedni” saját iparát, attól tartva, hogy az nem lesz versenyképes az osztrák ipar ellenében, az olyan óriásokról már nem is beszélve, mint Németország, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok. Egyébként Oroszországban ezen a téren a helyzet alig különbözött a magyarországitól.

A második tényező, ami már az 1899-1901-es beszámolókból is többször előke-rült, az Ausztriához fűződő gazdasági kapcsolatok rendezetlensége. A harmadik, amely viszont ekkor bukkan fel először a jelentésekben – a magyar vállalkozók kudarcra zsidó kollégáik sikerességének fényében. Alekszandr Lvov arra, a magyar vállalkozók számára nem túlságosan hízogó következtetésre jutott, hogy ők minden szempontból elmaradnak a zsidóktól (vállalkozói kezdeményezés, innovatív törekvések, a szabad versenytől való félelem hiánya stb.).²² A magyar üzleti vállalkozások alacsony hatékonyságúak voltak és egyértelműen alulmaradtak a magyarországi zsi-

²⁰ U.o. 623. old.

²¹ U.o. 621. old.

²² Lvov, A.: Torgovlja i promislennoszty Vengrii v 1902 g. [*Magyarország kereskedelme és ipara 1902-ben.*] 1902. Szbornyik konszulszkih donyeshenyij za 1902 g. 1-6. kötet, Szentpétervár, 243. old.

dók vállalkozásaival szemben. A főkonzulnak ez a vélekedése igencsak megalapozottnak tűnik.

A mezőgazdasági mutatók is ellentmondásosan alakultak. Egyik oldalról az 1902-es esztendő jó termésű évnek bizonyult, a mezőgazdasági termékek árai eközben nem csökkentek a megnövekedett ausztriai kereslet és az Egyesült Államok-beli rossz termés miatt. Másrészt viszont az európai piacon Magyarország nem tudta megerősíteni pozícióit, mivel azt elárasztották az olcsó orosz és román termékek.²³ Külkereskedelmi téren a főkonzul összességében sikeresnek nevezte az 1902-es évet Magyarország számára, miként a Magyar Államvasutak is eredményesen zárták az időszakot.

A Budapesti Orosz Főkonzulátus egyik 1902-es dokumentumában figyelemreméltó észrevételekkel találkozhatunk a magyar-orosz gazdasági kapcsolatok fejlesztésének perspektíváival kapcsolatban. Alekszandr Lvov herceg egy 1902. január 27-én kelt jelentésében arra a következtetésre jut, hogy Ausztriában nő azoknak a politikusoknak és üzletembereknek a száma, akik az Osztrák-Magyar Monarchia és Oroszország közötti gazdasági érintkezés erősítését szorgalmazzák, de ezek a törekvések Budapesten nem találnak támogatásra. Egyrészt a magyar politikai elit attól tartott, hogy a gazdasági kapcsolatok fejlesztése Oroszországgal, a Berlinnel fenntartott viszony elhidegüléséhez vezethet. Másrészt attól féltek, hogy a két szomszédos birodalom gazdasági együttműködésének szélesítése esetén a magyar mezőgazdaságnak az osztrák piacon meg kellene küzdenie az erős orosz konkurenciával.²⁴ Következésképp az Osztrák-Magyar Monarchia és Oroszország közötti jószomszédi kapcsolatok legfőbb akadályát Alekszandr Lvov a magyar politikai vezetés álláspontjában látta. Ez a vélekedés egyébként nem csak az orosz külügyminisztérium falain belül terjedt, de országszerte szélesebb társadalmi-politikai körökben is.

Oroszország nagy figyelemmel kísérte az Odera-Duna csatorna megépítésének célszerűségéről Magyarországon és azon kívül folytatott vitákat. A csatornának az Osztrák-Magyar Monarchia és Németország közötti gazdasági kapcsolatok fejlesztésén kívül háború esetén stratégiai jelentősége is volt. Ugyanezen okok miatt nem került el az orosz diplomaták figyelmét a bosznia-hercegovinai vasútvonal-építésnek a magyar parlament által megerősített terve sem.²⁵ A főkonzulátuson ugyanígy gondosan nyomon követték a Magyarország és a vele határos területek közötti közlekedési útvonalak fejlesztését. Ugyanezeket az információkat kimerítő alaposággal gyűjtötték az orosz diplomaták Bécsben is.²⁶

1902-ben a főkonzulátus kiemelten foglalkozott a Magyarország és Bosznia-Hercegovina közötti kapcsolatok fejlesztésének perspektíváival. A vasútvonal-építés előbb említett tervén túlmenően, amely egyébként a főkonzul véleménye szerint az erősödő gazdasági kapcsolatok tanújele volt, az orosz diplomaták konstatálták a magyar behatolás erősödését az okkupált tartományba. Ennek tényét támasztotta alá egyértelműen a Bosznia-Hercegovinába irányuló magyar export növekedése az 1898-as 19,8 millió koronáról, 1900-ra 24 millió koronára.²⁷ A főkonzulátus a gazdasági kapcsolatok további fejlődését prognosztizálta Magyarország és Bosznia-Hercegovina között, ami kiélezheti a magyar-osztrák viszonyt.

²³ U.o. 244.old.

²⁴ AVP RI F. 151. Politarhiv. Op. 482. Ed.hr. 577. 1. l.

²⁵ U.o. 71. l.

²⁶ Silling, M.: Projekt avsztrijjszkih kanalov, 1901. Szbornyik konszulszkih donyeszenyij za 1902 g. 1-6. kötet, Szentpétervár, 367-375. old.

²⁷ AVP RI F. 151. Politarhiv. Op. 482. Ed.hr. 577. 103. l.

1901-1902 folyamán Alekszandr Lvov ismét előveszi a parasztság elmaradottságának témáját és ezzel összefüggésben a kivándorlás problémáját. A felvidéki szlovák parasztság nyomorának legfontosabb okait Alekszandr Lvov a felesleges munkaerőt felvenni tudó ipar hiányában, az uzsorában, az állami adókat 50%-al meghaladó egyházi adókban, az alkoholizmusban, az alacsony műveltségi színvonalban és a középosztály gyengeségében látta. Kárpátalja esetében a főkonzul még egy speciális okot látott, melyet mindannyiszor hangsúlyozott, valahányszor az adott térség gazdasági viszonyait vizsgálta. A „zsidó térfoglalásról” van szó, és a „helyi ruszin lakosság kizsákmányolásáról a Magyarország más területeiről idetelepedett zsidóság részéről”.²⁸

Ezen felül, Alekszandr Lvov azt feltételezte, hogy az agrár-túlnépesedésnek mélyebb okai vannak, melyek a mezőgazdaság törvényszerű modernizációjában gyökeresnek. Érvként a dél-magyarországi helyzetet hozta fel, ahol a modern mezőgazdasági technika alkalmazása több tízezer embert „lökött ki” az agrárszektorból. Ezt a körülményt az iparral kapcsolatban is megemlítette, ahol az industrializáció következtében kézművesek és kisiparosok tömegei mentek tönkre, akik nem tudtak új munkahelyet találni maguknak.

Az egyetlen kiutat a főkonzul nem a kivándorlás korlátozásában, hanem éppen ellenkezőleg, annak ösztönzésében látta. Annál is inkább, mivel adatai szerint az emigránsok egy része, miután megszedte magát az Egyesült Államokban, visszatérve földet vásárolt és meglehetősen sikeresen gazdálkodott, Amerikából ugyanis nem csak anyagi eszközöket, de magas színvonalú termelési kultúrát is hozott magával. Számításai szerint Magyarország szlovákok lakta területeire a kivándorlók 25%-a tért vissza.²⁹ Ezen kívül az emigránsok minden évben jelentős összegeket utaltak haza családtagjaiknak. Igaz a kivándorlás kapcsán Alekszandr Lvov egy jelentős negatívumot is hangsúlyozott, ami a férj távollétében a nők erkölcsi tartásának meggyengülésében és a házasságon kívül született gyermekek számának növekedésében mutatkozott meg.³⁰

Alekszandr Lvov 1902-ben már egy újabb gazdasági természetű problémát is említett a kivándorlás kapcsán. Gömör, Sáros és Zemplén vármegyékben a mezőgazdasági idénymunkák idején munkaerőhiány mutatkozott, sokszor kétszeres bérért sem lehetett munkáskezeket találni. Nőtt a mezőgazdasági munkások bére, ami a nagybirtokosok elégedetlenségét váltotta ki. Utóbbiak a kivándorlás korlátozását követelték a kormánytól, és olyan törvények elfogadását, melyek a belső telepítést ösztönzik a túlnépesedett vidékekről a munkaerőhiányos területekre.

Az említett törvényt elfogadták, a Budapesti Orosz Főkonzulátus pedig azonnal jelentette észrevételeit. A főkonzul 1902. december 20-án kelt táviratában, melyet hivatalos kiadványokban nem publikáltak, megjegyezte, hogy a magyar kormány aggasztja a kivándorlók számának növekedése, és benne a fiatalság magas aránya. Ezért hozott a kivándorlást korlátozó intézkedéseket. A kivándorlás fő okát a kormány az egyes mezőgazdasági régiók elhúzódó válságában látta. Majdnem 200 millió koronát különítettek el arra, hogy a gazdasági depresszió által sújtott körzetekben földet vásároljanak a birtokosoktól és azt kedvezményesen szétosztják a törpebirtokos

²⁸ Lvov, A.: Emigracionnoje dvizsenyije v Vengrii, 1902. [A kivándorlási mozgalom Magyarországon, 1902.] Szbornyik konszulszkih donyeszenyij za 1902 g. 1-6. kötet, Szentpétervár, 118. old.

²⁹ U.o. 117. old.

³⁰ Lvov, A.: Zametki ob emigracii iz Szevernoj Vengrii, 1899. [Észrevételek az észak-magyarországi kivándorlás kapcsán] Szbornyik konszulszkih donyeszenyij za 1899 g. 1-6. kötet, Szentpétervár, 291 old.; Lvov, A.: Emigracionnoje dvizsenyije v Vengrii, 1902. [A kivándorlási mozgalom Magyarországon, 1902.] Szbornyik konszulszkih donyeszenyij za 1902 g. 1-6. kötet, Szentpétervár, 118. old.

vagy föld nélküli parasztok között. Ugyanakkor az orosz diplomaták ezen intézkedések mögött politikai indítékokat sejtettek, mivel, értesüléseik szerint, a földet más nemzetiségek képviselőinek rovására elsősorban magyaroknak osztották ki. Szemléletes példát szolgáltatott erre a Felvidék (Szlovákia), ahová a helyi lakosság amúgy is nagy létszáma mellett magyar telepeseket helyeztek az ország belső területeiről. Ezen politika értelmét az orosz diplomaták a magyar kormány azon szándékában látták, hogy fellazítsák azon vidékek etnikai homogenitását, ahol a szlovák lakosság egyértelmű többséget alkotott. Ugyanez megfigyelhető volt a románok által lakott területeken is.³¹

Igaz, az új telepítési törvényben a főkonzulátus egy lényeges pozitív mozzanatot is látott. Oroszországban előítéllettel viszonyultak a magyarországi zsidókhöz, különösen azokhoz, akik Galíciából vagy Romániából kerültek oda. A budapesti és bécsi orosz diplomáciai testületek, mint arról már korábban szó volt, a zsidókban a szlovákok és mindenekelőtt a ruszinok „könyörtelen kizsákmányolóit” látták. Ezért megértéssel fogadták a Magyarországra irányuló zsidó bevándorlás korlátozását, úgy gondolták, az javítani fogja a felvidéki és kárpátaljai gazdasági helyzetet.³²

Összességében az orosz diplomaták az 1899-1902-es időszakban a magyar gazdaság kapcsán mindenekelőtt a depressziót hangsúlyozták a 19. század utolsó harmadának gazdasági fellendülését követően. Ennek hátterében egyrészt hosszú távú okokat találunk: kedvezőtlen konjunktúra a mezőgazdasági világpiacon, az osztrák ipar erős konkurenciája, befektetések hiánya, a rendkívül erős állami beavatkozás a gazdaságba, szűk belső piac. Másrészt megfigyelhetők rövid távú okok is az Ausztriához fűződő gazdasági viszony rendezetlensége miatti bizonytalansággal összefüggésben. Eddigre járt le az előző gazdasági egyezmény Magyarország és Ausztria között, az új megállapodás kérdésében a felek pedig nem tudtak kompromisszumra jutni. Néhány értékeléstől eltekintve az orosz diplomaták összességében objektív képet festettek a magyar gazdaság helyzetéről. Ugyanakkor gyakran nem tudták az egyes különálló tényeket valamiféle egységes rendszerbe illeszteni. A részletekbe veszte, számos nyilvánvaló jelenséget nem vettek észre, mindenekelőtt Magyarország viszonylag gyors gazdasági növekedését a 19-20. század fordulóján, a gazdaság bizonyos mértékű „túlfűtöttsége” ellenére.

Fordította: Kolontári Attila

---

³¹ AVP RI F. 151. Politarhiv. Op. 482. Ed.hr. 577. 185. l.

³² U.o.

Magyar felderítő a Krímben 1920-ban Dokumentumközlés

I. rész

Kolontári Attila*

Abstract   **A Hungarian Intelligence Agent in Crimea in 1920. Publication of Archival Documents. Part One.** In the course of 1920 the Hungarian political and military leadership was intensely interested in the developments in the Crimean situation, where the White Russian movement was fighting the last rear-guard fights headed by General Pyotr Vrangel against the Red Army. For Hungary, having lost World War I and being isolated and subjected to military control, there was no possibility to establish relations with the Vrangel-regime legally. Therefore, through various illegal channels, they sent military intelligence agents to the Crimea, who met the prominent members of that regime on the spot and were able to gather first-hand information from them. One of the Hungarian intelligence agents who made it to the Crimea was Lieutenant György Purjesz, who prepared a detailed report on his journey after his return. Although his report was highly evaluated by the Ministry of National Defence, its elements could not be utilized in practice since in the meantime the Vrangel-regime had failed and the Crimean peninsula had been evacuated by the Whites. In spite of this, the lengthy document contains a lot of noteworthy details relating to the history of the Russian civil war.

Keywords   Hungary, the Crimea, Vrangel-regime, Hungarian Intelligence Service, Lieutenant György Purjesz

Első látásra azt hihetnénk, hogy 1920 őszén, a háborús összeomlás, a trianoni békediktátum okozta sokk, a nyugat-magyarországi és baranyai kérdés rendezetlensége, a gazdasági káosz, a teljes elszigeteltség körülményei között a magyar politikai és katonai vezetésnek kisebb gondja is nagyobb volt annál, hogy mi történik az ország határaitól távoli Krím-félszigeten, ahol az orosz ellenforradalmi erők utóvédharcukat vívták a bolsevizmussal szemben. Levéltári dokumentumok sora tanúskodik azonban arról, hogy Csonka-Magyarország és a Krími miniállam irányítói a két rendszer ideológiai rokonságából kiindulva keresték az érintkezést egymással. Kezdetben a kapcso-

---

* Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar / Kaposvár University Faculty of Pedagogy
e-mail: kolontari68attila@gmail.com

lattartás elsődleges helyszíne Belgrád volt, ahol magyar és orosz diplomaták, katonák közötti beszélgetések során több ízben felmerült egy állandó magyarországi Vrangelmiszió létrehozásának ötlete.¹ Ugyanakkor a Budapest és Szevasztopol közötti közlekedést számos körülmény nehezítette. Itt mindenekelőtt a magyar diplomácia korlátozott cselekvési szabadságát kell megemlíteni. Visszatartó erőként hatott az a körülmény is, hogy a magyar fővárosban tisztában voltak vele: Vrangel szinte kizárólagos támogatója az a Franciaország, amely győztes nagyhatalomként a történeti Magyarország feldarabolásánál a leghatározottabban képviselte az utódállamok érdekeit. Mindezek ellenére a kölcsönös tájékozódás, a két kormányzó közti levelezés, a különböző megbízottak közötti félhivatalos találkozók, eszmecserek minden bizonnyal előbb-utóbb elvezettek volna a hivatalos kapcsolatfelvételhez, ha időközben Vrangel rendszerét el nem söpri a bolsevik túlerő.²

Budapesten 1920 nyarán-őszén igyekeztek hitelt érdemlő és pontos információkhoz jutni a krími állapotokról, Vrangel báró mozgalmának helyzetéről, összetételéről, külföldi kapcsolatrendszeréről, a küzdelem kilátásairól. Erre már csak azért is szükség volt, hogy el tudjanak igazodni az orosz emigráció sokszor meglehetősen kaotikusnak tűnő világában, fel tudják mérni, hogy a magyar kormánnyal érintkezést kereső, sokszor nehezen azonosítható háttérrel és kapcsolatrendszerrel rendelkező személyek vagy csoportok mennyiben élvezik Vrangel támogatását.

A magyar történeti szakirodalomban viszonylag jól ismert Pokorny Hermann alezredes krími vállalkozása, aki hamis papírokkal, Alexander Zimmermann álnéven, kalandos úton 1920. augusztus 10-én érkezett Szevasztopolba, találkozott ottani magas rangú politikusokkal, katonákkal, majd az összeomlás előtti hetekben ugyancsak nem kevésbé viszontagságos módon jutott haza. Tapasztalatairól beszámolt Horthy kormányzónak is. Az 1950-es évek második felében papírra vetett emlékirataiban pedig megörökítette krími utazásának részleteit.³

Pokorny vállalkozása mellett a Krím magyar felderítésének volt egy másik, kevésbé ismert, de nem kevésbé kalandos és figyelemre méltó epizódja is. Purjesz György hadnagy 1920 szeptemberében a vezérkar megbízásából Belgrádba utazott, az ottani orosz képviselőten önkéntesként jelentkezett Vrangel hadseregébe, majd Szófián és Várnán keresztül jutott el a Krímbe, s látta el megbízóit értékes információkkal. Vállalkozását megkönnyítette, hogy jelentése szerint ő a polgárháború korábbi szakaszában lovassági századparancsnokként már szolgált Anton Gyenyikin tábornok hadseregében,⁴ így a Krímben számos olyan orosz tiszttel találkozott, akiket korábbról

¹ Hadtörténeti Levéltár (HL) VKF B/161 3054/1987 572–578. 1.

² Magyarország és a krími állam kapcsolatfelvételi kísérleteiről magyarul lásd: Kolontári Attila: Horthy Miklós és Pjotr Vrangel: az együttműködés lehetősége és akadályai. In: Az orosz „fehérgárdista” emigráció Magyarországon. Halász Iván (szerk.) Budapest-Esztergom, BCE Nemzetközi Migrációs és Integrációs Karközi Kutatóközpont, 2011. 62–84. old.

³ Pokorny Hermann: Emlékeim. A láthatatlan hírszerző. Bp. Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok, PETIT REAL, 2000. 102–111. old.

Pokorny Hermann (1882–1960), vezérezredes: morvaországi német származású magyar tiszt, a rejtjeltáviratok megfejtésének nemzetközis szinten elismert szakértője, 1918-ban tagja volt az Osztrák-Magyar Monarchia küldöttségének a breszt-litovszki béketárgyalásokon. 1918-tól magyar szolgálatban, a Vezérkari Főnökség Nyilvántartási Irodájához volt beosztva, később a VKF „B” osztályának vezetője lett. Vezérkari pályafutását rövidebb ideig tartó debreceni, szegedi, miskolci, csapatszolgálat szakította meg. 1937-ben nyugdíjazták, ezt követően több munkahelye volt, pl. a „Hadilevéltárban” dolgozott fordítóként. 1945 januárjában, Budapest ostromakor jelentkezett a szovjeteknél, tolmácsként, fordítóként működött, illetve információkkal látta el a szovjeteket, dolgozott Malinovszkij marsall főhadiszállásán is. Ellenállási érdemeit elismerték, 1945 és 1949 között a Külügyminisztériumban dolgozott, 1949-ben végleg nyugdíjazták.

⁴ Ennek részleteit eddig nem sikerült kideríteni.

ismert. Purjesz hadnagy a Krímben élte át az összeomlást, a haderő maradékával együtt őt is evakuálták, s hazatérése előtt néhány napot a san stefano-i menekülttáborban töltött, így az ottani viszonyokról, a menekültek helyzetéről is beszámolhatott.

Purjesz György személyéről lényegesen kevesebb adat áll rendelkezésünkre, mint felderítőtársáról, Pokornyról. Hazatérése után hamarosan a hadseregből a vámhatósághoz került, a 42. vámors parancsnoka lett. 1923 nyarán a vámors pénztárában található összeggel (125 ezer korona) Belgrádba szökött, ahol korábbi összeköttetéseit felhasználva jelentkezett a vezérkar hírszerző csoportjánál. 1923 végén, vagy 1924 elején Bécsen keresztül Prágába utazott, ahol információk szerint a Cseh Nemzeti Színháznál talált munkát magának. A magyar hatóságok szökés, sikkasztás és a szolgálati szabályzat megszegése miatt eljárást indítottak ellene. Több mint egyévi huza-vona után azonban úgy döntöttek, hogy nem kezdeményezik Purjesz György kiadatását, tekintettel az eljárás kimenetelének bizonytalanságára. Purjesz állampolgárságának kérdése ugyanis rendezetlen volt. Gömör vármegyében, Alsósziklás községben született, amely a trianoni békeszerződés értelmében Csehszlovákiához került. Purjesznek így kérvényeznie kellett volna magyar állampolgárságának fenntartását, mivel ezt nem tette meg, így az 1921. évi XXXIII törvénycikk értelmében nem számított magyar állampolgárnak.⁵ Purjeszt tettéért 1925-ben megfosztották rendfokozatától és elbocsátották a hadsereg kötelékéből. Ezt követően a magyar hatóságok nyomát vesztették. 1940-ben megszüntették ellene az eljárást, körözését visszavonták, mivel a szökés idején nem volt magyar állampolgár, a sikkasztás bűncselekménye pedig időközben elévült.⁶

Purjesz György krími jelentése érdekes kordokumentum, rendkívül adatgazdag, információit a szerző láthatóan sok forrásból szerezte: sajtóanyag, személyes tapasztalatok, másoktól nyert értesülések. Több évtized múltán, az azóta megjelent memoáriródalom és a történeti kutatások eredményeinek ismeretében elmondhatjuk, hogy a magyar felderítő feladatát sikeresen teljesítette. A Vrangel-rezsim utolsó heteinek legapróbb történéseiről is tájékoztatta feletteseit, az általa közölt adatok nagy százalékban pontosak. Elemző, rendszerező igénnyel összeállított anyagról van szó, Purjesz igyekszik magyarázatot találni a fehér mozgalom bukásának okaira, a bolsevikok sikerére. Kimerítően tárgyalja ennek politikai, katonai összetevőit, a krími belviszonyoktól kezdve a polgárháború hadviselési szokásaiig. Bizonyos következtetései napjaink távlatából helyenként elnagyoltnak, sematikusnak tűnhetnek. A szövegből kitetszik, hogy Purjesz is osztotta sok kortársának nézetét a zsidó-kommunista-szabadkőműves összeesküvésről. Gondolatmenete többször visszatér ehhez az alapvetéshez.

A Purjesz György által készített két jelentés gépelt másolati példánya, illetve az arról készült mikrofilmfelvétel a Hadtörténeti Levéltárban található, HL VKF 2. 33. d.

Gyenyikin, Anton Ivanovics (1872–1947): altábornagy, az I. világháborúban a Nyugati, majd a Délnyugati Front parancsnoka; az Önkéntes Hadsereg egyik szervezője, 1918-tól főparancsnoka, 1918–1920: a Dél-Oroszországi Fegyveres Erők főparancsnoka. A vörösöktől elszenvedett katonai kudarc után lemondott, parancsnoki tisztét átadta Vrangelnak és elhagyta Oroszországot. Emigrációs éveit Angliában, Belgiumban, Magyarországon, Franciaországban és az Egyesült Államokban töltötte. Több történeti és memoárjellegű munka szerzője: „Ocserki Russzkoj Szmuti” [Az Orosz zavaros időszak vázlata], „Puty Russzkojgo oficera” [Egy orosz tiszt útja].

⁵ HL Hm. 1924. Eln. 13. o. 132. alapsz. Az 1921. évi XXIII. törvénycikk a trianoni békeszerződés becikkelyezése volt. Ennek VII., az állampolgárságról szóló cikkelye az elcsatolt területeken élők számára biztosította az optálást, a magyar állampolgárság megtartásának lehetőségét a szerződés életbe lépésétől számított egy éven belül, azzal a feltétellel, hogy az azt követő 12 hónapon belül kötelesek lakóhelyüket áttenni abba az államba, amelynek javára optáltak. (VII. Cím, 63. Cikk)

⁶ HL Hm. 1940. Eln. 13. o. 63178. sz.

24/277/1920 114-151. I. ill. B/168 3062/1978 és 3063/1978 sz. jelzetek alatt A közlés során a szövegben található nyilvánvaló gépelési hibákat javítottam, a szavak egybe- illetve különírását, valamint a központosítást a mai helyesírási szabályokhoz igazítottam, ugyanakkor igyekeztem megőrizni a szöveg sajátos stílusjegyeit. Meghagytam a szöveg tagolását, a fejezetek, alfejezetek számozását, bár ez sok helyen nem konzekvens. Az orosz nevek átírásánál ugyancsak a ma elfogadott formát használtam (pl. Wrangel helyett Vrangel, Schatiloff helyett Satyilov stb.) A könnyebb olvashatóság kedvéért a katonai rendfokozatok és egységek megnevezésénél a rövidítéseket feloldottam (pl. tbk. – tábornok, hdo. – hadosztály stb.). A jelentésben szereplő személyek életrajzi adatait, ahol lehetett, igyekeztem megadni. Terjedelmi okokból eltekintettem az olyan ismert politikusok életrajzi adatainak közlésétől, mint pl. Lloyd George, Wilson, Piłsudski stb. Mivel a tartalom sérelme nélkül a hosszú dokumentumot nem lehetett rövidíteni, ezért azt a megoldást választottam, hogy néhány kisebb, a krími helyzetet és a magyar-krími kapcsolatok perspektíváit nem érintő rész elhagyása után, kettéosztottam a szöveget. A második rész a kommentárokkal várhatóan a következő számban fog megjelenni.

*

M. kir. vezérkar főnöke

24.277

Vk[f].ny.d.oszt.⁷

Vkf. Hadműveleti iroda

Belgrád, 1920. szeptember 30.

Egy megbízható, Belgrádban időzött hírforrás a következőket jelenti:

Bizalmas

Budapest

I.

Jelentem, hogy f. hó 28-án megérkeztem Belgrádba...⁸

Belgrádban nyomban jelentkeztem a konzulátuson. A rejtjelezett távirat helytelenül lehetett leadva, s négy órai munkaidőt vett igénybe a megfejtése. Az orosz úrnál is voltam, ahol elfogadtak Vrangel-tisztnek, s holnap megyek Szófián keresztül Várnába. Az oroszok itt roppant rosszul élnek, az Alekszandrovszka ulica végén egy villamos remizben vannak elhelyezve, roppant piszkosak, tele férgekkel, így én nem mentem közéjük lakni, hanem egy kevésbé férges szállodában lakom, ahol napi 20 dinárt fizetek. Az ellátásuk is olyan gyatra, hogy azon kívül még legalább napi 15-20 dinárt kell csupán élelmezésre elkölteni.

A szerbek már nagyon unják az oroszokat, szeretnének már tőlük megszabadulni, minden orosz teljes ellátáson kívül havi 400 dinárba kerül. Szerbia azonban ezzel Oroszországgal szemben adósságát törleszti, ami nagyon előnyös a szerbeknek, a jelenlegi valutaviszonyok mellett. A békebeli 42 kopeket érő dinár ma 4 Romanov rubelt ér. Ez talán az egyedüli ok, hogy mégis megtűrjük az országban 25-30 000 embert számláló orosz menekült tömeget. A menekültek a legkülönbözőbb dolgokkal foglalkoznak: ruha-, cipővarrás, rajzolás, festés, kézimunkák, újságárusítás, spekuláció stb. Naponta 20 tisztet kell a Krímbe küldeni, de alig jön össze 18 egy csoportban, inkább beteget jelentenek, mintsem menjenek. A felülvizsgálatokon majdnem mind

⁷ Vkf. Ny.d.oszt – A Vezérkari Főnökség Nyilvántartó Irodájának Defenzív Osztálya, feladatkörébe a hírszerzés, felderítés, kémelhárítás tartozott.

⁸ A kihagyott bekezdés tartalma: szerb vonatkozású vegyes hírek, magyarországi sajtótermékek a délszláv államban.

mögöttes országrészbeli beosztást kérnek, de a bizottság elnöke, br. Taub[e] ezredes drasztikusan bánik el az ilyenekkel. A menekültek közül nem hiányzik a 10% bolsevik, akik szintén, mint menekültek élnek. Legtöbben ott a fővárosban, s sokan a magyar megszállott területeken: Pancsován, Pécssett, Nagybecskereken. A bolsevik agitátoroknak a szerb lakosság körében persze erős nyoma van. A munkások (alkalmam volt hallani) azt hangoztatják, hogy béremelést fognak követelni, s ha nem adják meg, elmennek Szovjetországra, a szovjet úgysis kiáltványt adott ki, hogy minden munkást szívesen lát. Német munkás már sok ment ki Szovjetországra, s jól élnek ott...⁹

II.

Az orosz missziótól Zvonnyikov ezredest elvezényelték; többféleképpen magyarázzák távozásának okát. A legvalószínűbb azonban az a hír, melyet itt a konzulátuson hallottam, t.i. hogy Besszonov intrikált ellene, s azt állította, hogy Zvonnyikov a németeket szolgálja. Az itteni misszió franciabarát monarchista. Helyette Artamonov tábornokkal beszéltem, aki szívesen fogadott, és rögtön felvett a lajstromba azok közé, akik holnap utaznak. Itt Belgrádban igen sokféle szervezet (orosz) működik.¹⁰

1.) Az orosz katonai misszió (Artamonov), ezek monarchisták, franciabarátok. Magyarországgal szimpatizálnak. Artamonov kérdezte tőlem, hogy Magyarországon szívesen látnának-e egy missziót, s hogy a misszió elnökének feltétlenül egy bárónak, grófnak vagy pedig hercegnek kellene lennie. Én azt feleltem neki, hogy amint egy Vrangel misszió Budapestre ér, gondja lesz a kormánynak, hogy magyar missziót küldjön a Krímbe, és az orosz misszió elnökének megválasztása rajtuk múlik, természetesen, ha valami címe lenne az elnöknek, az nem ártana. (Ráműtattam gróf Wielopolskíra, s a francia őrnagyra, aki szintén gróf.)

2.) A másik orosz szervezet, amely minket sokkal jobban érdekel, az a Szamszonov ezredes vezetése alatt álló nem hivatalos misszió, amelynek feladata: figyelni a németbarát oroszokat. Ez a szervezet itt a Szkadarszka ulica 36. szám alatt van. Szamszonov jobbkeze Lerhe, az a bizonyos Lerhe, aki a repülőjáratot akarta szervezni Budapest és Szevasztopol között. Naponta bejáratos ide Marusevszkij tábornok, aki az északi front parancsnoka volt Arhangelszkben, s miután csapatait részben szétverték, részben az angolok [a] Baltikumba és Finnországba szállították, ő ide érkezett és jelenleg itt tartózkodik. Olyan hírek vannak, hogy ő lesz a Lengyelországban szervezés alatt álló 150 000 főnyi orosz ellenforradalmi hadsereg főparancsnoka. A Szamszonov szervei kiterjeszkednek Berlinig [sic]. Magyarországon Szapunov is az ő embere. De úgy látszik, Szapunovban mégsem bíznak annyira, mert gárdatiszt, inkább Besszonovban bíznak jobban. Szamszonovék demokrata köztársasági irányítúak, az ezredes maga asztrahányi kozáktiszt. Lerhén kívül még 4-5 tiszt áll rendelkezésére. Marusevszkij tábornok szimpatizál velünk. A közép-európai fonalak tehát Szamszonov kezébe[n] futnak össze, Szófiában a Vrangel misszióbeli Peklevanov

⁹ A kihagyott bekezdés tartalma: beszámoló a belgrádi szerb helyőrség állapotáról.

¹⁰ Artamonov, Viktor Alekszejevics (1873–1942): vezérőrnagy, 1909-től orosz katonai attasé Szerbiában, az I. világháború alatt is a szerb kormány mellett teljesített szolgálatot, 1919-től a Dél-Oroszországi Fegyveres Erők Főparancsnokának szerbiai képviselője, 1920-ban menesztették, ezt követően átvették az SZHSZ királyság hadseregébe.

Zvonnyikov, Nyikolaj: Artamonov helyettese, részletes életrajzi adatai ismeretlenek

Besszonov, Innokentyij Klavgyjevics: orosz ezredes, részletes életrajzi adatai ismeretlenek, a magyar hatóságok, mint kémgyanús egyént megfigyelés alatt tartották, ugyanakkor – legalábbis a levéltári adatok tanúsága szerint – szolgálatait (anyagi ellentételezés fejében) ők is igénybe vették a kelet-galiciai viszonyok feltérképezésére. (HL VKF B/160 2993/87 612/402 844. 1.)

ezredes van ennek a szervezetnek az élén, s Romániában pedig Kadikin vezérkari ezredes kezébe futnak össze a szálak. Tehát Berlinből, Wienből, Budapestről Belgrádba, s innen Szófián át a Krímbe érkező hírek az itteni Artamonov misszió megkezdésével érnek Szevasztopolba. Itt azonban a kapcsolatot nem találom: a belgrádi misszió monarchista lenne, s a továbbiak, Szófia, Várna stb. köztársaságiak? Tény az, hogy Vrangel kormánya nyíltan köztársasági, Vrangelt és néhány tábornokot kivéve. Ezt bizonyítják a mellékelt újságok is, melyek köztársasági szellemben vannak szerkesztve. (Ezekre később rátérek.)¹¹

Szamszonovék nem járnak soha a misszióhoz, s meglehetősen megvetőleg nyilatkoznak róla. Az ő emberük Ivanov tábornok is, akinek a kiküldetése most már egészen világos előttem. Ivanov azzal jött Budapestre, hogy feleségéhez utazik Stockholmba, de igen sokat tartózkodott Pesten. Itt még azt mondja Lerhe kapitány, hogy távirat érkezett Stockholmból, mely szerint Ivanov felesége útban van Szerbia felé, tehát pár nap múlva visszahívják. Így tehát Ivanovnak csak Budapestig kellett mennie, s talán éppen Szapunovot ellenőriznie, vagy neki felvilágosítást adnia, valamint Haritonnal és Besszonovval kellett valószínűleg találkoznia. Szapunovval azonban nem találkozott, mert amint hallom, Szapunov tegnap ide érkezett, ha csak Szapunov nem Budapesten keresztül jött Zalacsányból Belgrádba. Ajánlom tehát Ivanovot figyelni, hová fog utazni, ha ide vissza, akkor a német konzulátuson beadott kérvénye vízum iránt stb. csak manőver volt. Itt a Szamszonovék körében elterjedt dolog, hogy Wienben az osztrák és orosz monarchista pártok egyesültek, és igen gyakran politikai összejöveteleket tartanak. Wienben valószínűleg megerősítették a figyelmet.¹²

A Komisszarov esete élénken foglalkoztatja az elméket. Szamszonovék szerint Vrangel kitiltotta őt Dél-Oroszország területéről. Tegnap este jelenlétemben tárgyaltak Szamszonovék Komisszarovról, s igen ironikusan nyilatkoztak a félmillióról, s egyben fölvetették a kérdést, hogy a másfél millió (Begicsov et Komisszarov) elég tandíj volt-e a jövőre? Én kijelentettem, hogy semminemű ilyen kérdés nem érdekel, miután én, mint a Vrangel-hadseregbe utazó már orosz tiszt egészen privát ember

¹¹ Az újságok, újságkivágások nem találhatóak a jelentés mellett a levéltári anyagban.

A bekezdésben szereplő személyek életrajzi adatai Marusevszkij tábornok kivételével ismeretlenek. Szapunov százados az első világháborúban hadifogolyként került Magyarországra, Batthyány Pál gróf vendégeként, annak zalacsányi kastélyában tartózkodott. Lerhe esetében valószínűleg Makszim Germanovics Lerhe (1889–?) orosz pilótáról van szó, az 1910-es évek elején a LJAM orosz repülőgéptípus egyik konstruktöre, az első világháborúban az északi fronton egy bombázó-osztag parancsnoka volt. Testvére, German Germanovics Lerhe oktobrista politikusként tagja volt a III. Állami Dumának.

Marusevszkij, Vlagyimir Vlagyimirovics (1874–1952): altábornagy, az I. világháborúban a 3. Orosz Különleges Dandár parancsnokaként a francia hadszíntéren harcolt, 1917-ben visszarendelték Oroszországba, a bolsevik hatalomátvételt követően letartóztatták, december elején szabadon engedték, ezt követően elhagyta Oroszországot, 1918 novemberében visszatért Arhangelszkbe, részt vett az északi területeken az ellenforradalom szervezésében. 1919. őszén Svédországon keresztül emigrált. Többször megfordult Magyarországon, részt vett a Vrangel-hadsereg alakulatainak magyarországi elhelyezésével kapcsolatos tárgyalásokon.

¹² Ivanov, Alekszandr: orosz tábornok, részletes életrajzi adatai ismeretlenek, a magyar hatóságok értesülései szerint azért érkezett Magyarországra, hogy a Vrangel-rezsim számára információkat szerezzen az országról.

Hariton, Alekszandr: részletes életrajzi adatai ismeretlenek, a Budapesten amerikai vöröskereszt misszió orosz osztályához volt beosztva, a magyar kormány felé próbált hivatalos képviselőként fellépni, magyar részről gyanúsnak tartották kiterjedt zsidó kapcsolatai miatt. 1921 őszén a budapesti katonai körletparancsnokság defenzív osztálya kiutasítását javasolta, mivel számos olyan adat került a birtokába, ami alapján valószínűsíthető lehetett, hogy Hariton a szovjetek ügynöke Magyarországon. (HL VKF B/168 3536/1987 295. l.)

vagyok, egész véletlen, hogy egyáltalán tudok valamit az esetről. Erre már csak Marusevskij tábornok jelentette ki, hogy ő szeretne egy országot találni, ahol koronának hullanak a zsebébe. Máskülönben Marusevskij, Szamszonov és Lerhe készülnek Budapestet „megnézni”. Én az egész társalgás alatt közönyt mutattam a Komisszarov esete iránt, valóságban azonban igen deprimálólólag hatott rám.¹³

Komisszarov-eset letárgyalása után Lerhe azt kérdezte, hogy Magyarországon le lehetne-e telepedni orosz menekülteknek. Én azt feleltem, hogy Magyarországnak annyi menekültje van a megszállott területekről, hogy gondolni sem lehet arra, hogy a kormány oroszokat segítessen. Magyarországra csak úgy jöhetnek, ha van valami jó ismerősük, mint Szapunovnak és Perfilevnek,¹⁴ mert ha pénzzel jönnek is, lakást Budapesten nem találnak, s állandóan szállodában lakni nagyon költséges.

Krímbe való érkezésem után első feladatomban lesz az Ivanov-Szamszonov-Kadikin akció teljes felderítése, továbbá a belgrádi monarchista misszióinak a kikapcsolása az említett akcióból, Komisszarov esete krími megvilágításban.

III.

Párizsban a „Bureau du Comité de Secours aux Juifs”, 43 Rue–St.George Tel.Gut. 16-05 [alatt] van az „Oroszországban pogromok által sokat szenvedett zsidókat gyámolító egyesület”. Ez az egyesület az említett néven nem csak orosz zsidókat gyámolít, hanem állítólag Magyarországból Bécsbe menekülteknek is juttat összegeket nemzetrontó munkára – ajánlom utána járni.

Szeptember 22-i hír szerint Trockij az „Izvesztijában” cikket ír, és felhívja a lakosságot, hogy készülődjön új téli háborúra.

A szevasztopoli szerb misszió elnöke, Stefanović őrnagy a krími kormánnyal tárgyalást kezdett gazdasági szerződések megkötése céljából.

A bolsevisták Romániában, Ausztriában és a Keleten élénkebb agitációt kezdtek. Vrangel hadserege Alekszandrovsnálnál körülzárta a 23. szovjet hadosztályt, amely kapitulált. Ezenkívül foglyul ejtett két lovas ezredet, 16 ágyút zsákmányoltak. Az utóbbi 6 nap alatt 10 000 fogoly és 35 ágyú esett Vrangel kezébe. Alekszandrovszk

¹³ Komisszarov, Mihail Sztjepanovics (1870–1933): csendőr vezérőrnagy, 1904-ben a Belügyminisztérium Rendőri Ügyosztályán a külföldi követségek megfigyelésével megbízott részleg vezetője. A rejteltáviratok megfejtésének orosz szakértője. 1909 és 1915 között a jenyiseji, permi, szaratovi stb. csendőrkerületek parancsnoka. Az emigráció éve alatt együttműködött a szovjet hírszerzéssel.

Magyarországgal egy meglehetősen kétes vállalkozás során került kapcsolatba. 1920 nyarán orosz és német politikusokból, üzletemberekből álló kör a magyarok bevonásával a dél-oroszországi nyersanyagkincsekre és az akkor még Vrangel uralma alatt lévő Krím-félszigetre alapozva egy szovjetellenes együttműködés kereteit kívánta megteremteni, melynek hosszú távú célja egy orosz-német-magyar-japán hatalmi blokk létrehozása lett volna. Komisszarov zavaros elképzeléseire jellemző, hogy Magyarországon Romanov-rubeleket kívánt nyomtatni, az antanttal szimpatizáló Vrangelt – ha szép szóval nem megy – erőszakkal kívánta eltávolítani útjából, illetve meg volt győződve róla, hogy a cár és családja Japánban élnek, ahonnan ő [Komisszarov] majd az európai ügyek elrendezését követően elhossa a trónörökösöt. A magyar kormány nagyfokú óvatosságot tanúsított Komisszarovval és csoportjával szemben, a Krímbe pedig még beutazó-vízumot sem kapott az egykori orosz csendőrtábornok. (HL VKF B/161 3004/1987 712/405, ill. 3005/1987 712/405)

Begicsov, Konsztantyin: orosz szélhámos, aki 1920 elején az orosz menekültek anyagi segélyezésére 1 millió koronát kapott a magyar kormánytól. Az összeg kiutalását hamarosan leállították, mert Begicsov többszöri felszólítás ellenére sem volt hajlandó elszámolni a felvett pénzről (mintegy 270 ezer koronáról) (HL VKF B/161 3046/1987 322. l.; 3046/1987 344. l.).

¹⁴ Perfilev, Dmitrij Szergejevics: orosz gárdatiszt, lovastüzér ezredes, részletes életrajzi adatai ismeretlenek, az 1920-as évek elején Magyarországon élt, fő pártfogói ifjabb Wekerle Sándor és ifj. gróf Batthyány Gyula voltak, szolgálatait egy-egy alkalommal a magyar hírszerzés is igénybe vette a balkáni orosz emigráció megfigyelésére. (HL VKF B/160 2993/1987 612/403)

irányában a 37. szovjet hadosztály egyik dandárját szintén elfogták, 5 páncélvonatot és 7 mozdonyt zsákmányoltak.

A krími kormány eddig Európával 21 szerződést kötött, melyek szerint 60 000 tonna mindenféle árut kapott. Ezek ellenében [a] Krím Európának 5000 tonna zabot szállított, 12 000 tonna liszt be van rakva hajókba és elirányításra vár. Ezek ellenében [a] Krím 4 hajórakomány gyári munkákat és gazdasági gépeket kapott. A külföldnek leadott liszten kívül [a] Krímnak maradt 6 millió pud lisztje (1 pud 16 kg).

A Krímben nagy gazdasági tárgyalások kezdődtek, amelyre Vrangél az összes külföldön élő szakértőket táviratilag meghívta, s Párizsból már igen sokan ki is utaztak. Sztruve,¹⁵ Vrangél külügyminisztere is gazdaság, valószínűleg ő fogja a tárgyalást vezetni.

IV. Sajtó

Az I. jelzésű újság első számú cikke párhuzamot von Millerand – Wilson – Vrangél – Giolitti – Lloyd George – Simons között. Erősen támadja Lloyd George-ot, s őt tünteti fel okozójául az orosz szerencsétlenségnek. A 2. cikk Vrangél nyilatkozatát tartalmazza a katonai helyzetről. Részletesen beszámol, miért vont ki Vrangél a haderőket Kubánból, s miért irányulnak céljai nyugat felé. (utalok itt arra a jelentésre, amelyért 500 korona jutalomdíjat kaptam, u.i. párhuzamot lehet vonni az akkori „keleti célok” alatt írt részlet, és az idevágó újságcikk között.)¹⁶

Itteni hírek szerint azonban nemcsak az újságban felhozott okok miatt vont ki Vrangél seregét a Kubánból, hanem azért is, mert a kuban kozákok [sic] kevés megértéssel viseltettek akciója iránt. A 3. cikk rámutat arra, hogy Vrangél ellenforradalma nagyobb hatással van az orosz népre, mint a Gyenyikiné volt. Erősen demokratikus – hazafias szellemben van írva [a cikk]. Nem enged beavatkozni a mostani kormány ténykedésébe sem jobbról, sem balról. A cikket érdemes szóról szóra lefordítani. (Erre nekem nincs időm)

A mellékelt 3 további újság a Krímből származik, s eléggé tartalmatlanok. A „Volnij Golosz” [Szabad Hang – K. A.], a krími hivatalos lap itt jelenleg nem kapható. A „Pycekair Tazema” [sic]¹⁷ itt Belgrádban jelenik meg, s csupán azért küldöm, mert ez a legfrissebb orosz újság, amely itt ma kapható.

V.

A Vrangél-hadsereg szervezéséről a következőket tudtam meg: a fegyelem jó, harci kedv nem minden csapatnál kielégítő, sőt mondhatni, hogy a mozgósítottak nem mutatnak harci kedvet. Az önkéntesek, kozákok és tisztek, illetve ezekből álló alakulatok jól harcolnak. Az állományok csekélyek, lovasezredek per 400 embert számolnak. Ezen kívül a trénnél minden ezredben annyi lovas van állítólag, mint magában az ezredben, csakhogy nincs lovuk és fegyverzetük. Állítólag a románokkal kezdődtek tárgyalások ló-szállításra vonatkozólag. Fegyver- és lőszerszállítmányt Franciaor-

¹⁵ Sztruve, Pjotr Bergardovics (1870–1944): orosz diplomata, közgazdász, szociáldemokrata majd liberális politikus, 1920-ban Vrangél kormányának külügyminisztere; a fehér mozgalom és az emigráció egyik meghatározó személyisége, a „Russzkaja Miszl” (Orosz Gondolat) és a „Vozrozszenyije” (Újjászületés) című emigráns újságok szerkesztője

¹⁶ A hivatkozott jelentés egyelőre nem került elő a levéltári anyagból. Purjesz itt az ún. kubáni deszant néven ismert katonai vállalkozásra utal, amikor 1920 augusztusában Vrangél kísérletet tett a Krímből kiindulva a Kubánra is kiterjessze a hadműveleteket. A Szergej Georgijevis Ulagaj által vezetett expedíciós csapatok azonban nem tudtak tartós sikert elérni, azokat néhány hét múlva ki kellett vonni a térségből.

¹⁷ Valószínűleg „Russzkaja Gazeta” [Orosz Újság].

szágból és Amerikából várnak. Itt azt beszélnek, hogy Vrangel hadserege ma már 200 000 embert számlál, s legalább kétszer annyi szovjet haderőt köt le. A ruházat angol.

A flotta 20%-ban régi matrózokból, 80%-a a fiatal intelligencia fegyverképes tagjaiból áll. A 20% matróz kivétel nélkül mind bolsevik, amit nem is tagadnak.

Tegnap este hallottam, hogy a Krímben monarchista puccsot lepleztek le és a résztvevőket haditörvényszék elé állították. A résztvevők közül nevet eddig megtudnom nem sikerült. Azt hangoztatják, hogy Londonból indult ki a puccs, s Gyenyikin minden valószínűség szerint szerepet játszik a dologban. A puccsot olyannak minősítik, mint az arhangelszki „Csaplin-féle” monarchista puccsot, s azt jósolják, hogy ennek éppen olyan következményei lettek volna, mint voltak az arhangelszki puccsnak. Újra az angolok kezét látják a dologban.¹⁸

Ha Lengyelország békét kötne a bolsevistákkal, az ott megszervezett és szervezés alatt álló orosz csapatok Vrangelhez csatlakoznának.

Ivanov tábornok egy levélben (melyet elutazásomkor adott át) Budapestre Marusevszkij tábornokot, Orlov ezredest, Galoszkij ezredest vagy Kadikin ezredest ajánlja.¹⁹ Marusevszkij természetesen magasabb beosztást vár, nem jöhet tehát számításba. Kadikin a II. fejezetnek 2. pontjában említett szervezetnek a vezetője, Orlov és Galoszkij ezredesek a felderítő szolgálatban teljesítenek szolgálatot. Kétséges tehát, hogy a vezérkar ezeket a fontos beosztásban lévő tiszteket nélkülözhetné. A Vrangel vezérkarnak azzal is kell számolnia, hogy mi tudjuk, hogy kik azok a tisztek, milyen beosztásuk van, s gondolom, hogy ilyen exponált beosztásban lévő tiszteket nem fog hozzánk küldeni.

Kérem a Vkf.ny.d.-t, hogy részemre az itteni konzulátusnál utaltasson ki egy bizonyos összeget, amit innen azután vagy egyszerre, vagy időnként az itt megbeszélte módok szerint megkapnék. Ha a Krímben egy újság 600 rubelbe kerül, akkor el sem tudom képzelni, mennyi kell ott a megélhetéshez. Úgy pedig, mint az oroszok élnek itt, élni lehetetlen, már mostanáig elköltöttem az egész szeptemberi fizetést + amit a vk.ny.d.-től kaptam. Innen Szófiáig vasúti jegyen kívül 50 dinárt adnak az oroszok, és pénzem nem lévén a konzulátustól kellett 250 dinárt kérnem. (Marsik: Megjegyzés! A viszonyok kellő ismerete mellett jónak véltem Purjeszt 1000 dinárral ellátni, nehogy pénztelenségen az egész kiküldetés hajótörést szenvedjen. IX./29. Marsik.)²⁰

Várnában, mondják, egy hétig fogunk időzni. Kérem ezen kérésemre a választ rejtjelezett táviratban ide minél előbb leadni.

IX./30. Purjesz hdgy. s.k.

¹⁸ Nem teljesen egyértelmű, hogy Purjesz milyen monarchista összeesküvésre gondol. A Krímben komolyabb monarchista szervezkedést 1920. június elején lepleztek le. Az összeesküvők célja az volt, hogy Vrangel helyett a krími miniórállam élére I. Miklós unokája, Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg kerüljön, az ő megérkezéséig pedig mostohafia, Szergej Georgijevis Romanovszkij-Leuchtenberg herceg vegye át a hatalmat. Az összeesküvést Vrangel felszámolta, a herceget Nyikolaj Nyikolajevics után küldte Rómába. (Vrangel, P. N.: Voszpominanyija, Knyiga 2. V. fejezet, <http://militera.lib.ru/memo/russian/vrangell/16.html> A letöltés időpontja: 2010. június 22.)

Csaplin, Georgij Jermolajevics (1886-1950): I. osztályú kapitány, az 1918 augusztusi arhangelszki bolsevikellenes felkelés résztvevője, az Északi Flotta parancsnoka, 1920-tól Angliában élt emigrációban, a II. világháborúban őrnagyi rangban az angol hadseregben szolgált.

¹⁹ Orlov és Galoszkij ezredesek életrajzi adatai ismeretlenek.

²⁰ Marsik megjegyzése a szövegben géppel aláhúzva. Marsik = Marsik Jenő konzul, a belgrádi követség diplomatája.

U.i.

Ismét tudomásomra jutott, hogy Hariton futárpostát küld Belgrádba. Legutoljára Bessonov ezredest küldte. El sem tudom képzelni, hogy lehet Haritonnak a futárpostáját respektálni. Utólag hallottam, hogy Szapunov is hozott magával lepecsételt borítékot.

Kérem Palló őrnagy csoportját utasítani, hogy a Deák Ferenc utcában a Váci utca torkolatától egészen a Deák téri evangélikus templomig az összes házat nézzék át, nincs-e, illetve nem lakik-e ott orosz. Ha igen, akkor rendezzenek alapos házkutatást. Az oroszok személyleírása: 1.) alacsony, szőke, nyírott bajuszú, 30 év körüli, állandóan aranykeretes szemüveget, vagy cvikkert hord. 2.) középmagas, barna, borotvált, 26-28 éves, talán orosz zsidó.

Ha itt feltalálhatók nem lennének, úgy de. 9 h felé figyeljék az „EMKE” kávéházat, oda szoktak járni reggelizni. Reggel kopott, foltozott ruhában járnak, estefelé jobban kiöltöznek.

IX./30. Purjesz hdgy. s.k.

*

Nem selejt
24.277²¹

Purjesz György hadnagy

Jelentés a krími viszonyokról.

1920. X. 6. – 1920. XI. 20.

A Vkf.ny.d.oszt. 22.447./d.sz. rendelete alapján 1920. szept. 23-án a Krímben utaztam, s onnan 1920. december 18-án tértem vissza.

Rögtön megérkezésem után a viszonyokról kezdtem tájékozódni, hogy meg tudjam állapítani Vrangel tábornok akciója eredményes lehet-e, s van-e létjogosultsága a krími vállalkozásnak. Az adatokat ehhez főleg a régi ismerőseimtől, továbbá az orosz nyelv teljes jóbírása folytán a lakosság minden rétegével való érintkezés folytán szereztem be. Előnyömről szolgált azon körülmény, hogy mint a Gyenyikin hadsereg tisztje, az orosz helyzettel akkoriban is tisztában voltam, tudtam, hol kell a gyenge oldalakat keresni, s ezeket Vrangelnél is igen rövid időn belül megtaláltam. Megkönnyítette részemre a hírszerzést azon körülmény is, hogy Gajevszkij vk.t. [vezérkari testületi] ezredes segéd tisztjénél, Zausztyinszkij hadnagnál laktam, ki önként osztotta meg velem lakását, miután Szevasztopolban lakást kapni nem lehetett, s a többi ismerősömnél is laktak már menekültek. Gajevszkij ezredes Szovjetoroszországot figyelte s a nyugati hatalmaknál való bolsevik agitációt is nyilvántartotta. Zausztyinszkij hadnaggal²² igen hamar jó viszonyban lettem, s így sok értékes adatot sikerült megtudnom. A hadsereg fegyelmét, rendjét, az arcvonalról szabadságra vagy mögöttes országrészbeli beosztásra érkező tisztektől tudtam meg, akik között sok ismerősöm volt azon időből, mikor én is Gyenyikinnél szolgáltam.

Alábbi jelentésemben foglalt adatok valódiságáért tehát minden tekintetben viselni kívánom a felelősséget.

²¹ kézírással

²² Gajevszkij ezredes és Zausztyinszkij hadnagy életrajzi adatai ismeretlenek.

I. A hadsereg szervezete

1. Személyi beosztások

Kormányzó és főparancsnok: Vrangel Péter Nyikolajevics báró, altábornagy²³

Parancsőrtszt: Pokrovskij hadnagy.

Vezérkari főnöke: Satyilov altábornagy²⁴

A főhadiszállás térparancsnoka: Petrov tábornok

Vezérszállásmester (General Quartiermeister): Konovalov tábornok²⁵

A hadművelleti osztály vezetője: Skelenko vk.t. ezredes²⁶

A katonai közigazgatás főnöke és a hadügyminiszter: Vjazmityinov tábornok (később Danyilov tábornok). Ennek főszállásmestere (Oberquartiermeister): Arhangelszkij vezérkari ezredes. – A katonai közigazgatás főnökének helyettese és vezérkar[i] főnöke: Nyikolszkij tábornok.²⁷

A felderítő (nyilvántartó) osztály vezetője: Sztanyiszlavszkij vk.t. [vezérkari területi] ezredes Ez figyelte az összes külföldi államokat és a külföldön élő orosz políti-

²³ Vrangel, Pjotr Nyikolajevics báró (1878–1928): altábornagy, eredetileg bányamérnöknek tanult, később került a gárdalovassághoz, harcolt az orosz-japán háborúban, az I. világháborúban kozák ezred, majd dandárparancsnok a galíciai hadszíntéren, 1917-től az uszurijszki lovashadosztály parancsnoka. 1918 augusztusától szolgált az Önkéntes Hadseregben, előbb az I. lovashadtest, majd a kaukázusi hadsereg parancsnoka. 1920 áprilistól a Dél-Oroszországi Fegyveres Erők főparancsnoka, a Krím kormányzója. A bolsevikoktól elszenvedett vereség után hadseregét 1920 novemberében evakuálta a félszigetről. Élete hátralévő részét emigrációban töltötte Konstantinápolyban, Karlócán majd Brüsszelben.

²⁴ Satyilov, Pavel Nyikolajevics (1881–1962): lovassági tábornok, Vrangel egyik legközelebbi harcostársa, 1918 decemberében csatlakozott a fehér mozgalomhoz. Az I. lovashadosztály parancsnoka, részt vett a kubáni hadműveletekben. 1919 júniusától Vrangel vezérkari főnöke a kaukázusi hadsereg élén. 1920 áprilistól Vrangel helyettese, júniustól a Dél-Oroszországi Fegyveres Erők vezérkari főnöke. Az emigrációba 1922-től a Főparancsnok rendelkezési állományában, 1924-től a ROVSZ (Roszsijszkij Obscsvoinszkij Szozuz – Orosz Összharci Szövetség) I. (Francia) osztályának vezetője. A II. világháborút követően visszavonult a politikai élettől.

²⁵ Konovalov, German Ivanovics (1882–1936): vezérőrnagy, az I. világháborúban Bruszilov 8. hadseregének törzsében szolgált, 1918-tól a fehér mozgalomban, 1920-ban a Dél-Oroszországi Fegyveres Erők főszállásmestere; 1920 őszétől emigrációban. Előbb Bulgáriában, majd Romániában élt. 1936-ban egy kolozsvári kórházban halt meg, egy ellene elkövetett merényletben szerzett sérülés következményeként.

²⁶ Skelenko, Anton Makszimovics (1889–1946/47?): vezérkari ezredes, 1920 márciusától Konovalov alárendeltségében a hadművelési osztály vezetője, a Krím kiürítése után Prágában élt emigrációban, 1925-től a csehszlovák hadsereg tisztjeként ezredesi rangban a Katonai-Földrajzi Intézet munkatársa. 1945-ben a szovjet kémelhárítás letartóztatta, szovjet fogságban halt meg.

²⁷ Vjazmityinov, Vaszilij Jefimovics (1874–1929): altábornagy, az I. világháborúban ezred-, hadosztály-, majd hadtestparancsnok volt, illetve magasabbegységek törzseiben teljesített szolgálatot, 1920 márciusától a krími kormány hadügyminisztere. 1921-től Vrangel képviselője Bulgáriában. 1923-tól Belgrádban az SZHSZ Királyságbeli Orosz Menekültek Bizottságának Oktatási Osztályát vezette.

Danyilov, Jurij Nyikiforovics (1866–1937): gyalogsági tábornok, 1914–1915-ben a főparancsnok, Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg főszállásmestere, 1917-ben az 5. hadsereg parancsnoka; 1918-ban néhány hónapig a Vörös Hadseregben szolgált, katonai szakértőként részt vett a breszt-litovszki béketárgyalásokon, majd tagja lett a fegyveres erők újjászervezésével foglalkozó szakértői bizottságnak. 1918. március végén távozott posztjáról, Ukrajnába utazott és csatlakozott a fehér mozgalomhoz. 1920 őszén a krími katonai közigazgatás parancsnokává nevezték ki. Konstantinápolyban, majd Párizsban élt emigrációban, több hadtörténeti munka szerzője, Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg életrajzírója.

Arhangelszkij, Alekszej Petrovics (1872–1959): 1917-től altábornagy (Purjesz jelentésében tévesen adta meg rendfokozatát.), 1919 elején, több hónapos Vörös Hadsereg-beli szolgálat után csatlakozott a fehérekhez. Saját kérésére, más verziók szerint Gyenyikin utasítására hadbfróság elé állították, amely igazolta őt (annakidején több tisztnek segített átjutni a fehérekhez, kapcsolatot tartott illegális fehér szervezetekkel). A Krím kiürítését követően emigrációban élt, 1926-ig a vezérkari főnök helyettese; 1938-tól 1957-ig a ROVSZ elnöke.

Nyikolszkij, Vlagyimir Pavlovics (1873–1960): vezérőrnagy, vezérkari tiszt; 1919. áprilistól augusztusig az állami őrség parancsnoka. 1920-tól Bulgáriában élt emigrációban.

kusok tevékenykedéseit. Sztanyiszlavszkij direkte a katonai közigazgatás főnökének (és helyettesének) volt alárendelve.²⁸

Szovjetoroszországot Gajevszkij vezérkari ezredes figyelte Gajevszkij Arhangelszkij ezredes főszállásmester útján volt a katonai közigazgatás főnökének és ennek helyettesének (aki a vezérkari főnök is volt) alárendelve.

Sztanyiszlavszkij ezredesnek volt alárendelve Veriszockij VI. rangosztálybeli (ezredes) polgári bíró, aki tulajdonképpen a megfigyelést vezette, érkezőket kikérdezte, külföldön levő megfigyelők jelentéseit feldolgozta, és tovább terjesztette. Veriszockij helyettese, Zemel VI. rangosztálybeli polgári bíró igen komoly, tanult ember. Ő adta ki annak idején Piłsudski marsall ellen az elfogató parancsot, ő tartóztatta le annak idején Raszkolnyikov tengerész hadapródot, a balti flotta jelenlegi főparancsnokát. Zemel az egész vezérkar tisztjei közül a legjobb benyomást gyakorolta és a legjobb munkaerő volt.²⁹

Smigelszkij vezérkari ezredes feladata volt a megfigyelő (nyilvántartó) osztályhoz, Sztanyiszlavszkijhoz és a főszállásmesterhez (Arhangelszkij) beérkezett hírekről informálódni, és a vezérszállásmester (General Quartiermeister) kémosztályával közölni és vizsgálni. Szóval a hadműveleti és katonai közigazgatás[i] hírszerzések között összekötő volt.

Báró Nolken vkt. ezredes³⁰ a külföldi államokkal való összekötő iroda vezetője volt. Nolken összeköttetést tartott Sztanyiszlavszkijjal; Arhangelszkij útján Nyikolszkijjal és a külügyi hivattal. Köteles volt az összes Krímben lévő külföldi missziókkal és a külföldön lévő orosz missziókkal összeköttetést fenntartani.

Kohlberg hadnagy Sztanyiszlavszkij ezredesnek alárendelve azokat tartja nyilván, akik külföldön a Vranglel-akciót kompromittálják, és monarchistának kiadva magukat külföldön Nyikolaj Nyikolajevics, Dolgonyikij herceg, Krasznov tábornok stb. ismert monarchisták neveivel visszaélnék, s így pénzt igyekeznek maguknak kiszorítani. Minden ilyen kompromittálónak egy sárga kartonlapja van, amelyre rá van írva, hol, milyen szélhámosság útján ért el valamilyen eredményt, illetve próbált eredményt elérni.³¹

²⁸ Sztanyiszlavszkij, Andrej Vasziljevics (1883–1941): vezérkari ezredes, az I. világháborúban a 4. hadsereg főszállásmesterének adjutánsa; katonai szakértőként részt vett a breszt-litovszki béketárgyalásokon; tagja volt a hírszerző és kémelhárító tevékenységet szervező bizottságnak; 1918 szeptemberében átment a fehérekhez, az Orosz Hadsereg vezérkarában teljesített szolgálatot.

²⁹ Raszkolnyikov (Iljin), Fjodor Fjodorovics (1892–1939): orosz forradalmár, 1910-től párttag, 1914-ben katonai szolgálatra a Balti Flottához hívták be, tengerész zászlós; részt vett az októberi bolsevik hatalomátvétel előkészítésében, 1920-1921-ben a Balti Flotta parancsnoka volt; az 1930-as években szovjet követ Észtországban, Dániában majd Bulgáriában; 1938-ban disszidált, a „Nyílt levél Sztálinhoz” című, a „Novaja Rosszija”-ban megjelent írásában a szocializmus és a forradalom elárulásával vádolta a főtitkárt.

Veriszockij és Zemel életrajzi adatai ismeretlenek.

³⁰ Nolken, Alekszandr Ludvigovics (1879–1958): vezérőrnagy (Purjesz tévesen adta meg rendfokozatát.); vezérkari tiszt, 1918-tól a fehér mozgalomban; az Orosz Hadsereg mellett működő francia misszióhoz volt beosztva, feladata a külföldi képviselőkkel való kapcsolattartás volt. A Krím kiürítését követően emigrációban élt előbb az SZHSZ Királyságban, majd Franciaországban.

³¹ Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg (1856–1929): lovassági tábornok, I. Miklós cár unokája, 1905 és 1915 között a Szentpétervári Katonai Körzet parancsnoka, 1914–1915-ben az orosz haderő főparancsnoka, 1915-től a kaukázusi front parancsnoka, 1919 márciusában emigrált a Krímből, emigrációban előbb Olaszországban, majd Franciaországban élt. Aktívan részt vett a trón betöltésének kérdése körül folytatott politikai küzdelmekben.

Krasznov, Pjotr Nyikolajevics (1869–1947): lovassági tábornok, az I. világháborúban dandár-, majd hadtestparancsnok; 1918-ban doni atamánna választották; 1919-ben Gyenyikinnel való konfliktusa miatt lemondott tisztségéről. Ezt követően az Északnyugati Hadsereg propagandaosztályának vezetője. 1920-tól emigrációban, előbb Németországban, majd Franciaországban élt. A második világháború alatt együttműködött a németekkel, kozák hadtestet szervezett. 1945-ben az angolok kiadták a szovjeteknek, mint háborús bűnöst halálra ítélték és kivégezték.

Karaszev hadnagy Sztanyiszlavszkij csoportjában a zsidókérdéssel foglalkozik. Ezt elég jól érti. Amerikában járt fiatal korában, a hol a zsidósággal kapcsolatban a szabadkőműves kérdés kezdte érdekelni. Amerikában szerzett tapasztalatait Vrangelnél igyekezett érvényesíteni. Igen érdekelték őt a magyarországi szabadkőműveseknél lefoglalt titkos iratok stb., amiről én azonban vajmi keveset tudtam neki beszélni.

Kohlberg és Karaszev hadnagyról a jelentésem további részében még részletezen meg fogok emlékezni.

Ivanov tábornok ki jelenleg Budapesten tartózkodik a Vrangel vezérkar ide küldött titkos szerve, aki több jelentést küldött már haza. Őt tartják a legügyesebb megfigyelőnek. Csendőrtiszt volt fiatal korában. A vezérkar nem akarta, hogy mi itt észrevegyük, hogy ők minket figyelnek, mert azt hitték, hogy ezáltal ellenszenvet keltenek. Azért igyekeztek minket mindenféleképpen megtéveszteni azzal, hogy Ivanov Stockholmba utazik, aztán, hogy felesége jön ide stb. Továbbá azt is hinni vélik, hogy mi nem fogjuk gondolni, hogy egy olyan öreg tisztet, tábornokot, megfigyelésre küldenek ki. Az orosz vezérkarban nincs tiszt, aki magyarul beszélne, hogy ide küldése esetén a lakosság minden rétegével beszélni tudjon. Azért is küldték Ivanovot, aki franciául és angolul folyékonyan és németül is elég jól beszél. Ivanovnak [a] Krímből október utolsó napjaiban 3500 francia frankot küldtek. Jelentéseit direkt Veriszockijnak küldte.

Marusevszkij tábornok tudomásom szerint Miller³² kiküldöttje és a vezérkarban kategorikusan kijelentették, hogy Vrangel csak olyan tisztet küld ki képviselőjének, aki a krími helyzettel tisztában van, akit a vezérkar is ismer. Marusevszkijt nem ismerték Dél-Oroszországban, és nem is volt a Krímben a polgárháború alatt.

2. A hadrakelt sereg

A hadsereg, mint ismeretes, a Gyenyikin hadsereg Krímbe hátrált csapataiból, továbbá a későbbi idők folyamán a kaukázusi arcvonalról átszállított csapatokból alakult. A szervezés és az ellenforradalom továbbvezetése kizárólag Szlascsev³³ tábornoknak köszönhető, aki a perekopi földszorosnál lezárta az utat a délre előretörő vörös hadsereg elől, és bázist biztosított egy új hadsereg megszervezésére. Szlascsev ezen érdemét Vrangel is elismeri és minden parancsában, ahol a Krím megmentéséről beszél, Szlascsev nevét elismeréssel említi meg. Szlascsev tábornok a „krimszkij” jelzöt kapta a neve mellé Vrangeltől, az új neve tehát Szlascsev-Krimszkij, magyarul Krími-

---

A Dolgonyikij név valószínűleg elírás a szövegben, talán a Dolgorukij vagy a Dolgorukov hercegi családok valamely tagjáról van szó.

³² Miller, Jevgenyij Karlovics (1867–1939): lovassági tábornok, az I. világháborúban az 5. hadsereg törzsének főnöke, 1916-tól hadtestparancsnok. 1917 áprilisában letartóztatták; 1919-ben az arhangelszki kormány külügyének irányítója, az Északi Terület főkormányzója, 1919 májusától az Északi Hadsereg parancsnoka volt. 1920 februárjában Norvégiába emigrált. 1920 májusától Vrangel párizsi képviselője, 1922-től vezérkari főnöke. A ROVSZ megalakulását követően a szervezet első elnökhelyettese, 1930-tól elnöke. 1937-ben az NKVD ügynökei Párizsból elrabolták. A Szovjetunióban halálra ítélték és 1939-ben kivégezték.

³³ Szlascsev-Krimszkij, Jakov Alekszandrovics (1885–1929): altábornagy; a fehér mozgalom egyik legellentmondásosabb alakja; 1917 decemberében csatlakozott az önkéntes hadsereghez, harcolt a Kaukázusban, Kubán vidékén, 1919–1920-ban a 3. hadtest parancsnokaként sikerrel védelmezte a Krímet a bolsevikok támadásától, 1920 júliusában a kahovkai hídfőnél elszenvedett kudarca miatt lemondott tisztségéről. Az emigrációban élesen bírálta Vrangelt a Krím feladásáért, a főparancsnokkal való konfliktusa miatt a tisztí becsületbírótság ítélete alapján elbocsátották a haderő kötelékéből. 1921 őszén a szovjet hírszerzéssel folytatott tárgyalások eredményeképpen visszatért Szovjet-Oroszországba. Itt jelentette meg emlékiratait. A vörös hadsereg parancsnoki állományának tartott lövésztanfolyamon taktikát oktatót. 1929-ben máig tisztázatlan körülmények között gyilkosság áldozatául esett.

Szlascejev. (l. 1. sz. mell.)³⁴ A hadsereg szervezése idején azon körülmény is kedvezett Vrangelnak, hogy a szovjet Lengyelországgal volt elfoglalva, nem fordíthatott tehát nagy gondot Vrangelnak, meg nem is vette komolyan a krími akciót. Az első szervezési nehézségek leküzdése után Vrangelnak sikerült két gyaloghadtestet arcvonalba küldeni igen csekély lovassággal és tüzérséggel. A nagyszámú Gyenyikin-lovasság részint a bolsevistákhoz pártolt át, részint a Kaukázusban való behajózás alkalmával lovait, hajótér híját, a kaukázusi parton hagyta, s csak nyergekkel érkezett a Krímbe.

A lengyelek elleni vörös offenzíva idején Vrangel ezzel a két hadtesttel előretört, több foglyot ejtett, lovakat és ágyúkat zsákmányolt, és kétszer olyan nagy területet szállt meg, mint a Krím félsziget. Ez természetesen azért sikerült neki, mert a vörös hadsereg a lengyel fronton volt elfoglalva. Amikor én a Krímbe érkeztem, a katonai helyzet a következőképpen alakult ki:

Megszállva volt a Dnyeper-Szinyelnikovo-Berdjanszk háromszög. Ezt az arcvonalat Vrangel akkor már 3 gyalog és 2 lovashadtesttel tartotta megszállva. A három gyaloghadtest parancsnokai: 1.) Piszarev, 2.) Vitkovszkij, 3.) Szkalon (később Scserpov) tábornok. A két lovashadtest parancsnoka: a) reguláris lovashadtest: Barbovics b) lovas kozák hadtest: Bogajevszkij doni kozák atamán (taktikailag: Kaliszin tábornok).³⁵ A hadsereg számbeli növekedésének oka volt, hogy Vrangel a vörös foglyok nagy részét a fehér hadseregbe sorozta, és az is, hogy nagyobb számú vörös katonaság – főként doni kozákok, Bogajevszkij tisztelői, kiket a vörösök Gyenyikin összeomlása után kényszerrel a vörös hadseregbe soroztak be – megadta magát és lovakkal együtt át pártolt. Ezáltal a lovasság tetemesen megnövekedett. Mindemellett Vrangel hadserege csekély számú volt. Lovassággal együtt mintegy 50 000 főt tett ki (ezenkívül a mögöttes országrészbeli alakulatok).

³⁴ Purjesz hadnagy értesülései a „Krimskij” jelzővel kapcsolatban helytállóak. Szlascejev volt az utolsó az orosz tábornokok sorában, aki katonai érdemeiért parancsnokától nevéhez kapcsolódó állandó jelzót kapott. A hivatkozott melléklet nem található a jelentés mellett.

³⁵ Piszarev, Pjotr Konsztantyinovics (1874–1967): altábornagy, 1918 januárjától a fehér mozgalomban, „pervopohodnyik” (olyan tiszt vagy katona, aki részt vett az Önkéntes Hadsereg első katonai vállalkozásaiban); 1919 augusztusától az I. kubáni kozákhadtest parancsnoka; 1920 áprilisában Vrangel Szevasztopol parancsnokává nevezte ki; 1920 augusztusától az I. (önkéntes) hadtest parancsnoka. Rövid görögországi és jugoszláviai emigráció után Franciaországban telepedett le.

Vitkovszkij, Vlagyimir Konsztantyinovics (1885–1978): altábornagy, 1918 elején csatlakozott az Önkéntes Hadsereghez; 1919 januárjától hadosztályparancsnok, 1920 augusztusától a 2. hadtest parancsnoka. A Krím kiürítését követően Gallipoliban Kutjepov tábornok helyettese; a „Gallipolisták Szövetségének” elnöke (Obszesztvo Gallipolijcev – az orosz hadsereg azon katonáinak és tiszteinek szövetsége, akiket a Krím kiürítését követően a szövetségesek a Gallipoli-félszigeten helyeztek el). A ROVSZ I. osztályának vezetője; A II. világháborút követően kivándorolt az Egyesült Államokba.

Szkalon, Mihail Nyikolajevics (1874–1943): altábornagy; az I. világháborúban ezred-, majd hadosztályparancsnok; a polgárháborúban a lengyel-ukrán hadszíntéren harcolt, a lengyelek internálták, 1920 júliusában érkezett a Krímbe; Vrangel a 3. hadtest parancsnokává nevezte ki. Az emigrációban előbb Bulgáriában, majd 1925-től Csehszlovákiában élt.

Barbovics, Ivan Gavrilovics (1874–1947): altábornagy, 1918 őszén csatlakozott az Önkéntes Hadsereghez; Vrangel hadseregében előbb az I. lovashadosztály, majd az összevont lovashadtest parancsnoka. 1921-től Belgrádban élt, a front közeledtével 1944-ben hagyta el a várost, egy München melletti menekülttáborban halt meg.

Bogajevszkij, Afrikan Petrovics (1872–1934): altábornagy, a doni kozákok atamánja; partizánparancsnok, 1918 májusától a doni kormány elnöke, 1919 januárjában Gyenyikin a dél-oroszországi kormány fejevévé nevezte ki. A Krím kiürítését követően előbb a balkáni országokban, majd 1923-tól Párizsban élt.

Kaliszin nevű tábornok nem szolgált Vrangel hadseregében. Valószínűleg Nyikolaj Petrovics Kalinyin altábornagyról (1884–1949) van szó. Kalinyin 1920 augusztusáig a 2. doni kozákhadosztály parancsnoka volt, Vrangel ekkor egy általa vezetett vállalkozás kudarca miatt leváltotta, azt követően a doni kozákhadtest parancsnokának rendelkezési állományába került. (Talán ezt értelmezhetette Purjesz a hadtest feletti „taktikai parancsnokságként”.) A bukás után rövid ideig az SZHSZ királyságban, majd Franciaországban élt emigrációban.

A Dnyeper mentén állt az első hadtest, Piszarev tábornok parancsnoksága alatt. Ez volt a legnagyobb számú hadtest és ez tartotta a legszélesebb arcvonalat. Négy hadosztályból állt: Kornyilov, Markov, Alekszejev és Drozdovszkij tábornokokról elnevezett hadosztályokból.³⁶ Ezek voltak Vrangel legjobb csapatai, noha a pótlást bolsevik hadifoglyokból kapták. Régebben ezek a hadosztályok tiszti ezredek voltak és idővel alakultak legénységi hadosztályokká. A legnagyobb állománya az Alekszejev-hadosztálynak volt, mintegy 6-7000 ember. A legkisebb állomány a Markov-hadosztály – 1500-2000 fő. Tretyakov tábornok vezénylete alatt már háromszor tönkrement, ezért Tretyakovot le akarták váltani. Ő e szégyent nem akarta átélni és agyonlőtte magát.³⁷ A Kornyilov-hadosztály is szerencsétlen parancsnokot kapott, a 24 éves Szkobel tábornok cári hadnagy volt és Gyenyikin alatt lett tábornok.³⁸ Leváltani nem lehetett a többi Kornyilov-tiszt bajtársa miatt, akik nagyon szerették.

A Markov hadosztály 2000 embere a Dnyeper mentén igen széles arcvonalat tartott megszállva, kb. 12-15 km-t. A helyzet tényleg olyan volt, hogy a Dnyeper mentén csupán Kahovka felől fenyegette veszély a hadsereget. Kahovkát a vörösök nagyon megerősítették, és valahányszor Vrangel előre akart törni, a vörösök támadást intéztek Kahovkától és igyekeztek elvágni Vrangelt a Perekoptól. Az erőket tehát rögtön ide kellett vetni és a más szakaszon való előnyomulást megszüntetni. A lovas hadtestek nem voltak a gyalogos hadtestek állományában, hanem az arcvonal parancsnokoknak [voltak] alárendelve. A bal arcvonalparancsnok Kutjepov, a jobb Dorczenko tábornok, később Abrandov tábornok volt.³⁹ Ezek feladatához [sic] illetve

³⁶ A hadosztályokat a fehér mozgalom 4 meghatározó katonai vezetőjéről nevezték el, akik Vrangel krími állomalakulata fennállásának idején már nem voltak az élők sorában. Lavr Georgijevics Kornyilov 1918. március 31-én (április 13-án) Jekatyerinodar ostrománál ágyútűzben halálos sebet kapott. Szergej Leonyidovics Markov altábornagyot 1918 júniusában egy bolsevik páncélvonatról kilőtt gránát ölte meg a második kubáni hadjárat idején. Mihail Vasziljevics Alekszejev az Önkéntes Hadsereg egyik alapítója 1918 októberében tüdőgyulladásban halt meg. Mihail Gorgyejevics Drozdovszkij vezérőrnagy lábfejét egy sebesülés következtében amputálni kellett, a seb elüszkösödött, elfertőződött, ez vezetett a tábornok halálához 1919. január elején. A hadosztályok azokból az alakulatokból, tiszti osztagokból, ezredekéből, hadosztályokból formálódtak, melyek az említett tábornokok parancsnoksága alatt álltak. (Kornyilov, Alekszejev és Drozdovszkij életrajzát lásd: Beloje dzvizensyjje. Isztorieszskije portreti. (Összeáll.: Krucsinyin, A. Sz. et al.) Moszkva, Asztrel, 2006.; Markovról lásd: Belaja Rosszija. <http://belrussia.ru/list-c-biography-alpha-cc.html>; a letöltés időpontja 2010. augusztus 1.)

³⁷ Tretyakov, Alekszandr Nyikolajevics (1877–1920): vezérőrnagy; 1920 nyaratól a Markov-hadosztály parancsnoka; a Dnyeperen túli sikertelen hadműveletek miatt Vrangel leváltotta a hadosztály éléről. Az erről szóló távirat kézhezvételét követően agyonlőtte magát.

³⁸ Szkobel – helyesen: Szkoblin, Nyikolaj Vlagyimirovics (1894–1937): vezérőrnagy; 1917-es rendfokozata: törzskapitány, innen kezdve karrierje valóban gyorsan ívelt felfelé (ennyiben pontosak Purjesz értesülései); 1918-ban már ezredparancsnok volt, 1920-ban Vrangel kinevezte a Kornyilov-hadosztály élére. Az emigrációban 1923-ig továbbra is az ezredé át szervezett Kornyilov-alakulat parancsnoka volt. 1930-ban az NKVD ügynöke lett, később az Abwehr is beszervezte. Részt vett Jevgenyij Miller tábornok elrablásában. Lebukását követően Spanyolországba menekült; egyes vélemények szerint itt szovjet ügynökök tették el láb alól, más verziók szerint akkor vesztette életét, mikor a Franco-légió Barcelona-t bombázta.

³⁹ Kutjepov, Alekszandr Pavlovics (1882–1930?): gyalogsági tábornok; a preobrazsenszki gárdaezred utolsó parancsnoka; 1917 decemberében ezredét feloszlatta több tisztjével csatlakozott a fehér mozgalomhoz, Gyenyikin hadseregében hadtestparancsnok, Vrangel 1920 szeptemberében az 1. hadsereg parancsnokává nevezte ki. A Krím kiűrtését követően a gallipoli menekülttábor és az 1. hadtest parancsnoka volt. 1922-től Vrangel helyettese; a ROVSZ parancsnoka; 1930 januárjában szovjet ügynökök rabolták el, további sorsa ismeretlen; valószínűleg még az akció során életét vesztette.

Dorczenko – helyesen: Dracenko, Danyil Pavlovics (1876–?): altábornagy; 1918-1919-ben az észak-kaukázusi hadszíntéren harcolt; 1920 augusztus-szeptemberében a 2. hadsereg parancsnoka; 1920-tól Jugoszláviában élt emigrációban, a ROVSZ zágrábi szervezetének volt a vezetője. Az 1940-es évek első felében halt meg, egyes adatok szerint a 2. világháborúban a Wehrmacht kötelékében harcolt Tito partizánjai ellen.

a helyzethez mérten kaptak lovasságot. A Vrangel-hadsereg három gyalog hadtestének összesen 13 hadosztálya volt. A reguláris lovasság 8 ezredet, a kozák hadtest 2 lovas doni kozák hadosztályt, egy lovas kubáni kozák hadosztályt és egy terek-asztrahányi egyesített hadosztályt tett ki, mely utóbbinak egy dandárja lovas, a másik gyalogos volt. A terek-asztrahányi hadosztály a II. gyalogsági hadtestnek volt alárendelve. Az állományok alacsonyak voltak [sic], átlag 400 lovas. A Vrangel-lovasság tehát mindössze 8000 főt tett ki.

3. Mögöttes országbeli alakulatok

1.) Tartalék gyalogos dandár parancsnoka Szcicsov Dimitrij ezredes. Ennek a dandárnak nem volt állandó állomáshelye. Szevasztopol erőd- és helyőrségparancsnoka Jelcsanyinov tábornok, helyettese Taracskov tábornok, vezérkari tisztje Grünberg vezérkari alezredes.⁴⁰ Szevasztopol erőd- és helyőrségparancsnokának voltak alárendelve az összes Szevasztopolban álló alakulatok és intézetek: a szevasztopoli tiszt zászlóalj, a vártüzérség, a Szergej hercegről elnevezett tüzértiszti iskola és az erődben lévő összes gyalogság és tüzérség. Az utóbbiak létszámát, úgy, mint az erődre vonatkozó összes adatokat nagyon titkolták, még exponált beosztásban lévő vezérkari tisztek sem tudták biztosan.

Szimferopol város katonai parancsnokának voltak alárendelve az összes szimferopoli alakulatok. Szimferopolban volt egy lovasiszti iskola, ahol fiatal lovas tiszteket képeztek tovább, azonkívül több hadapródiskola és katonai akadémia.

A tengerparti városokban és nagyobb helységekben a tengerészparancsnokok működtek, nagyobb vasútállomásokon pályaudvar parancsnokok, esetleg vasúti vonalparancsnokok megfelelő csendőrséggel, és végül az államrendőrség, melynek parancsnoka Klimovics tábornok volt. Az államrendőrség a belügyi hivatal útján a polgári közigazgatásnak volt alárendelve. A katonai alakulatok az egész mögöttes országrészből a katonai közigazgatás főnökének és helyettesének voltak alárendelve. A nemzet- és kémvédelem az államrendőrség hatáskörébe tartozott, csupán a tengerpart mentén fekvő városok „tengerész kém- és nemzetvédelmi hivatalai” tartoztak a katonai közigazgatás alá. A szevasztopoli kém- és nemzetvédelem vezetője Avtomonov sorhajókapitány volt. Ez volt természetesen a legnagyobb[sic] védelmi intézmény.⁴¹

Abrandov – helyesen: Abramov, Fjodor Fjodorovics (1870–1963): altábornagy, az I. világháborúban a 12. hadsereg törzsének főszállásmestere, majd hadosztályparancsnok; 1918 elején a doni partizánosztágok parancsnoka volt; 1920-ban a doni kozákhadtest élén részt vett az észak-tauriai harcokban; 1920 október–novemberében a 2. hadsereg parancsnoka. Az emigrációban a ROVSZ 3. (bulgáriai) osztályának vezetője, az emigrációban együttműködött az NKVD-vel (fia NKVD-ügynök volt), a II. világháború éveiben kollaborált a németekkel, a háború után az Egyesült Államokban élt.

⁴⁰ Jelcsanyinov, Georgij Ivanovics (1871–1924): vezérőrnagy, 1917-ben az odesszai katonai körzet parancsnoka, Gyenyikin önkéntes hadseregének tagja, Vrangel 1920 tavaszán nevezte ki Szevasztopol városparancsnokának.

Taracskov, ?. ?.: 1917-től vezérőrnagy, a 12. önálló nehéztüzér-osztály parancsnoka. A polgárháborúban a fehér hadseregben szolgált.

A bekezdésben szereplő többi személy életrajzi adatai ismeretlenek.

⁴¹ Klimovics, Jevgenij Konsztantyinovics (1871–1932): altábornagy, 1905-től több város Ohran-részlegének parancsnoka; később Moszkva városparancsnoka; az I. világháború éveiben előbb a rendőrségi ügyosztály vezetője a Belügyminisztériumban, majd a Szenátus tagja. 1917-ben letartóztatták, 1918-ban megszökött és csatlakozott az Önkéntes Hadsereghez. 1920 májusától Vrangel törzsében a különleges osztályt irányította, melynek feladata a kémelhárítás és a bolsevik ügynökök elleni harc volt a háterszágban. A polgári közigazgatás helyettes vezetője. A bukás után az SZHSZ államban élt emigrációban.

Avtomonov sorhajókapitány életrajzi adatai ismeretlenek

A tengerész Szablin ellentengernagy parancsnoksága alatt állott, ennek halála után Kedrov ellentengernagy vette át a parancsnokságot.⁴² A tengerész legénység legnagyobb részét megbízható elemekből állott.

1.) fiatal egyetemi hallgatókból, reáliskolásokból, technikusokból, szóval az értelmiségből.

2.) Kolcsakéktól Európába menekült gárdatengerészekből, akik mind kitűnő katonák és hazafias érzelmű emberek voltak.

3.) A fekete tengeri flotta bolsevikellenes elemeiből.

4.) Mozgósított tengerészekből (ezek voltak a legrosszabbak, meggyőződésüket illetőleg vörös érzelműek.)

A flotta máskülönben annyira harcképes volt, hogy komoly hadműveleteket, akciókat lehetett velük végezteni. Vrangel kaukázusi vállalkozása főleg a flottának köszönhető. Épp így Vrangel előrenyomulása az Azovi tengertől északra, Juszovka felé szintén flotta vállalkozáson alapult. A hajóegységek számát és elnevezését feldeírítani időhiány miatt nem volt módomban.

3. Hadműveletek

A Dnyeper-Szinyelnikovo-Berdjanszki arcvonalt igen széles volt és nem kecsegtetett nagy reménnyel további sikeres hadműveletekre, egyrészt mert az arcvonalt igen kiszélesedett, és a csekély számú katonasággal, amely rendelkezésre állott, nem szilárdíthatott meg [sic], más-részt a bolsevisták által megerősített Kahovka-hídfő a Vrangel-hadsereget oldalazta és taktikailag lehetetlenné tette a további hadműveleteket délen. Vrangel[nek] tehát minden igyekezete oda irányult, hogy a megszállott területről minden felesleges élelmiszert és anyagot kiszállítson a Krímbe, és azután a perekopi földszorosot megerősítve a Krím félszigetet birtokában tartsa, és a Kaukázusban vesse meg a lábát, hogy Gyenyikinhez hasonlóan onnan irányítsa az ellenforradalmat. Azt tudta Vrangel, hogy a gyéren megszállott Dnyeper-Szinyelnikovo-Berdjanszki vonalt tarthatatlan. A perekopi szoros megerősítéséhez rögtön hozzáfogtak.⁴³ Az első nagyobb vállalkozás, a Krímből Ukrajnába való erőeltolás és az említett háromszög megszállása után [Vrangel] a kaukázusi expedíciót indította meg, melynek az lett volna a célja, hogy a kubáni kozákokat fellázza és elfoglalja a Kaukázust a

⁴² Szablin, Mihail Pavlovics (1869–1920): altengernagy; az I. világháború éveiben előbb a fekete-; majd a balti-tengeri flottánál szolgált; 1917-ben került vissza a fekete-tengeri flottához, a flottaparancsnok törzsének főnöke lett. 1918 és 1920 közötti pályáját számos vargabetű jellemezte. A bolsevikok nevezték ki a fekete-tengeri flotta parancsnokává; 1918 júniusában Moszkvában letartóztatták (megtagadta a hajók elsüllyesztésére vonatkozó parancsot). A fogságból megszökött, Angliába menekült. 1919-ben visszatért Dél-Oroszországba és a szevasztopoli kikötő parancsnoka lett; 1920 áprilisától a fekete tengeri flotta parancsnoka, Vrangel kormányának tengerészeti minisztere. Nagy szerepe volt a Krím kiürítésének előkészítésében; még az evakuáció előtt elhunyt.

Kedrov, Mihail Alekszandrovics (1878–1945): altengernagy; az I. világháborúban sorhajókapitány, majd a Rigai-öbölben állomásozó erők parancsnoka; a februári forradalmat követően az Ideiglenes Kormányban a hadügyi- és haditengerészeti miniszter helyettese; 1918-tól Kolcsak admirális londoni és párizsi katonai képviselője, 1920-ban hazarendelték, októbertől a fekete-tengeri flotta parancsnoka, ő vezényelte le 1920 novemberében a Krím kiürítését, 1921-ben Bizerta kikötőjében átadta a flotta maradvékát a franciáknak. 1930-tól a ROVSZ elnökének helyettese. 1937-ben, Miller tábornok elrablása után valamennyi, a szervezetben viselt tisztségéről lemondott. Mérnöként dolgozott Párizsban.

⁴³ A perekopi földszoros a Krím-félszigetet a szárazfölddel összekötő kb. 10 km széles földnyelv. 1920 augusztusában, a hadműveletek során Perekoppal szemben (attól kb. 80 km-re) a Dnyeper bal partján lévő Kahovkát a bolsevikok megerősített hídfőállássá építették ki. A hídfőállásnak nagy szerepe volt abban, hogy Vrangelt a Krímhez szögezte, illetve állandó fenyegetést jelentett a Krímből kitörő fehér alakulatok hátában. A hátralévő időszakban mind Szlascsev, mind Dracenko erőfeszítései hiábavalónak bizonyultak a kahovkai hídfőállás felszámolására.

Manics folyóig, mely igen jó természetes akadály, és jó bázis innen a Dont és a Volga mentét felszabadítani. Vrangel 5000 embert küldött a Kaukázusba Ulagaj parancsnoksága alatt, bízva abban, hogy a lakosság hozzá fog csatlakozni. Azonban az idő rosszul volt megválasztva. A Kaukázus még nem ábrándult ki akkor a bolsevistákból, és így nem csatlakozott az ellenforradalmárokhoz. Az expedíció kudarccal végződött, és nagy veszteségekkel járt. Ha Vrangel ezt az expedíciót egy hónappal később küldi, eredményes lett volna, t.i. ekkorra a bolsevisták a termékeny kubáni területre Nagyoroszországból zsidókat és munkásokat kezdtek nyaralásra letelepíteni, és ezeket a kozákok lakásaiban helyezték el. A vörösök ezáltal maguk ellen hangolták a kozákokat, akik lázongani kezdtek. Az egész Tamany félsziget fellázadt Fosztjikov tábornok parancsnoksága alatt, és csupán lőszert vártak Vrangeltől, amit nem kaptak meg. A lázadók egy csoportja Fosztjikovval áttörte magát Vrangelhez. Ez volt a második nagy hiba, amit a vezérkar elkövetett, hogy nem sietett nyomban a kubáni ellenforradalmárok segítségére. Tény az, hogy az ezen ellenforradalom előtt egy hónappal tervezett Vrangel expedíciójánál akkoriban a lakosság passzív viselkedett, ami Vrangelt elkésértette, s nyilván ezért nem sietett később a kubániak segítségére. Ez az orosz ember pszichológiája, hogy kockára veti könnyelműen a biztos eredményt, csekély elkedvetlenedés miatt.⁴⁴

A kaukázusi kudarc után Vrangel a lengyelekhez közeledett. Kiküldte Lengyelországba Mahrov tábornokot,⁴⁵ kinek az lett volna a feladata, hogy katonai egységet teremtsen oroszok és lengyelek között, s hogy tárgyalásokat vezessen be [sic] egy egységes bolsevistaellenes arcvonal alkotására. A lengyelek semmibe sem vették Vrangel képviselőjét. Piłsudski és a többi más lengyel politikus nem tudták elfelejteni szibériai száműzetésüket és most is ellenségesen viselkedtek az oroszokkal. A lengyelek nem tartották érdemesnek hivatalos kiküldötteseket Vrangelhez delegálni, mindig csak ígérték és megneveztek egy-egy tábornokot, akit a Krímbe szándékoznak küld-

⁴⁴ Ulagaj, Szergej Georgijevics (1875–1944): altábornagy; az I. világháborúban ezredparancsnok; a „Kornijlov puccsban” való részvételért 1917 szeptemberében letartóztatták; a Kubán vidékére menekült, 1918 júliusától a 2. kubáni kozákhadosztály parancsnoka; 1919-ben a 2. kubáni kozákhadtest élére nevezték ki. Vrangel parancsnoksága alatt kezdetben rendelkezési állományban volt; 1920 augusztusában az egyik legkomolyabb katonai vállalkozást, a kubáni tengeri expedíciót irányította. Ennek kudarca után Vrangel felmentette a szolgálat alól. A két világháború között az albán hadseregben szolgált, a 2. világháborúban együttműködött a németekkel.

Fosztjikov, Mihail Arhipovics (1886–1966): altábornagy; kubáni kozák, 1918–1919-ben különböző kubáni lovas katonai alakulatok parancsnoka (1. kubáni kozákezred, 2. kubáni kozákhadosztály stb.); Miután a Kubán szovjet uralom alá került, partizánosokat szervezett a területen, ezekből létrehozta az Oroszország Újjászületésének Hadseregét („Armija Vozrozszenija Rosszii”). Ulagaj kubáni expedícióját követően alakulataival csatlakozott Vrangelhez. A krími haderő kötelékében a kubáni hadtest parancsnoka lett. 1921-től haláláig a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságban (Jugoszláviában) élt emigrációban.

Purjesz értesülései Ulagaj és Fosztjikov akcióival kapcsolatban megint csak pontosak, egyedül Fosztjikov partizánharcának a sikerre való esélyét túlozza el, amennyiben kudarc okaként egyedül a Vrangel részéről elmaradt segítséget hozza fel. Valójában Fosztjikov egységeinek, már csak létszámukat tekintve sem volt esélye a sikerre, hadereje 3–4000 főből állt, 1920 szeptemberében a szovjetek teljesen kiszorították őt a Tamany-félszigetről és a Kubáni alföldről. Fosztjikov egységeinek maradványait (kb. 2000 embert) Adler és Szocsi kikötőiben hajózták be, és szállították a Krímbe. (<http://belrussia.ru/page-id-1552.html>; a letöltés időpontja: 2010. augusztus 3.)

⁴⁵ Mahrov, Pjotr Szemjonovics (1876–1964): altábornagy; 1917 őszén a 12. hadsereg főszállásmestere, majd a délnyugati front törzsének megbízott parancsnoka volt; 1918 végén csatlakozott a fehér mozgalomhoz; 1919 júniusától Vrangel kaukázusi hadseregének törzsében teljesített szolgálatot. 1920 márciusában Gyenyikin Mahrovot a Dél-Oroszországi Fegyveres Erők vezérkari főnökévé nevezte ki. Ezt a tisztségét Vrangel parancsnoksága alatt is megőrizte. 1920 júniusától 1924 decemberéig Vrangel lengyelországi megbízottja. Ezt követően Franciaországban élt.

ni, a valóságban csupán egy hadnagy volt a Krímben, Mihailski [helyesen Michalski]. Egyéb képviselő nem volt.⁴⁶

Vrangel Mahrov kiküldése után az egységes bolsevikellenes arcvonal reményében Észak-Tauriában kezdett csapatokat összevonni.

Ebben a helyzetben találta a Vrangel-hadsereget a lengyel béke, melynek komolyságában utolsó percig kételkedtek. A lengyel békekötés hivatalos tudomásul vétele után roppant elkeseredés vett erőt a lakosságon, borzasztó megvetéssel emlegették a csúfos rigai békét, a lapok a vezércikk helyén „béke vagy csak szünet”, „lehetséges-e” „álom vagy valóság” című cikkeikben tárgyalták a békét. Vrangel napiparancsot adott ki ezen a napon. (Lásd a 2. sz. mellékletet.)⁴⁷ A Krím lakossága ekkor tanúságot tett hazafiságáról. A munkásság, mely majdnem az egész Oroszországban vörös érzelmű, szintén igen szépen viselkedett, s hazafiasnak bizonyult. A Krímben igen jó nép lakik.

A lengyel béke után mindenki meg volt győződve abban [sic], hogy a bolsevisták most Vrangel ellen fognak menni. A vezérkarnak most már az volt a terve, hogy Bulak-Balahovicsot⁴⁸ felszólítják egy nyugati arcvonal alkotására, hogy a vörösök mégis megosszák a haderejüket. Mindez azonban nem segített, Balahovicsot hagyták a vörösök Gomelbe bevonulni, s fő erejüket Vrangel ellen vonultatták fel.

A dél-orosz hadvezetőség már a lengyel béke előtt elhatározta, hogy a hideg tél beálltáig élelmiszert gyűjt a hadsereg részére a Krímtől északra fekvő megszállt területekről, [a telet a] Perekop földszorosnál fogja eltölteni, melyet kiváló csapatokkal lehet majd tartani, és a felesleges csapatokat rendbehozza, átveszi a tavaszra kilátásba vett vállalkozásra. Az egyes hadosztályok parancsot kaptak Perekop mögött, bent a Krímben a vasútvonal mentén hat hónapra élelmet maguknak biztosítani. Az intendatúráknak szintén meg volt hagyva, [hogy] a hadtápban felhalmozott raktárakat a Krímbe visszaszállítsák. Mindez nem történt meg, illetve csak igen kis mértékben. A hadosztályok nem szállították hátra az élelmet, s a hadbiztonság nem gondoskodott a felhalmozott raktárak visszaszállításáról. Vrangel Krímbe való visszavonulása után 1 millió pud felhalmozott élelmiszer (1 pud = 16 kg), s kb. 30.000 kompletus ruházat került a bolsevisták birtokába, és az egész aero park.

A vezérkar terve a téli időszakra a következő volt. Megszállva tartandó maradt volna csupán a Krím, szóval a Perekop-Szivas vonal. Véget akartak vetni a zöld moz-

⁴⁶ Purjesz állítása itt pontatlan. A misszió vezetője valóban a Purjesz által megnevezett alacsony rangú tiszt volt, de korántsem egyedül képviselte Lengyelországot Szevasztopolban. A misszióhoz diplomáciai képviselőként V. V. Lubomirski herceg volt beosztva. (Grisanyin, P. I. – Jermakov, V. P.: P. N. Vrangel i Polska: Szloznosztyi i protyivorecsija vzaimootnosenyij. In: Krím, Vrangel, 1920 god. (Összeáll.: Iszhakov, Sz. M.) Moszkva, „SZP Miszl” 2006. 123. old.) Michalskira és Lubomirskira vonatkozó egyéb életrajzi adatot nem találtam.

⁴⁷ A melléklet nem található az irat mellett. A lengyel-szovjet előzetes békeszerződés aláírását követően a krími hadvezetés elsődleges célja az volt, hogy a Lengyelországban felállított orosz alakulatokat mielőbb a dél-orosz hadszíntérré vezényeljék, az elgondolást a lengyel fél is támogatta. (Grisanyin – Jermakov, 2006. 123. old.)

⁴⁸ Bulak-Balahovics, Sztanyiszlav Nyikogyimovics (1883–1940): paraszti származású, katonai képzettség nélkül a vezérőrnagyi rendfokozatig jutott; 1918 februárjában belépett a Vörös Hadseregbe, majd partizánrezredével novemberben áttért a fehérekhez. Nevéhez kilengések, rablás, fosztogatás, pogromok egész sora kapcsolódik (pl. Pskov kifosztása, a lakosság terrorban tartása). Feljebbvalói parancsait rendre megtagadta. 1920 őszén behatolt Belorussziába, osztagait a Vörös Hadsereg november folyamán szétverte, ő maga Lengyelországban élt emigrációban. 1936-ban a lengyel katonai misszió tagjaként Spanyolországban Franco hadseregében diverzáns- és felderítő egységek szervezésében vett részt. A 2. világháború kitörésekor csatlakozott a lengyel ellenálláshoz, részt vett Varsó védelmében. 1940 májusában egy német járőr lelőtte.

galomnak,⁴⁹ mely a krími erdőkben, különösen Jalta környékén elharapózott. Ehhez a keskeny front voltán elegendő csapat szabadult volna fel. Az állandó, hat hónapos harcban sok csapatnál megingott fegyelmet helyreállítani.

Ezenkívül partizánharcot szervezni a vörösek háta mögött. Itt a következő vezéreszmék irányították a hadvezetőséget. Vrangel a kisgazdák előtt szimpatikus volt új földreformja miatt. A nagy földbirtokokat felosztatták és kisbirtokokat szerveztek. Igaz, hogy a parasztok nem mindenütt fogadták el a Vrangel által adományozott, földbirtokosoktól elvett földet, mert utóbbiak elég tevékeny propagandát fejtettek ki a parasztság körében Vrangel ellen, rámutatva arra, hogy ha Vrangel helyett más talál jönni, az úgymint elveszi a földet a parasztoktól. Az orosz paraszt, aki már annyi földosztáson esett túl, tényleg látta, hogy Vrangel is kudarcot vallhat, más jöhet helyébe, aki megint elveszi a földet, s visszaadja a birtokosnak, s a birtokos haragudni fog rá, hogy annak idején elfogadta a földet. Mindamelllett a parasztság Vrangel mellett volt és segítette a tábornokot.⁵⁰

A partizánharcot tehát úgy képzelték el, hogy a Krímbe Galoszkij vezérkari ezredes emberekből kis csapatokat formál s ezeket a Krímbe való visszavonulásakor a Krímtől északra fekvő területeken hagyják, ahol egész nyáron át a Vrangel hadsereg állt, s mely a parasztok előtt rokonszenves lett. A vezérkar számított a lakosság szimpátiájára, s arra, hogy ez a barátságosan viselkedő lakosság támogatni fogja a partizánokat, esetleg a vörösök által eszközözendő rekvirálások alkalmával ezekkel együtt rájacsap a rekvirálókra, vagy másfajta bántalmazásokat fog a lakosság megbosszulni a vörösökön, s segítségül fogja hívni a partizánokat. A terep az ilyen nemű kisharcra igen kedvező. Az 1. számú partizánecsapat parancsnokának Gumiljovszkij ezredes volt kiszemelve, aki később erre megbízást kapott. A Kubánba kiküldtek egy partizánosztágot Nyepodkupnoj ezredes parancsnoksága alatt. Medgaj ezredes egyúttal parancsot kapott a Kubánon egy másik partizánosztágot szervezni és Nyepodkupnojjal együttműködni. Ez a két tisztt igen bátran működött és szép eredményt mutatott fel. Hol Jejszk, másszor Novorosszijszk város volt a kezükben, bolygatván a bolsevikieket az egész Kubánban, a vasutakat megállították, az élelmiszert elvették saját, ha sok volt a lakosság részére stb.⁵¹

Én egy Lazarev nevű hadnaggyal ismerkedtem meg, aki ilyen partizánosztágot alakított, s Ukrajnába kellett volna mennie Gumiljovszkijjal együtt. Ettől a hadnagytól taktikailag igen sokat tanultam a partizánharc összes rutinjait.

Ukrajnában egyelőre mintegy 8-10 ilyen osztágot számítottak kinthagyni, azzal, hogy együttműködve nyugtalanítsák a bolsevistákat, s a Dnyeper jobbparti ukrán felkelőkkel összeköttetést tartva esetleg nagyobb akciók kezdjenek a bolsevisták háta mögött, s majd tavasszal, ha Vrangel újra előretör, segítségére siessenek.

⁴⁹ Zöld mozgalom – heterogén, sok esetben paraszti, anarchista töltetű mozgalom. A polgárháború során sem a fehérekhez, sem a vörösökhöz nem csatlakoztak, vagy hol egyiket, hol másikat támogatták.

⁵⁰ Purjesz jelentésében ismét jól érzékeli és érzékelteti a Vrangel-féle földreform és fogadtatásának ellentmondásait. A tervezett földreform valóban radikálisan átalakította volna a birtokszerkezetet Oroszországban, bár döntően a szántóföldi- és legelőgazdálkodást érintette, a magasabb művelési kultúrájú területeket (pl. gyümölcsös, szőlő) kivették a rendelkezés hatálya alól. Ily módon a korábban domináns nagybirtok helyében, a helyi viszonyok függvényében 10-150 gyeszjatyinás (1 gyeszjatyina = 1,0925 ha) paraszti birtokok jöttek volna létre. A rendszer bürokratizmus, a hosszú, 25 éves kárpótlási időtartam, a termés egyötödét kitevő kárpótlási összeg, a politikai viszonyok gyors változása, Vrangel rendszerének látható instabilitása, az esetleges későbbi megtorlástól való félelem azonban bizalmatlanná, de legjobb esetben is közönyössé tette a parasztságot. (Kaljagin, A. V.: Agrarnaja reforma Vrangelja /K voproszu otnoscsenyija kresztyjansztva/. In: Krim, Vrangel, 1920 god. Moszkva, „SZP Miszl” 2006. 100–115. old.)

⁵¹ A bekezdésben szereplő személyek életrajzi adatai ismeretlenek.

A partizánosztagoknak ott, ahol Vrangelt még nem ismerték, az új földtörvényt kellett volna a lakosságnak tudomására hozni, s ezzel az ügynek propagandát kifejteni. Hogy ez mind miért nem sikerült, a jelentésem későbbi folyamán kitűnik.⁵²

II. Politikai helyzet

1. Polgári közigazgatás és belpolitika

A polgári közigazgatás főnöke Krivosein⁵³ volt. Ő volt egyúttal Vrangelnak, mint kormányzónak a helyettese. Krivosein monarchista és [a] francia-orosz barátság híve. A polgári közigazgatás a következő hivatalokra oszlott:

a) külügyi hivatal vezetője: Sztruve franciabarát, az „Oroszország felszabadítására dolgozó párt”-nak a tagja. Péterváron egyetemi tanár, az oxfordi egyetem tiszteletbeli doktora, a cár alatt száműzve volt Szibériában. Nem monarchista

b) pénzügyi hivatal vezetője: Bernackij tanár.⁵⁴ Igen szerencsétlenül vezette a Krím pénzügyeit. Az egész Oroszországban sehol nem volt olyan drágaság, mint a Krím. Még a szovjetpénz is értékesebb volt, mint a krími. A fizetési eszközök hiánya esetén bankópréshez nyúlt, úgy, hogy a krími pénz napról-napra esett. Utolsó időben már csak 10.000 rubelesek nyomtattak. Bernackijnak hálátlan feladat jutott. Hogy miért nem tudott boldogulni, s a Krím. normálisabb pénzügyi viszonyokat teremteni, jelentésem további folyamán kitűnik.

c) sajtóhivatal vezetője: Vernackij tanár. Ő vezette az egész sajtópropagandát. A sajtóhivatal cenzúrázta a hírlapokat. Külföldön tudósítói voltak. Vernackij összekötésben állt a külföldi orosz lapokkal, elsősorban Burcev lapjával, az „Obscseje Gyelo” című újsággal, mely a legerjedelmesebb orosz lap. Az orosz sajtószolgálatot még részletesebben tárgyalni fogom.⁵⁵

⁵² Terjedelmi okokból elhagytam, a fenti fejezet rezüméjét, ami az ott részletezett hadműveletek felsorolását tartalmazza.

⁵³ Krivosein, Alekszandr Vasziljevics (1857–1921): orosz liberális politikus, államtitkár, titkos tanácsos; 1906-tól az Államtanács tagja, pénzügyminiszter-helyettes; 1908-tól 1915-ig a Födbirtokrendezési és Földművelési Hivatal főigazgatója. 1916-tól az Államtanács mezőgazdasági bizottságának tagja; 1917 után a bolsevikellenes mozgalmak egyik fő szervezője, 1920-ban Dél-Oroszország Kormányának elnöke.

⁵⁴ Bernackij, Mihail Vlagyimirovics (1876–1943): orosz politikus, közigazdász; kezdetben marxista nézeteket vallott, fokozatosan távolodott el az irányzattól. 1917 márciusától a Kereskedelmi és Ipari Minisztérium Munkaügyi Osztályának volt a vezetője, júliustól miniszterhelyettes, szeptembertől pénzügyminiszter. 1918 és 1920 között a Dél-Oroszországi Fegyveres Erők pénzügyeinek irányítója; 1920-ban a Vrangel-rezsim pénzügyminisztere. A Krím kiürítése után az emigránsok elhelyezésének anyagi fedezetéről igyekezett gondoskodni; az 1920-as, 1930-as években, párizsi emigrációban tudományos tevékenységet folytatott.

⁵⁵ Vernadskij, Georgij Vlagyimirovics (1887–1973): történész; 1918–1920: a Tauriai Egyetem professzora; 1920-ban a krími kormány sajtóosztályának vezetője. Az emigrációban 1922 és 1927 között a Prágai Egyetem orosz jogi fakultásának professzora; az Eurázsia-elmélet egyik ideológiai megalapozója; 1927-től az Egyesült Államokban élt, számos neves amerikai egyetemen (Yale, Harvard, Columbia) oktatott.

Burcev, Vlagyimir Lvovics (1862–1942): orosz publicista, forradalmár; többször elítélték, a száműzetésből megszökve, az 1880-as évek végétől külföldön élt. Döntő szerepet játszott a cári titkosrendőrség forradalmi mozgalomban tevékenykedő ügynökeinek (Azef, Malinovszkij) leleplezésében. Angliában, Svájcban, Franciaországban élt emigrációban, de publikációi miatt az ottani hatóságokkal is meggyűlt a baja. 1914-ben a honvédők pozíciójára helyezkedett és visszatért Oroszországba. A határon őrizetbe vették, korábbi tevékenységéért kényszermunkára ítélték; 1915-ben amnesztiát kapott. Ezt követően éles bolsevikellenes tevékenységet fejtett ki; a németek ügynökeinek nevezte Lenint és társait. 1917-ben a bolsevikok letartóztatták, Gorkij közbenjárására szabadon engedték; 1918-tól Párizsban élt, kapcsolatban állt a dél-oroszországi ellenforradalom vezetőivel, Gyenyikinnel és Vrangellel. Paradox módon lapja, az „Obscseje Gyelo” [Közös ügy], a Vrangel-rezsim legelszántabb védelmezői közé tartozott az emigráns orosz sajtókiadványok sorában.

d) belügyi hivatal: ide tartoztak az összes kül-, pénz-, és sajtóügyeket nem érintő dolgok, úgymint belpolitika, belrend, munkaügy, nemzetvédelem, vallás- és közoktatás, polgári bíráskodás. Ezen reszortok a belügyi hivatalon belül külön osztályokat alkottak.

e) Földbirtokreformot végrehajtó hivatal vezetője: Tverszkve tanár. Ő hajtotta végre a Vrangel által kiadott földbirtokreformot. (Lásd 3. sz. melléklet.)⁵⁶

Mindezen hivatalok igen alacsony nívón álltak. Ezt megerősíti Szemel ezredes, bíró (Jelentésem elején szó volt róla, hogy ki.) is, akinek a polgári bíróságoknál többször ajánlottak fel tekintélyes állást, és visszautasította azért, mert látta, hogy a bírások nem áll azon a színvonalon, melyet el lehetett volna várni. Szemelnek még más, a belüggyel kapcsolatban lévő állást is felajánlottak, melyet nem fogadott el az előbb említett okok miatt.

Az alacsony fokon álló bel- és külpolitika szintén egy oka volt annak, hogy Vrangelnek nem sikerült messzemenő nagy tervét megvalósítani. Azt pedig, hogy a kormányzóhelyekre nem olyan kaliberű emberek kerültek, mint kellett volna, a pártok széjjelhúzása okozta. A szélső monarchisták pl. nem akartak Sztruvével dolgozni, a neve mellé a „rab” jelzöt használták, mert a cár idejében száműzve volt Szibériában. A földbirtokosok (kadetpártiak) természetesen szintén nem akartak részt venni a kormányzásban, hisz maga Vrangel elvette tőlük a földet, pedig lehetséges, hogy a földbirtokosok sorából egy néhány jobb államférfi került volna ki. Szocialistákat Vrangel nem akart a kabinetbe bevenni. A monarchisták vélekedését Burcevről, az „Obscseje Gyelo” szerkesztőjéről, aki Párizsban agitált amellett, hogy a Vrangel-akciót támogassák, s mentsék meg Oroszországot a további pusztulástól, s aki „Oroszország felszabadítására dolgozó” pártnak egyik leglelkesebb tagja, a berlini Lucs Szolnca (Napsugár) című folyóiratból lehet legjobban kivenni, s így vélekedtek a szélső monarchisták a többi felől is.

Vrangel tevékenységének rögtön első napjaiban kérte az összes pártok támogatását és felszólította, hogy fogjanak össze mindnyájan a bolsevisták ellen. Vrangel is sokan „senkinek” tartották, régi politikusok méltóságukon alulinak tartották, hogy ezt támogassák [sic].

Így nem csodálható, hogy olyanok kerültek vezető állásokba, akik nem voltak a helyzet magaslatán. Vrangelnek be kellett érni olyanokkal, akiket kapott.

Gyenyikin ebben a tekintetben szerencsésebb volt, miután a földbirtokosok és sok régi politikus volt az oldalán, mert a többi nyíltan monarchista programot vallott, ezzel szemben számottevő politikai faktorok Vrangel programjában sok „demagógiát” láttak.

Vrangel tábornok pedig a következő programot tűzte ki maga elé, mely semmi demagógiát nem árul el.

1) a hadsereg rendjét visszaállította, miután a katonaság Gyenyikin alatt rabolni tanult meg. Ezt igen energikusan vitte végbe Vrangel, úgy, hogy rövid időn belül a hadsereg teljesen leszokott a rablásról, fosztogatásról. Szigorú rendszabályok kiadása után a rabláson érteket felakasztatta. Ha egy csapat előrenyomult, utána bizottság érkezett a helységekbe és megkérdezték a lakosságtól, rabolt-e a katonaság, ha igen, az ezredparancsnok köteles volt előállítani azt, aki rabolt vagy lopott, ha nem tudta, saját maga felelt a lopásért. Azért a tisztek igen vigyáztak a legénységre. Egy néhány tisztet is kivégeztek.

2) Megnyerni a földművesosztályt az ellenforradalom számára, Vrangel a földműveseket az új földbirtokreform által nyerte meg. Az orosz parasztság, mely Gyenyi-

⁵⁶ Tverszkve – helyesen: Tverszkov, Sz. D.: a polgári közigazgatás irányítója a krími kormányban.

kin alatt sokat szenvedett az ellenforradalmi eszmétől, s Vrangel meg akarta őket nyerni. Azért hozta az új földtörvényt. Eszerint a törvény szerint a földbirtokosoktól földjük nagy részét elvette, de egyúttal biztosította, hogy ha Oroszországban rend lesz, megválthatják az elvett földet, amit Oroszország rengeteg gazdagsága mellett meg is tudott volna tenni.

3) Kibékülni az újonnan alakult államokkal, elsősorban Ukrajnával, s egyesíteni az orosz-ukrán haderőket az egységes bolsevik ellenes front számára. Gyenyikin az ukránokat is elidegenítette magától.

4) Erős belfrontot alakítani, s a bolsevisták ellen nem csak fegyverrel, de szilárd belpolitikával is harcolni.⁵⁷

A Vrangel kormány belpolitikája tehát a következő okok miatt nem tudott megszilárdulni és kialakulni: 1) mert a pártok széjjelhúztak és az értékes államférfiak nem ajánlották fel támogatásukat, hogy céltudatos munkájukkal szilárd belviszonyokat teremtsenek, 2) mert Vrangelnak mind a sok nehézségen felül még Gyenyikin hibáit is, melyet a lakossággal követett el, helyre kellett hozni, amire nem is jutott ideje.

*(folytatás a következő tematikus számban)*⁵⁸

---

⁵⁷ Purjesz itt megint helyesen vette észre azokat a pontokat, ahol Vrangel politikája élesen különbözött az elődei (pl. Gyenyikin) által követett gyakorlattól. 1. A hadsereg fegyelmének megszilárdítása, a reguláris jelleg erősítése az önkéntességgel és szabadcsapat-szerű felépítéssel szemben. 2. A rendszert támogató minél szélesebb társadalmi bázis megteremtése. Ez az adott helyzetben csak a parasztság lehetett, amelynek földigényét Vrangel igyekezett kielégíteni. 3. Egy bolsevikellenes egységfront létrehozása érdekében Vrangel átmenetileg és valószínűleg csak taktikailag háttérbe szorította az „egységes és oszthatatlan Oroszország” koncepcióját. 4. A fehér tábornokok közül talán Vrangel volt az egyetlen, aki a hagyományos sorrendet megfordítva, a bolsevikok elleni harcot elsősorban politikai és csak másodsorban katonai küzdelemnek tekintette, míg tábornoktársai mindenekelőtt a hadszíntéren kívánták megverni a bolsevikokat. (A Vrangel-rezsimről magyarul lásd: Halász Iván: A tábornokok diktatúrái – diktatúrák tábornokai. Bp. Magyar Ruzsisztikai Intézet, 2005. 227–249. old.)

⁵⁸ A folytatás fontosabb fejezetei: Külpolitika; Az összeomlás okai; Az utólagos napok és az evakuáció; A menekültek helyzete; Agitáció Oroszországban; Taktikai észrevételek a polgárháborúról.

**ALTERNATÍVÁK ÉS DILEMMÁK KÖZÉP-KELET-EURÓPÁBAN
A 20. SZÁZAD VÉGÉN**

*

**ALTERNATIVES AND DILEMMAS IN CENTRAL AND EASTERN
EUROPE AT THE END OF THE 20TH CENTURY**

A rendszerváltás antropológiája Magyarországon és „Somogyországban”

Bertalan Péter*

Abstract   **The Anthropology of the Regime Change in Hungary and in Somogy County.** The essay analyzes the political, the economic and social aspects of the change of the Kádár-regime. It introduces the economic contradictions of the change of the Kádár-system. It emphasizes the social contradictions of our everyday lives and it places great emphasis on the discussion of the morality and immorality which is taking place in our society from the aspects of privatizations and the separation of our society. 1989 was a turning point into the history of Central Europe. The historian prefers using the term „revolution” in these times. This change was considered to be a peaceful transition. The historic tragedy of Central European countries is that there is no continuity in property relations. The idea of social solidarity often suffers serious injuries, which often leads to social immorality both in politics and economy.

Keywords   morality and immorality, the aspects of privatizations, social solidarity

ELSŐ RÉSZ

Antall József a politikájával elégedetlen radikálisokat a „tetszett volna forradalmat csinálni” mondattal hütötte le. Vajon kinek volt igaza a rendszerváltás effajta értékelésében?

Az elveszett paradicsom

A miniszterelnök és a radikálisok közös tévedése az volt, hogy a történelmi tapasztalatokból kiindulva a forradalmat azonosították a véres utcai tömegjelenetekkel, a hatalom és az elégedetlen tömegek egymás elleni harcával, ilyenre pedig a rendszerváltás első időszakában nem került sor. A vasfüggöny és a berlini fal leomlása, a

---

* Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar / Kaposvár University Faculty of Pedagogy
e-mail: bertalan@somogy.hu

szovjet csapatok gyors kivonulása olyan lelkesedést váltott ki, hogy az öröm első pillanataiban senkinek sem juthatott eszébe a hátunk mögött hagyott 50 év kommunista diktatúrája után bosszút állni, a felelősöket megkeresni, a kollaborálókat számon kérni. A Kádár-rendszer a kommunista blokkon belül a „legvidámabb barakknak” számított életszínvonalával és politikai hangulatával. Kádár János életerejének gyors hanyatlása és halála megpecsételte rendszerének sorsát. Nem volt tehát forradalmi hangulat, azt is lehet mondani forradalmi helyzet.

A szabad világ hirtelen kitáruló kapuin át betört a friss levegő, megjelent az annyira óhajtott kapitalizmus. A földből rövid időn belül kinőttek a hatalmas áruházak, s csillogó kirakatokkal, árukkal zsúfolt polcaikkal versenyre kelhettek Bécs kínálatával. Az autószalonok a vidéki kisvárosokban is csábították a füstös, bűdös sivatós Trabantokhoz szokott közönséget, azt hihette a közvélemény, itt van már a Kánaán, ránk köszöntöttek a paradicsomi állapotok. A boldog pillanatok megható bódulatából, a gyors változásokon elcsodálkozó lelkesedésből az azóta eltelt 20 kemény, szürke év, s a most átélt pénz- és hitelválság kataklizmájának hónapjai kellemetlen józanságra, számvetésre készítenek bennünket, s újból felvetik a kérdést: „Hol is tartunk most, mi történt velünk, mit jelentenek a paradicsomi állapotok rózsaszín ködéből előlépő sötét árnyak?”

A történelmi, társadalmi törvényszerűségek érvényesülése (újszerű osztályviszonyok születése)

Közép-Kelet-Európa gazdaságföldrajzi helyzete és történelme döntően meghatározta és meghatározza az itt élő népek, nemzetek fejlődését, sorsának alakulását. Ezért el kell fogadnunk azt a nézetet, hogy „azt a kapitalizmust, amelyet jelen pillanatban a kommunizmus romján építenek, új módon szervezik, s legalább olyan távol áll a nyugat-európai vagy az észak-amerikai típusú kapitalizmustól, mint a kelet-ázsiaiakól.”¹

Ahhoz, hogy a kelet-közép-európai neokapitalizmus sajátosságait, törvényszerűségeit megértsük új, eddig nem ismert szakkifejezést kell használni: menedzseri osztály. A szakkifejezés első tagja – menedzser – közgazdasági fogalom. Bonyolultabb tevékenység, vállalkozás megszervezését és irányítását végző szakember. A technokratikus-menedzseri elit kialakuló új domináns osztályának a felemelkedését a nagyburzsoázia hiányával lehet magyarázni. A domináns osztály fogalmának használatát nem lehet összekapcsolni a kizsákmányolás marxista fogalmával, mert a termelési mód történelmileg meghatározott elmélete a posztkommunizmus néven aposztrofált intermedier állapotra nem alkalmazható, nem jellemző. A közép-kelet-európai folyamatokra vonatkoztatva általános érvénnyel megállapítható, hogy az új gazdasági elit nem egészen a régi újraelosztó nómenklátúra-típusú emberekből állnak. Általában nem dolgoztak vezető menedzserként 1989 előtt, de gyorsan haladtak előre a ranglétrán.

Hazánkban az új gazdasági elit tagjait egyenlő arányban alkotják azok, akik csak menedzserek, akiknek nincs tulajdona az üzleti vállalkozásban, hasonló arányú a tulajdonosok száma. Csehországban és Lengyelországban az új gazdasági elit kétharmada kizárólag menedzser.

A társadalmi, gazdasági, politikai folyamatok alapján jól megrajzolható a domináns osztály belső struktúrája. Ez a struktúra tagolt, több csoportra oszlik. Legjellemzőbb csoportok: a menedzserek, vállalkozók, politokrácia, értelmiség, fehér galléro-

¹ Szelényi Iván, Gil Eyal és Eleanor Townsley: Posztkommunista gazdasági vezetés (menedzserizmus). In: Krausz Tamás (szerk.): *Rendszerváltás és társadalomkritika*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 155. o.

sok. Ebből a felsorolásból kiemelendő újszerűnek tűnő fogalom a politokrácia. A posztkommunista politikusok kirívóan magas számban rendelkeznek kulturális tőkével, a legjobban képzett technokraták. Az értelmiségi típusba sorolhatók az ügyvédek, közgazdászok, valamint a humán értelmiségiek, a történészek, szociológusok, filozófusok, írók. Szelényi Iván megállapítása szerint nagyobb részt birtokolnak a politikai hatalomból a posztkommunizmusban, mint bármely más demokratikus rendszerben. Ennek ellenére hozzáteszi, hogy a legbefolyásosabb és leghatalmasabb csoport a menedzseri elit. A kulturális tőke a magas fokú képzettséget jelenti, de ennél sokkal fontosabb fogalom a társadalmi tőke. A menedzseri elit korábbi politikai tőkéjét szívesen váltotta át társadalmi tőkére. Olyan kapcsolati hálózatokat épített ki, amelyek birtokában mindent el lehet intézni a posztkommunizmusban. Ez a csoport rendelkezik a legjobban a három alapvető tőkeformával: a gazdasági, a kulturális, a társadalmi tőkével, amely együttesen, összeadódva politikai hatalommá konvertálódik. Sajátos összetevője a domináns osztálynak a humán értelmiség. E csoport képviselőinek egy része még bizonytalanul mozog új politikai szerepében annak ellenére, hogy döntő részt vállalt a változások ritmusának, tendenciájának meghatározásában. Ezek az emberek keresik helyüket, hezitálnak azon, visszatérjenek-e valódi foglalkozásukhoz, újra egyetemi tanárok, írók, kutatók legyenek-e. Vagy túl szűknek, vagy túl bőnek bizonyult számukra a politikusi egyenruha.

Szelényi Iván és szerzőtársai szemléletesen, a társadalmi-gazdasági fejlődés dimenzióit figyelembe véve rajzolják meg a domináns osztály magját jelentő menedzseri csoport paradigmáját.²

A menedzserizmus jellemzői:

Államszocializmus	Újraelosztás	Az állami tulajdonlás tulajdonosi vákuumhoz vezet, amelyben a döntéshozói hatalmat az újraelosztók sajátítják ki.
Posztkommunista menedzserizmus	Piac	Szétszórt tulajdonjog, ahol nincs olyan azonosítható tulajdonos, aki döntéseket hoz, a döntéshozói hatalmat a menedzserek sajátítják ki.
Kapitalizmus	Piac	Azonosítható magántulajdonosok vagy tulajdonosi csoportok, akik, vagy amelyek tulajdonjogukkal legitimizálják a gazdasági döntéshozást.
Fejlett menedzseri	Piac	Mialatt a tőke továbbra is a nagy vagyonnal bíró tulajdonosok kezében koncentrálódik, a menedzserek hatékony ellenőrzést gyakorolnak.

Ennek a menedzseri csoportnak saját determináns jellemzői vannak, amelyek meghatározzák centrifugális szerepét és erejét:

1. A spontán magánosítás alapján szétszórt tulajdonjogok alkotják a menedzseri ellenőrzés anyagi alapját
2. A privatizáció lerombolta az állami vállalatok felett gyakorolt újraelosztó állami ellenőrzést, s nem sikerült létrehozni jól megkülönböztethető tulajdo-

² I. m. 167. o.

nosokat. Ehelyett az állami vállalatok ellenőrzését a menedzsment kezében hagyta. Ebben az értelemben a privatizáció helytelen fogalom, sokkal pontosabb lenne a decentralizáció.

3. A posztkommunista menedzsereknek nem kell harcolni egy erős kapitalista tulajdonosi osztállyal, ezért a menedzseri hatalom és döntéshozatal az új domináns osztály presztízsének látható megnyilvánulási formája.
4. A menedzserek még akkor is, ha véletlenül rendelkeznének a megfelelő pénzügyi forrásokkal vállalatok valódi kivásárlására, akkor is az általuk vezetett vállalatok tulajdonjogának nagy részét inkább bankok, más vállalatok vagy a munkások kezében hagynák, míg magukat magas fizetésekkel, nem pedig tulajdonhányaddal jutalmaznák. Ez ravasz taktika, mert a posztkommunista magánosítás olyan folyamat, amelyben a kötelezettségeket és a vagyontárgyakat elkülönítik egymástól. A kötelezettségeket a kormányzati költségvetésekre terhelik, és a vagyontárgyakat kisajátítják az egyének.
5. A vállalatvezetésben részt vevő menedzserek egy része kis alvállalkozói cégeket alapít, megvásárolva a vállalatok legjövödelmezőbb tevékenységeit és továbbítják alvállalkozóknak. Az anyavállalat néhány legértékesebb vagyontárgyát leértékelve az alvállalkozó egységeknek el is adták. A vállalati csőd esetén elmenekültek és elmenekülnek a süllyedő hajóról, s átvették és átveszik az általuk birtokolt alvállalkozói cégek vezetését. Így háttérben megtartják kis magánvállalatukat addig, amíg állásukat a politikai elit veszélyeztetheti.
6. Az állami költségvetés, amely egykor az újraelosztó hatalom legfőbb eszköze volt, a pénzügyi menedzserek szigorú ellenőrzése alá került.
7. A kulcsfigura, a menedzseri hatalom tipikus képviselője nem az ipari vállalat menedzsere, hanem a pénzügyi menedzser.
8. Az új hatalmi forma ideológiája a monetarizmus. A monetarizmus a globalizmus hatására nemzetközi ideológia lett. A jelenlegi gazdasági válság gyökerei ide nyúlnak vissza.
9. A monetarizmus alkotja a politokrácia és a vállalatirányítók közötti koalíció alapját. A monetarizmussal a vállalatvezetőknek megvannak a politikai eszközeik arra, hogy alkut kössenek a politokráciával és rendelkeznek olyan ideológiával is, amellyel az észszerűségeire lehet hivatkozni.
10. A menedzserek csoportjának kialakulását segítette elő az 1968-ban kezdődő új gazdasági mechanizmus reformsorozata. Ekkor tanulták meg a vállalatvezetők a tulajdon újszerű működtetését, szokták a kockázattal járó önállóságot, s teremtettek közvetlen kapcsolatot a nyugati partnerekkel. Megkezdődött a komprádor burzsoázia kialakulása. A komprádor burzsoáziát nem lehet elválasztani a menedzserek csoportjától, annak lényeges meghatározója.

Az elit fogalma mellett, annak szinonimájaként gyakran használja a publicisztika, a média a politikai osztály fogalmát a hatalommal kapcsolatban. A politológiai szakirodalom a kormány tagjait, a parlamenti képviselőket és a parlament által választott köztisztviselőket sorolja ide. A hatalmas közigazgatási bürokrácia nem tartozik a fogalom körébe, csak származékos politikai hatalommal rendelkezik. A parlament kormányzati frakcióját uralkodó politikai osztálynak, az ellenzékét Dahrendorf nyomán tartalékos politikai osztálynak is nevezhetjük.³

³ Bayer József: *A politikatudomány alapjai*. Napvilág Kiadó Kft. 1999. 376 o.

Privatizálni bármi áron (az eredeti tőkefelhalmozás közép-kelet-európai újraértelmezése)

A történészek, a politológusok, közgazdászok által sokáig vitatott kérdés, a gazdasági és a politikai hatalom egymáshoz való viszonya, a kettő primátusa. Az ókori görög demokráciától kezdve, a polgári forradalmakig a gazdasági fejlődés megelőzte a politikai változásokat. Ha a politikai hatalom birtokosa változott, akkor minőségi változás következett. A gazdasági változás jelentette a mennyiségi fejlődést, a politikai hatalomban bekövetkező változás a minőségi ugrást.

A közép-kelet-európai rendszerváltás esetén is ki lehet mutatni a mennyiség-minőség törvényének érvényesülését. Az IMF és a Világbank gazdasági stratégiái a neoliberális, monetarista szemlélet miatt azt vallották, hogy a központi tervezésnek a piacgazdaságba való átmenete miatt az állami vállalatok összeomlanak a közép-kelet-európai volt szocialista országokban. Ezt megelőzendő a rekapitalista átalakulás első lépése a tulajdonviszonyok átalakítása kell, hogy legyen. A volt szocialista országok hatalmi elitje a világgazdaságra való kényszerű nyitás mellett döntött, úgy, hogy megőrizze saját hatalmi pozícióit, luxus fogyasztását, valamint örökletessé tegye az állami tulajdon feletti ellenőrzését.

Az eredeti bűn

A közép-kelet-európai térségben, így hazánkban is közös jellemzője volt a magánosításnak, hogy nem tisztázták a magánvagyon kialakulásának jogi és gazdasági hátterét. Magyarországon a kormány és a pártok hatalmuk minden erejével korlátozták és bénították a közösségi-munkavállalói tulajdonszerzést. Szigeti Péter szociológus néhány mondattal jellemzi a magánosítás folyamatát: *„De honnan jött az alkotmány expressis verbis normáit sértő magántulajdoni túlsúly gondolata? ... Legitimációs értelemben senki, semmikor. Ilyen alkotmányt senki semmikor nem fogadott el, olyan választásokat, ami erre adott volna felhatalmazást a hatalomnak, nem tartottak Magyarországon. A tulajdonformák egyenlőségére, a szektorsemlegességet jelentő vegyes gazdaságra és a piaci szelekció spontán – tudattalanul ható láthatatlan kezére hivatkoztak, a gazdasági racionalitás objektív, emberi beavatkozásoktól mentes értéktételére. Ezt deklarálta az 1989-1990-es alkotmányozás. (1985. XXXI. tv. 1990. XL) De egykor, a közéleti, politikai tudatossággal rendelkező állampolgárok még okkal feltételezheték az 1990-es parlamenti választások alkalmával, hogy az új alkotmányos keretek jelölik ki a változások mozgásterét, s arról szavaznak márciusban, hogy ki kap megbízást ennek megvalósítására. Eközben a valóságos folyamatot, az ún. piacgazdaságra való áttérést nem jellemezte sem piaci spontaneitás, sem pedig az alkotmányos keretek tiszteletben tartása, hanem erőteljes felülről vezéreltség, azaz hatalmi kormányzati irányítás. Ennek jogszabályi alapjait, azon túlmenően, hogy a kormányzati tevékenység a jogilag nem kötött, szabad döntések területe – amire a kormánynak a mindenkor érvényes és hatályos joganyagban belülről felhatalmazása van –, fokozatosan, de tudatosan alakították ki...”⁴*

A spontaneitás és az utólagos legalizáció a forradalmi folyamatok sajátossága. A rendszerváltás esetében a folyamat időbeli elhúzódása csalóka látszat. A spontaneitás az amoralitás veszélyével is jár, amit az utólagos legitimálás sem tud kellően ellensú-

⁴ Szigeti Péter: Tendenciák Magyarországon a parlamentáris jogállam kialakulásától napjainkig. In: Krausz Tamás (szerk.): *Rendszerváltás és társadalomkritika*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 231–232. o.

lyozni. A folyamat első állomása az Antall-kormány 1991 júniusában elfogadott tulajdonosi és privatizációs stratégiája azzal a célkitűzéssel, hogy 1994-re radikálisan 50% alá csökkenti az állami vállalatok által működtetett állami tulajdon arányát. Hiányzott azonban a közvélemény tájékoztatása. A legitimáció visszafogottsága eredményezte, hogy az uralkodó erők addig nyomultak előre, ameddig érdekellentétek ezt lehetővé tették. A nemzetközi erőter is visszaigazolta a magyar privatizációt, hiszen ebben erősen érdekelt volt. 1995 júliusában a Szabad Demokraták vezető politikusa, Tardos Márton szállóigévé vált mondása szemléletesen fejezte ki a hatalmon levők szándékait: „Privatizálni, akár egy forintért is.”

1996 végére a volt állami tulajdon 70%-a került magánkézbe. 1997-ben gyakorlatilag befejeződött a magánosítás. A közgazdászok becslései szerint kevesebb, mint tized része maradt meg a nemzeti vagyomból állami kézben. A becslések szerint a magánosított vagyonnak fele külföldi tulajdonoshoz került, 50%-a pedig a hazai tulajdonos osztály létrejöttét szolgálta.

Különleges formáját jelenti a privatizációnak a Munkavállalói Részvény program. Ez azonban korlátozott volt.

A privatizáció legtöbb vihart és a közvéleményt legjobban megmozgató kérdése a földreformhoz hasonló horderejű, kárpótlási jeggyel történő földtulajdon rendezés. A kárpótlás a konzervatívok ötlete volt. Végeredménye az volt, hogy a vagyonkezelő társaságok és spekulációval foglalkozók kezében nagy vagyonok halmozódtak fel, a két millió érdekelt úgy érezte, nagyon becsapták. A birtokosok zöme törpe és kistulajdonos, aki földjével nem tud mit kezdeni, abból nem tud megélni, ezért túl fog adni rajta. A középtulajdonosok egy része nem tud bekapcsolódni a piaci versenybe, s kénytelen földjétől szabadulni. A magyar föld jelentős része külföldi tulajdonosok kezébe kerülhet.

Összegezve a magánosítás eredményét, megállapítható hogy a privatizációban érdekelt társadalmi csoportok, a pénztöke, mezőgazdasági, az ipari és kereskedelmi töké képviselői az adott politikai hatalmi viszonyok között különösebb nehézség nélkül láthattak hozzá a privatizációs stratégia, taktika kidolgozásához, s azt az állami politika rangjára tudták emelni érdekérvényesítő erejükkel.

Érdekes vonatkozása a magánosításnak hogy a kárpótlási törvények és a nemzeti vagyon mintegy felének elosztása mellett hatalmas alapítványok – Nemzeti Kulturális Alapítvány, Lakitelek Alapítvány – születtek. Ezek a konzervatív erőket gyarapították. Áttekintve nagyvonalakban a magánosítás bonyolult folyamatát néhány fontos következtetés vonható le:

1. A spontaneitás következménye a jogszerűség hiánya és az amoralitás, amit az utólagos legitimáció nem ellensúlyozott.
2. Az egymást követő kormányok nem korrigálták a hibákat, sőt egymás hibáiból éltek. Így vált az eredeti bűn jellegéből adódóan származékossá.

Akik az édenből kiszorultak

A szociológusok szerint a döntően menedzserekből álló domináns osztály fogalma, amely szigorú értelemben nem egyezik a marxi osztályfogalommal, nem leplezi azt a tényt, hogy a transzformáció során a termelőeszközök új tulajdonosokhoz kerültek, ez pedig minőségi változás, a társadalmi forradalmak jellemzője. A privatizáció folyamatában a szakszervezetek nem kapnak részvételi jogot sem vállalati, sem országos szinten. A plurális demokrácia megkövetelte volna, hogy az állami tulajdon önigazgató átalakítása meghatározó elem legyen. Ez fékezhetne volna az állami tulajdonban

lévő üzemek magánosítását azáltal, hogy lehetővé tette volna a munkásellenőrzést. Ez a további magánosításban érdekelt vállalati menedzsereknek és a magánosításban nyereségre, jó üzletre törekvő nyugati partnereknek nem volt érdeke. A Nemzeti Kezkezelő, amely a változások társadalmi kontrolljának demokratikus igényével alakult, az ellenzéki oldal nyomására nem fogadta el tárgyaló partnernek a szakszervezeteket. Azokat a pártállam útítársának bélyegezte. Az ellenzéki szakszervezetek megalakulása pedig lassú folyamat volt, ekkor még tömegbázis megszerzésére nem bizonyult alkalmasnak.

A fordulat évének tekinthető esztendőben, 1989-ben a forradalmi történések viharos gyorsaságával változtak az események, mintegy előkészítve a rendszerváltás legfontosabb mozzanatát, az 1990-es választásokat. A változások kettős arcúak. A domináns a reform jelleg. Az addig hatalmon levő párt felismerve a változások szükségességét, engedve az ellenzék nyomásának hozzájárult a hatalmi váltás feltételeinek biztosításához. Ugyanakkor az alkotmányozással és az államforma váltással minőségi fordulat ment végbe.

Minden gyökeres társadalmi változásnak, így a forradalmi jellegűnek is megkülönböztető jegye az érzelmekre ható eszmeiség, az ideológia erős hatása. Ezzel 1989 forró napjaiban is találkozhatunk. Az ellenzék egyetlen, tömegeket mozgósító eszmét talált, a kommunizmusellenességet. A reformkommunista Pozsgay Imre azzal, hogy az 1956-os forradalmat népfelkelésnek nevezte, gyakorlatilag kifogta a szelet az ellenzék vitorlájából. Az MSZMP és a Németh Miklós vezette kormány, valamint a parlament pedig a forradalom mártírjainak újratemetésével és rehabilitációjával ügyes politikai húzásként megtagadta a Kádár-rendszer örökségét és szociáldemokrata irányba fordult. Orbán Viktor híressé vált temetési beszéde nem hatott azonnal, csak igazolta, hogy amennyiben az ellenzék az adott szituációnál tovább lépett volna, a helyzetet számonkérésé alakította volna át. A mérsékelt, előre látó politikusoknak, így Németh Miklós miniszterelnöknek is megvolt a kellő önuralma. Orbán beszéde csak a mából visszatekintve látszik frenetikus sikernek. A háttérben megoszlottak a vélemények, Orbán szavaival nem mindenki értett egyet. Németh Miklós gondolata kellő helyzetismeretről tanúskodik. „*Meggyőződésem, hogy ezek a megnyilvánulások ... egy rendkívül szűk kisebbség véleményét tükrözik, nincs tömegbázisuk.*” A Baloldali Alternatíva Egyesülés nyilatkozata a Népújtságban jelent meg. „...*Elutasítjuk azokat az antidemokratikus militáns hangokat, amelyek az eredetileg nemzeti megbérelést is szolgáló szertartást felhasználva, a magyar nép, illetve az ifjúság nevében szólva, újra egy konfrontáció felé akarják vinni az országot.*”⁵ Mindkét értékelés találóan jellemzi a közállapotokat.

Ha kitekintünk közvetlen környezetünkre, mindkét politikai álláspont igazolódik. A gorbacsovi peresztrojka megindulása és a szovjet csapatok Közép-Kelet-Európából való kivonulása után megkezdődött átalakulási folyamatok az adott ország társadalmi, szociológiai, gazdasági helyzete által determináltak mennek végbe. A tarka képet nyújtó közép-kelet-európai átalakulást értékelve azt kell mondanunk, hogy hazánk az első években a rendszerváltás elején az élvonalban haladt. Ennek oka, hogy a reformkommunisták felismerve a Kádár-rendszer gyengülését, gazdasági, politikai reformokkal kísérleteztek, amelyhez a kompromisszumokra hajlandó Kádár hozzájárult. Nem szabad megfeledkezni 1956 utóhatásáról sem. Annak erkölcsi tőkéjét az ellenzék éppúgy felhasználta, mint a reformkommunisták. Hogy ki az örökös, azt politikai harcban eldönteni nem lehet, mert egyedüli vesztes a nép, a nemzet lehet.

---

⁵ Debrecei József: *Orbán Viktor*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 92. o.

A közvélemény is reálisan tudta értékelni a politikai eseményeket. Ma megfeledezzünk arról a fontos tényről, hogy a rendszerváltás folyamatában egyedül Magyarországon volt népszerűbb a rendszerváltozást megelőző kormány, mint az azt követő. Ez megszokott politikai trend. Aki hatalmon van, az nem népszerű, mert a hatalom elszűrkíti, s a népszerűtlen intézkedéseket is meg kell hozni. 1990-ben az Antall-kormány népszerűségi mutatója egy tízfokú skálán 3,76 pont volt, a megelőző Németh-kormányé pedig 4,82. A választást követő két esztendő elteltével az Antall-kormány értékelése negatívan változott, a Németh-kormány azonban felértékelődött.⁶ A hatalom minden politikust megkoptat. Antall József és kormánya a rendszerváltás akadályain vezette át Magyarországot. Németh Miklós ezzel szemben konszolidációs politikát folytatott, ami az idő feledtető közegében nosztalgiát ébresztett. A nosztalgiának a társadalmi béke utáni vágy is forrása.

Nemcsak a polgárok távolodtak el jelentős mértékben a politikától, hanem az is a polgároktól. Nincs tehát olyan mennyiségi érdeklődés a politika iránt, ami minőségi változást indukálna a politikában. A választási küzdelmek nem tudták az erőviszonyokat úgy megváltoztatni, hogy az elkezdődött társadalom és gazdaságpolitikai tendenciák a belátható időn belül megforduljanak, tempót váltsanak. Politikusnak lenni ilyen körülmények között kényelmes foglalkozásnak bizonyult. Csupán a társadalmi tőkét kellett felhalmozni a személyes sorsot befolyásoló érdekek miatt.

A diszfunkciós állam

Ahhoz, hogy az állampolgárok biztonságban érezhessék magukat, stabil államra van szükség. Az állam a történelem folyamán mindig a hatalmi viszonyok kifejezője volt, az adott politikai érdekcsoportok hatalmi viszonyainak biztosítója. Ez a felfogás azonban a liberális polgári demokráciában már túlhaladott. Az államnak állampolgári érdeket, a közjót kell szolgálnia.

Tételmondatként kell kimondani a rendszerváltás egyik legnagyobb mulasztását: a magyar átmenetből kimaradt a citoyen-fázis.

Ennek következménye:

1. A kollektív munkavállalói jogok intézményes biztosítása csak korlátozottan épült be a struktúrába.
2. Az állam egyre inkább elszakadt a paternalista hagyományoktól, szabaddá tette az állampolgárt, de egyben magára is hagyta.
3. Az állam a közjót csak, mint elvont költségvetési érdeket tudta megjeleníteni. A gazdasági válság fokozta az állam bevételi kényszereit.
4. Az állam nem az állampolgárok közötti szolidaritás legátfogóbb intézményét jelentette, hanem az egyénnel szembeni elidegenedett hatalmat.
5. E hatalommal szemben csak alacsony színvonalon érvényesült az egyes csoportok önvédelme.
6. Az egyén önvédelme valahol a legalitás határain mozgó útkereséssé, intézményen kívülivé vált.
7. Az állam nem képes az igazságosság érdekében korlátozni, kiegyenlíteni a piacon nyersen érvényesülő részérdekeket.
8. Az állam az eliteknek kedvez.
9. Az állampolgártól elidegenedett hatalomként jelenik meg.

⁶ Gazsó Ferenc – Gazsó Tibor: Választói magatartás és pártpreferenciák Magyarországon. In: Balogh István (szerk.): *Törésvonalak és értékválasztások*. MTA Politikai Tudományok Intézete, 1994. 138. o.

10. Az atomizált társadalomban az individuum csak korlátozottan, mint a választásokon jogait és politikai akaratát gyakorló választó jelenik meg.
11. Nincs a hatalom és az egyén között jól kiépített intermedier intézményrendszer, amelyben két választás között működhetne a polgár és a hatalom interaktív kommunikációs rendszere.
12. Nem épültek ki alulról felfelé a társadalom egyes rétegeinek vagy osztályainak a saját intézményei, nem jöttek létre cselekvő csoportok, hiányzik a civil szervezetek állami működést ellenőrző, annak hiányait kiegyenlítő tevékenysége.
13. A képviseleti demokráciához nem a társadalmi részvétel közvetlen demokratikus intézményein át vezet az út.
14. A képviseleti demokrácia politikai intézményrendszere ma is korlátozottan támaszkodik a civil társadalom önszerveződését megvalósító intermedier intézményekre.⁷

A demokratikus törvényesség legfőbb biztosítékának látszik a köztársasági elnök pozíciója, az ombudsmani rendszer és az alkotmánybíróság intézményrendszere. Jelenleg sem a köztársasági elnök, sem az alkotmánybíróság nem tudja feladatkörét politikamentesen, pártatlanul ellátni. Az okok kiderítése, a helyes következtetések levonása jogelméleti és joggyakorlati kérdés.

A végrehajtó hatalom intézményei közül a kormány helyzete a legkritikusabb. A pénz és hitelválság újrafogalmazta az állam, benne a kormány feladatát. Az új helyzetben a kormányátalakítás jelzi a politikai válságot. A kancellár típusú miniszterelnöki funkció, a konstruktív bizalmatlanság intézménye, az adott helyzetben a parlamenti erők egyensúlyi helyzetének ügyes biztosítása, a miniszterelnök politikai, lavírozási képessége együttesen járulhatnak hozzá, hogy a politika ingoványán száraz lábbal tudjon haladni az új kormány. A gazdasági feltételek gyorsan változó körülményei között nagyon nehéz megjósolni, meddig lehet egyensúlyozni. Csupán egyetlen cél lehet a közjó szempontjából fontos, a stabilitás. Előre látható, hogy ez nem mindenkinek érdeke, s vannak erők, amelyek döntésre akarják vinni a kérdést. A tömegek szerepe itt válik újra minőségivé, mert a „siralom völgyében” járva újra átéljük a magas munkanélküliséget, az inflációt, a szociális válságot. Vajon fellázad-e a nép, vajon forr-e a forradalom? – kérdezhetjük az ellenzék nyomán. Tocqueville alapján válaszolhatunk a kérdésre: „A nép tehát sohasem akkor lázad fel, amikor helyzete reménytelennek tűnik, hanem amikor csökken rajta a nyomás, és felemelheti a fejét: egy rossz kormányzat számára általában az a legveszélyesebb pillanat, amikor reformokra szánja el magát ... A rossz, amelyet türelmesen viseltek, elviselhetetlenné válik, amint felmerül a tőle való szabadulás lehetősége.”⁸

Ilyen pillanat volt a múltban, gondoljunk a félbe maradt egészségügyi reformra.

Az állam működésében bekövetkező zavarok, hiányosságok általános érvényűek, a közép-kelet-európai transzformációval együtt járnak. Az általános, a különös és egyedi filozófiai kategóriáinak alkalmazása azonban lehetővé és szükségszerűvé teszi a magyar átalakulás értékelését, mert a saját bajainknak orvosai csak mi lehetünk. A beteg csak akkor gyógyul meg, ha öngyógyításba kezd.

Az államhatalom történelmileg kialakult, Montesquieu által megállapított három területe a törvényhozás, a bírászkodás és a végrehajtás. Ezekhez a területekhez hozzá

⁷ Thoma László: Védtelen társadalom. In: Krausz Tamás (szerk.): *Rendszerváltás és társadalomkritika*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 254. o.

⁸ Bayer József: *A politikatudomány alapjai*. Napvilág Kiadó Budapest, 1999. 274. o.

lehet tenni negyedik területként a kommunikációt is, amely napjainkban fontos hatalmi tényező.

A magyar állam működését sajátos módon befolyásolják az ún. kétharmados, az Alkotmányban rögzített törvények. Ezek arra jelentenek garanciát, hogy az adott időben fennálló kormány ne tudjon alapvető jogszabályokat megváltoztatni az ellenzék hozzájárulása nélkül. E sajátos, különös attribútum úgy működik, mint a törvényhozó hatalom demokratikus ellensúlya. Akkor lehet alkalmazni, ha megvan hozzá az ellenzék kellő számú képvisellete. A kétharmados arány minden képviselőre vonatkozik. A kétharmados törvények közül szükséges kiemelni azokat, amelyekben a parlament mulasztásos alkotmánysértést követett el, s ennek hatását a hétköznapi gyakorlatban is érezzük. Nemcsak mulasztás, hanem a törvények hiányosságai – joghézagok – is akadályozzák a jogszolgáltatást. A közszolgálati rádió, televízió és hírügynökség felügyeletéről, valamint vezetői kinevezéséről, továbbá a kereskedelmi rádió és televízió engedélyezéséről, illetőleg a tájékoztatási monopóliumok megakadályozásáról szóló törvény (médiatörvény), a sztrájkjogról szóló törvény hiánya aktuális példa a mulasztásra.

A bíróságok működésében a joghézagok jelentenek gondot. A joghézag a végrehajtást, a bűnüldöző szervek működését is nehezíti.

Az ellenzék által kikényszerített népszavazás forradalmi hatású lépésnek számított, a kormány a mögötte álló párttal felismerte a pillanat elhatározó szerepét, visszalépett, visszavonta a reformjavaslatot. A jelenlegi helyzetben a közmegegyezés, a tolerancia segítségével lehet elkerülni a forró pillanatokat, megértetve, elfogadtatva a közvéleménnyel az anarchia veszélyét. Gyengíteni kell azokat az erőket, amelyek a „hatalom minden előtt” indulatával keltenek átláthatatlan politikai helyzetet.

A végrehajtó hatalom alsó szintjét a helyi önkormányzatok jelentik. Itt is tapasztalhatók az intermedier állapot jellemzői. A helyi önkormányzatok működésének szélsőséges zavarai is a joghézagokra, a szabályozatlanságra vezethető vissza.

A politika kommunikáció is. A XXI. században a politika szó elé a „köz-” előtagot is oda kell illeszteni. A politika közpolitikává, a közvéleményt formáló aktorrá a modern kommunikációs eszközök, a média segítségével válik. A médiával szemben két alapvető igény merül fel: a nyilvánosság és a pártatlanság. A két követelmény közül az elsőnek túlságosan is megfelel a magyar média. A hírközlés inflálódását a hírérték csökkenése, inflálódása okozza. Az ingerküszöböt meghaladó hírek sokasága romboló hatással van a közvéleményre, csökkenti vagy túlságosan is növeli annak aktivitását. A pártatlanság biztosításának eszköze az objektivitás, a nem elkötelezett hírközlés. A magyar média fejlődési tendenciája a hírközlésben meghonosította a politikai piacot. Megszületett az elkötelezett sajtó, rádió, televízió, mellette létezik az állam által felügyelt köztelevízió és rádió. Az elkötelezett média működése a közvélemény formálásának torzulásait okozhatja. Fejlett politikai kultúra kialakulásához idő és fejlett iskolarendszer szükségeltetik. Jelenleg mindkettőnek hiányával vagyunk. Ezt a hiányt is a politika pótolhatja, szüntetheti meg.

Summázás

A rendszerváltás jellegéről a tranzitológiai irodalomban jelenleg is vita folyik. Bayer József így fogalmaz: „Ebben az értelemben 1989 óta, a gorbacsovi reformpolitika és a szovjet hegemonia önkéntes feladása nyomán forradalmi jelentőségű változás kezdődhetett meg az egész régióban, amely azonban nem forradalmi formában történt. Romániát leszámítva sem az erőszak, sem a széles tömegmozgalom (Lengyelország

kivételével) nem volt kísérője az átalakulásnak. A változások karakterét plasztikusan adja vissza a Timothy G. Ash által megalkotott ösztövérf kifejezés, a *refolution*, mely a reform és forradalom (revolúció) sajátos keverékére utal.”⁹

Kiss János is hasonló véleményen van. Előadásom gondolatmenetét e kettősségre építettem, s választ kerestem arra, hogy a jobboldali ellenzéknek hol és miben van igaza, amikor minden áron és minden eszközzel forradalmat akar csinálni. A megfelelő válasz megadásához fel kell állítani a magyar átalakulás paradigmarendszerét, amely jellemzőivel a filozófia különös és egyedi fogalmába tartozik, fenntartva a *pars pro toto* elvet is.

A rendszerváltó elit Magyarországon is a nyugati modelleket – USA, Nyugat-Európa – tekintette mintának. Az USA sokáig volt a kelet-közép-európai népek számára a *non plus ultra*. Ehhez a marxizmus és leninizmus is hozzájárult a „versengő társadalmak” elmélettel. A szovjet blokk összeomlása végül eldöntötte a kemény harcot. Nyugat a győzelmet, Közép-Kelet-Európa pedig az édenbe való bejutás lehetőségét nem tudta kellően feldolgozni és kihasználni. Fukuyama már a történelem végéről példálózott. Marxista fertőzés ez is, hiszen a folytonos, spirális körökben egyre magasabb fokra jutó társadalmi fejlődés Marx és Lenin kedvenc teóriája. Az „imperializmus a kapitalizmus legfelsőbb foka” – sugallat innen származik, hasonló a „kommunizmus a szocializmus legfelsőbb foka” gondolat is. A rendszerváltás modelljének megvalósításához felhasznált forgatókönyv a francia forradalom alapján elvont marxi utat követte nagy vonalakban. Plagizálni azonban veszélyes, pláne a történelem társadalmi rendszert alapvetően átformáló időszakában.

Az újraelosztás rendszere nem működött úgy, ahogy kellett volna. Minden kormány adott valami újszerűt, ahogy pillanatnyi érdekei kívánták. Az édent sikerült letarolni, csupán az a kérdés ki tudott többet szakítani a birtoklás almafájáról. A kívül rekedtek a kerítésen kukucskálva, esetleg azt átszakítva be-bejárnak a kertbe lopni. „Ki száz meg százezreket rabol...” gondolat az államot ítélkezésre kényszeríti. Működik a törvény, a bíróság, de kérdés hogyan. Az édenkert ma is nyitva áll, nem merjük becsukni a kaput. Arról a politikusok, a közgazdászok is megfélemedtek, hogy a forradalom klasszikus példája, a francia polgári forradalom sem néhány évig tartott, társadalmi válságokkal elhúzódott 1848-ig. Megfélemedtünk saját példánkról, 1848-at is felülről, a kiegyezéssel fejeztük be. Arról a rendszerváltó elit egészen megfélemedett, hogy a költő fenyegető szavai kezdenek torz formában valóra válni: „Nem tudjátok milyen a nép, ha vesz, ragad?” Ez a kerítésen kívül maradtak reakciója, amelynek alapelve a nyers erőszak. Veszélyességét növeli, ha az elit nem fogja vissza önmagát, s ő is elvesz. Ha az eliten belüli meghasonlásból következik az egymásra mutogatás, a békés kompromisszum helyett elmélyülnek a társadalmi törésvonalak. Az állam így vált diszfunkcióssá. Gyengeségeinek bizonyítékáról már volt szó. A társadalmat átítató feszültség a pénz- és hitelválsággal fokozódik. A feszültség fenntartása a hatalomból kiszorult ellenzék érdeke. Titkos jelszóvá vált: „A hatalom szabaddá tesz” Félelmetes parafrázisa az egykor milliókat ölő német változatnak. A kérdés csupán az, ki legyen a hatalom birtokosa. A választ megadni nem könnyű. Csak az legyen, aki toleráns. Ne legyen szélsőség. A „jobbra át” vagy „balra át” helyett a „középre nézz” legyen a vezényszó. Ki legyen közepen? Csak az lehet, aki a záró vonalon úgy tud végigmenni, hogy nem tántorítható meg, nem kábult el a hatalom mámorától.

⁹ Uo. 277. o.

Kiinduló kérdésemre: „Forradalom volt-e a rendszerváltás?” – a válasz meszeszerű és valósággal számoló. Egyszer volt, hol nem volt egy forradalom, de folytatása ne legyen. Kerüljük el a jelenben és a jövőben!

A történelem logikusabb, mint az ideológusok, „folyam, mely visz vagy elmerít”, tehát úszni kell tudni benne, ellene nem lehet. A történelemnek tehát nincs vége. Folyama más terepen tör utat magának Közép-Kelet-Európában, mint Nyugaton. Ha analógiás alapú modell-kísérletre vállalkozunk, melyre a magyar elit hajlandó volt nyugati befolyásra, akkor figyelembe kellett volna venni a helyi viszonyokat, értékrendet. Már az átalakulás kezdetén kitapintható, hogy a privatizáció kérdését nem kellő körültekintéssel kezelte az elit. Mind az ellenzék mind a kormányt képviselő erő óvatos volt, tudták meddig lehet elmenni. A neoliberalizmus találkozott a békülékeny reformkommunizmussal, kettőjük vitájából az előbbi volt határozottabb. Ezt jelezte a spontán privatizáció. Az elitek számára az volt fontos, hogy közülük senki se maradjon ki, de a tömegekről megfeledkeztek. A forradalom nemcsak a tulajdonviszonyokat változtatja meg gyökeresen, hanem az újraelosztást is. A tömegek ezt várták a legjobban. Így sodródott a peremre szoruló – a munkanélküliek, a szociális lemaradottak – várakozásait is beváltva az állam a redistribúció olyan kényszerébe, amely a nyugati szociális modellnek is megfelelt. A változó gazdasági feltételek a közgazdászok számára olyan többszerezetlenes egyenletrendszert jelentettek, amelyet nem tudtak megoldani. A nyugati modell csődöt mondott. A történelem folyama, amely politikává válik a jelenben, gyors sodrású, időnként árad, majd elapad. Arról nem szabad megfeledkezni, hogy a forradalmi jellegű változásokból kimaradt a diktatórikus szakasz. A radikális jobboldali ellenzék a „hatalom szabaddá tesz” és a „hatalom minden előtt” titkos jelszavával anarchisztikus állapotok megteremtésére törekszik, mely véleménye szerint forradalmi helyzetet teremt. Ebből a helyzetből kiutat a költő szavai mutatnak: „Jöjj, el szabadság! Te szülsz nekem rendet,/ Jó szóval oktasd, játszani is engedd/ szép, komoly fiadat!” A szabadság a plurális polgári demokrácia alapvető jellemzője, amelytől a polgárt, a nemzetet senkinek nincs joga megfosztani. Forradalmat csak morális síkon kell csinálnunk, mert itt a legnagyobb a lemaradásunk.

MÁSODIK RÉSZ

„Útközben valahol utat tévesztettünk” – az első és az utolsó kongresszus

A Kádár-korszak attitűdjeitől először a sajtó szabadult meg. Ez tette lehetővé, hogy a politika, a társadalom mélyén bekövetkező apró változásokat a szeizmográf érzékenységgel jelezni tudja. A lokális média azért érdekes, mert hazánk egy politikai központú ország révén csak a fővárosban történő, az onnan induló, indított változásokra érzékeny.

1989 decemberében a magyar közvéleményt megrázták a miénknél szilárdabb, véresebb romániai diktatúra bukásának gyors eseményei. Ezeknek a folyamatoknak a hatása alól Magyarország sem vonhatta ki magát. A változások addigra már nálunk is javában folytak. Eleinte persze a maguk megszokott látens módján. Hosszú ideig nem keltettek feltűnést, csak a politikával közvetlenül foglalkozók érezték, hogy mi zajlik a társadalom és politika „mély rétegeiben.” 1989-re azonban már a tömegek aktivizálódása is megfigyelhető.

Az MSZMP Somogy Megyei Bizottságának 1989. július 5-i határozatából tudjuk meg, hogy az MSZMP Központi Bizottsága 1989. október 7-ére összehívja kongresszusát.¹⁰

Az MSZMP Somogy Megyei Bizottságának levéltári iratanyagában több értékes dokumentumot találunk. Az egyik a Pozsgay Imre által aláírt levél, amely a kongresszusi küldöttekhez szól. A levél első sorai fontos tényeket közölnek. *„Az 1988-as májusi pártértekezlet után a Központi Bizottság kezdeményezte az önvizsgálat és az önismeret elmélyítése jegyében, az új programnyilatkozat előkészítése miatt egy bizottság létrehozását. Ennek a KB-tagokból álló bizottságnak az eredeti tervek szerint 1990 közepéig, az esedékes kongresszusig kellett volna elfogadni az új programnyilatkozat tervezetét. A felgyorsult politikai események, a gazdasági modellváltás kényszere és az átalakulás fordulópontjához érkezett ország helyzete nem adta meg a munka elvégzéséhez ezt az időtávot.”*¹¹ A levél kelte 1989. augusztus 19.

Az iratok között található dokumentum címe: *Történelmi utunk tanulságai; az MSZMP Programnyilatkozat-tervezet*. A nyilatkozat kiegészítéséül szolgáló felvilágosító dokumentum: *Vitaanyagok* címmel plasztikusan világítja meg az elkövetkező eseményeket. (Ezt az anyagot vitára ajánlja az MSZMP KB által 1988-ban életre hívott Bizottság, amelynek feladata volt az utóbbi négy évtized történelmi és politikai elemzése.)¹²

Az MSZMP-en belül platformként működött a reformkommunisták csoportja, amelynek, kiemelkedő egyénisége Pozsgay Imre volt. Pozsgay úgy látta, hogy a változó politikai körülmények között a párt súlyos történelmi öröksége 1956 véres eseménysora. Ezt a terhet – véleménye szerint – nem cipelheti magával a párt a jövőben, ha ideológiailag meg akar újulni. Pozsgay Imre a Politikai Bizottság tagjaként Grósz Károlytól kiharcolta a megbízást, hogy 1956-ot újra lehessen értékelni.

A politikai mozgásokat jól érzékelteti visszaemlékezése: *„A nyomasztó és átalakulást sürgető helyzetben a Központi Bizottság megbízott egy új program kidolgozásával. Azt mondtam, hogy az új program előkészítésében csak akkor veszek részt, ha a párt teljes önvizsgálatot tart 1945-től napjainkig. Grósz Károly eleinte hallani sem akart róla, én arra készültem, hogy visszaadom a megbízást. Végül látva eltökéltségemet, Grósz beleegyezett, hogy legyen történelmi önvizsgálat. Ezután a program előkészítését végző bizottságok között egy történelmi albizottságot hívtam életre. Elnökének Berend T. Ivánt, az MTA elnökét kértem fel, de a történészek, tudósok közül ott volt még Ormos Mária, Balogh Sándor, Tőkei Ferenc akadémikus és sokan mások... Egy-két ellenzőt kivéve a bizottság lényegében arra az álláspontra jutott, hogy 1956-ban nem ellenforradalom, hanem népfelkelés zajlott le. Én ezt akartam elérni, és a szerepem ekkor kezdődött ... A mechanizmust ismerve tudtam, ha ez a megállapítás végigmegy a pártfórumokon, akkor a szülőanyja sem fog ráismerni. Ennek elébe vágtam, és kész helyzetet teremtettem nyilatkozatommal.”*¹³

A Történelmi utunk tanulságai c. dokumentum nagy ívű értékelés. Ha elolvassuk a forrást, felvetődik bennünk a kérdés, hogy az elmúlt 40 évet, amelynek következményei eltörölhetetlenek, lehet-e ilyen módon, objektíven értékelni. Németh Miklós, a Grósz Károly utáni kormányfő 1956 értékelésére azt mondta, hogy az eleje népfelkelés volt, a vége ellenforradalom.¹⁴ Ez a megállapítás is igazolja, hogy Pozsgay kockáztatott, amit ő is elismert: *„A munkásőrség szentesi egysége például halalos*

¹⁰ Somogy Megyei Levéltár (SML) MSZMP Somogy Megyei Bizottsága Jegyzőkönyvei. PB/8/4/1989

¹¹ SML, MSZMP Somogy Megyei Bizottsága Jegyzőkönyvei. PB/10/2/1989

¹² Uo.

¹³ Stefka István: *A rendszerváltók. Mi történt itt?* Kairosz Kiadó, Budapest, 2006. 86. o.

¹⁴ Uo.: 86. o.

ítéletet hozott ellenem. A pufajkások tiltakoztak. Ne felejtjük, itt volt még a szovjet megszálló hadsereg, s a megrögzött hazai balosok ennek az érzékenységére is számíthattak, mert ettől kezdve nem lehetett testvéri és internacionalista segítségnek nevezni a forradalom leverését.”¹⁵ Pozsgayban és a közvéleményben ekkor még erősen élt a legnagyobb veszély, a polgárháború félelme. A politika nem kiszámítható, ezért Pozsgay Imre folyamatosan számolt e lehetőséggel és igyekezett elkerülni.

Bihari Mihály értékelése szerint a kongresszus egyik eredménye az, hogy nem történt pártszakadás, az utódpárt egyelőre egyben maradt. A párt egybetartása Nyers Rezső érdeme, személyes politikai sikere. Az új párt egysége megmarad a több száz küldött szándéka és akarata ellenére.¹⁶ Pozsgay őszintén bevallotta, hogy mi volt nyilatkozatának, 1956 átértékelésének célja: „A párt hatalmát akartuk megrendíteni, mint ahogy az be is következett. A párttagság megrendült, tízezrével dobták vissza a párttagkönyvet, a sztálinisták támadtak, ugyanakkor meglendült a reformkörü mozgalom, amely a belső pártkritikát és a párt megújítást tűzte ki célul.”¹⁷

Közismert tény, hogy Grósz Károly a párt első titkára 1988-ban a fehérterror rémével fenyegetőzött. Ez egyenlő a polgárháborúval. Nyers Rezső és Pozsgay Imre ezt akarta elkerülni, de módszereik különbözőek voltak. Pozsgay a pártegyeséget is veszélyeztette. A bonyolult helyzet megértése mélyebb elemzést kíván.

Fél jobbra át! – Aki nincs velünk, az ellenünk van

Pozsgay Imre törekvéseivel kortársai és politikustársai közül kevesen értettek egyet. Az újonnan szerveződő pártok politikai-eszmei viszonyait figyelembe véve 1988-89-ben, a politikai erőterben három csoport alakult ki:

- a) a nemzeti-konzervatív, kereszténydemokrata politikai centrum (MDF, FKGP, KDNP)
- b) a szociálliberális centrum (SZDSZ, FIDESZ)
- c) az euroszocialista centrum (MSZP)¹⁸

Ebben a politikai háromszögben kellett megtalálni a háromszög súlypontját, a politikai erők szempontjából az eredőt, azt az erővektort, mely mindhárom politikai erő legoptimálisabb felhasználását teszi lehetővé. Ez volt Pozsgay Imre egyértelmű politikai szándéka. A programot meghirdető, a kongresszus prologusát jelentő levélből ez nem derült ki egyértelműen. A politikusoktól ma megszoktuk a több értelmű beszédet, erre a kialakuló demokrácia légköre lehetőséget ad. A számonkérés, a felelősségre vonás lehetősége a választások alkalmával jött el. Pozsgay Imre ún. éles helyzetben is politizált. Egy nyugati lap riporterének provokatív kérdésére válaszolja: „*ha az én népem hátat fordítana a szocializmusnak, akkor a népemet követném.*” Ez a kijelentés botrányt okozott, Kádár a KB ülésén keményen megdorgálta Pozsgayt.¹⁹ Pozsgay széleskörű kapcsolatokat tartott fenn. „*Közeli és jó barátságban voltam Csoóri Sándorral, Kósa Ferencsel, Sára Sándorral... Találkoztam Donáth Ferencsel, Nyers Rezsővel, Vásárhelyi Miklóssal, Eörsi Istvánnal, Bihari Mihállyal, Konrád Györggyel, Kis Jánossal.*” A velük folytatott megbeszélések „*hatással voltak rám is erősítették eltökéltségemet, hogy én is a rendszerbíráló irányába menjek... A rendszerváltás későn jutott eszébe még az ellenzéknek is*” – vélekedik Pozsgay a Kádár-korszak vi-

¹⁵ Uo.: 86. o.

¹⁶ Bihari Mihály: *Magyar politika: (1944–1993) Tanulmányok*. ELTE, ÁJK, Politológiai Tanszék. 144. o.

¹⁷ Stefka István: i.m. 86. o.

¹⁸ Bihari Mihály: i.m. 198. o.

¹⁹ Stefka István: i.m. 86. o.

szonyairól.²⁰ A névsort áttekintve megállapíthatjuk, hogy mindegyik politikai erőközponttal kapcsolatban állt, a fenti személyek közül mégis legtöbben az MDF-hez kötődnek. A kapcsolattartásban ellentétek is felmerültek. Csoóri Sándor így értékelt: „... *Tudtam, hogy ő rendes, becsületes magyar ember, s vele bármiről lehetett tárgyalni. Egy vitám volt vele, hogy miért írtam alá a 77-es Charta melletti nyilatkozatot, de háromnegyed év múlva egyszer csak odajön, és azt mondja, igazad volt, amikor aláírtad a Chartát. Nekem ezek voltak az élményeim. Nem lehetett másra gondolnom, csak arra, hogy fogjunk össze minél inkább.*”²¹

Csoóri Sándor és Pozsgay Imre a nemzeti egységfront megteremtésében látta a Kádár-korszak átalakításának alapfeltételét. Ez az igény hozta létre az ellenzék törekeny egységét. Ez a közös platform bomlott fel, amikor a politikai pólusok érdekei a hatalomért folytatott harcban ütköztek. Pozsgay pozíciógyengülésének ez az egyik oka. A kongresszus idején helyzetére jól rávilágít a Somogy Megyei Levéltár dokumentumértékű forrása. Érdekesen alakult az MSZMP tagságának hangulata az idő függvényében Somogyban.

A Történelmi utunk tanulságai című kongresszusi dokumentumot az MSZMP Somogy Megyei Bizottsága 1989. augusztus 7-én véleményezte. Elítélte a kelet-európai szocializmusok sztálini modelljeit. Ezeket történelmi zsákutcának minősíti. Sokkal bonyolultabb az 1956-ot érintő állásfoglalás:

„- *Az események annyiban forradalmi jellegűek voltak, amennyiben egy, a fejlődést zsákutcába vivő társadalmi rendet kívántak mélyen átalakítani, az európai fejlődés útjára terelni. Ezt tekintjük a társadalmi mozgás fő és meghatározó elemének.*

- *Október utolsó napjaiban jelentkező fehér-terror jelentősen megnehezítette a mélyreható változásokban való eligazodást, veszélyeztette a demokratikus erők fellépését... Annak ellenére, hogy Nagy Imre és Kádár János politikai pályájukon eltértek egymástól, a megye ápolni kívánja mindkét személyiség politikai örökségét, a nemzet érdekében felvállalt történelmi jelentőségű szerepüket, politikai tragédiájukból tanulságot merítve kíván a nemzeti megbékéléshez hozzájárulni.*

Elhatároljuk magunkat a november 4-ét követő megtorlástól. Egyetértünk a megtorlások véttlen áldozatainak rehabilitálásával, az okozott sérelmek jóvátételével. A fegyveres harcok során a barikádok mindkét oldalán elesetteket egy nemzeti tragédia áldozatainak tekintjük, emléküket őrizzük.”²²

Az MSZMP Somogy megyei szervezete különleges helyzetben volt, mert mindkét történelmi személyiség életútja szorosan Somogy megyéhez kötődik. Kádár gyermekkorát Kapolyon töltötte, ahol az MSZMP megyei szervezetei egy emlékmúzeumot akartak berendezni az 1989-ben elhunyt főtitkárnak. Nagy Imre Kaposvár szülőtte. Ez a tény legfeljebb csak árnyalja a két politikus megítélését, de a történelemhamisítás nem elfogadható. A kétértelmű értékelés összemosza, elhallgatja a tényeket. Pozsgay Imre értékelésének részbeni elfogadását jelenti az MSZMP Somogy megyei Végrehajtó Bizottságának a pártkongresszusi küldöttek számára 1989. szeptember 6-ára keltezett kongresszusi ajánlás két mondata: „*A népfelkelést alkalmas*

²⁰ Uo.: 84. o.

²¹ Elek István: *Rendszerváltoztatók húsz év után*. Magyar Rádió Zrt., Heti Válasz Lap- és Könyvkiadó Kft. 2009. 299. o.

²² SML, MSZMP Somogy Megyei Bizottsága. A szocialista pártmozgalom program-tervezete Somogy megyében. Jegyzőkönyv melléklete, PB/9/5/1989

minősítésnek tartjuk 1956 megítélésében, melyben a tömegek a demokrácia kivívását és a sztálini modellt lerombolását tekintették legfontosabb feladatuknak."²³

Az ellenforradalom kifejezés ebben a részben is előfordul. A Történelmi utunk tanulságai című visszatekintő elemzés egyik fő jellemzője a sztálinizmussal való szakítás. Kádár János és politikus társai is tudták, hogy az 1956 utáni megtorlás miatt a társadalom egy része legalábbis egy ideig, a Kádár-korszakot a sztálinizmus szerves folytatásának tekinti. Jevtusenko a Sztálin örökösei című versében bélyegzi meg a bolsevizmus hosszú évtizedeit.

Ettől a bélyegtől Kádár János is menekülni akart. Így született meg a kádári gazdasági, szociális modell a maga látszólagos egyenlőséget szimuláló rendszerével. A „magyar NEP, New Deal” kifejezések túlzó használata mutatja, hogy az elmúlt 40 évet értékelő történelmi dokumentum készítői kissé elfogultak.

A kritikai hangvétel ennek ellenére erősebb. *1956 tragédiája; A reformerők csatavesztése; A kompromisszumok ára* című rész felkínálja a realitáshoz, a megfontolt önértékeléshez vezető utat.

Rendszerváltás, modellváltás?

A két fontos, korszakunkat jellemző terminus technikus többször fordul elő a szociológiai és politológiai szakirodalomban. A két kifejezés kapcsolatát akkor érthetjük meg, ha felidézzük Sárközy Tamás jogász, egyetemi tanár gondolatait a rendszerváltás időszakáról: *„Huszár Tibor nevéhez fűződően megjelent, hogy nem rendszerváltás kell, hanem modellváltás, demokratikus szocializmus. És ennek a demokratikus szocializmusnak lett volna alapja a vegyes gazdaság, ami azt jelentette - a társasági törvényt azon az alapon csináltuk '87 decemberétől '88 nyaráig, mert hiszen a törvényt '88 októberében fogadta el a parlament -, hogy az állami szektorhoz nem nyúlunk, a szövetkezeti szektorhoz nem nyúlunk. Tehát szó sem volt privatizációról, ezzel szemben a vegyes gazdaságnak megfelelően legyen magánszektor, amelynek része a külföldi működőtőke, ... Magyarországon 1979-től kezdve egy kisiparosnak lehetett 30 alkalmazottja. Voltak gazdasági munkaközösségek (gmk-k), amelyeknek volt 30 alkalmazottjuk, tehát Magyarországon volt privát szektor.”*

A „fordulat éve, 1989” felpörgeti a változások tempóját. Ennek megítéléséhez fel kell idézni a történések aktív résztvevőjének Sárközy Tamásnak a gondolatait: *„... '89 nyarán indult meg ez a folyamat, mégpedig azért, és itt jön a véletlen a történetben, mert a Pénzügyminisztériumnak volt egy rendelete, hogy aki új kft-t alapít, az első évben nem fizet adó, a másodikban keveset, a harmadikban is keveset. Ezt azért csinálták, hogy az új kisvállalkozásokat segítsék. Ezek után a nagy állami vállalatok átalakították a gyáregységeiket kft.-vé, és így menekültek a csódtól. Ők nem privatizálni akartak, csak amikor '89 nyarán kiderült, hogy egy hatalom nélküli úrben vannak, akkor villámgyorsan megkezdték, és alapvetően nem pártmunkások szereztek vagyont, hanem az akkori '85-ben odakerült viszonylag fiatalabb, nyelveket tudó, zömmel külföldön tanult vállalatvezetők. És a gazdasági államigazgatás, mert ő volt közel a tűzhöz. Ez igazságtalan. Ennek ellenére úgy gondolom, hogy a lakosságnak nem volt tőkeereje. ... A nagyvállalataink modernizálására semmilyen magyar tőke nem volt, ennek következtében szerintem az, hogy a multinacionális vállalatok kezébe mentek át a magyar nagyvállalatok szükségszerű volt. Hozzá kell tennem, itt is a közvélemény eltúlzott dolgokkal találkozik, mert a külföldi működőtőkének több mint a*

²³ SML, Ajánlás a pártkongresszus megyei küldötteinek. Tézisek a kongresszus felkészüléséhez. PB/10/1989

*fele zöldmezős beruházás. Tehát nem a privatizációból keletkezett, de az tény, hogy Magyarország 200 legnagyobb vállalatának körülbelül háromnegyed része közvetlenül és áttételeken keresztül külföldieké.*²⁴ Ezt a folyamatot teszi még bonyolultabbá a kárpótlási jegyrendszer, mellyel a magyar föld eladását, privatizációját próbálják megakadályozni és a kisemberek kárigényét kielégíteni. Sárközy Tamás véleménye szerint az általa leírt folyamat elkerülhetetlen.

Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a magyar adósságállomány konvertibilis. Az 1988. év végére elérte a 18 milliárd dollárt. Az infláció nagy ütemben nő, 1987-ben 8,4%-os, 1988-ban 15,5%-os.²⁵

Azt sem feltételezhetjük, hogy az MSZMP vezetése az adott gazdasági helyzetrel nem volt tisztában. Ennek figyelembevételével kell értelmezni a Programnyilatkozatot.

Az első fejezet a Fordulópont címet viseli. A szó jelentéstartalma a változás és változtatás szándékát hangsúlyozza. A fejezet 4. pontja így fogalmaz: „*A modellváltás társadalmi rendszerünk alapokig hatoló újraértékelését kívánja.*” Az 5. pont ezt a szándékot, stratégiai célt konkretizálja: „*Szocialista jóléti államot akarunk, amelynek fejlett és igazságos szociális rendszere a teljesítő képes piacgazdaság eredményein nyugszik. Jóléti államot, amelyben az emberek otthon érzik magukat, kibontakoztatják képességeiket, megteremtik nyugodt életfeltételeiket és biztosítják gyermekeik jövőjét. Növelni akarjuk a szociális biztonságot, különös tekintettel a fiatalok, nyugdíjasok és a nők helyzetére, valamint a munkalehetőségekre. Legfontosabb célunk az életminőség javítása, amibe az anyagi színvonal növelése mellett a szellemi kiteljesedés, az egészséges környezet, a közállapotok javítása és a politikai szabadságjogok érvényesülése is beletartozik. A válság leküzdése azonban a nemzet áldozatkészségét igényli.*”

A Programnyilatkozat készítőinek figyelmét elkerülte az a tény, hogy a nemzetgazdaság mozdonyát a Sárközy Tamás által leírt folyamat következményeként megfordították, az egész vonat, amelyet húzott, új irányba szaladt. Ez a rendszerváltás, az új rendszer gazdasági alapjainak lerakása. Ekkor is adósságcsapdában vergődünk, amelyből egyedüli kiút a nemzeti vagyon áruba bocsátása. A modellváltás, ha a vasúthasonlatnál maradunk, a váltóállítást jelenti, azaz melyik kapitalista modellt – az Amerikai Egyesült Államok modelljét, a nyugat-európai jóléti szociális modellt – választjuk. A nyilatkozat bevezető részéből kiderül, hogy az MSZMP vezetése a nyugat-európai típus mellett döntött. A modern, kényelmes, nagy sebességű átalakulást jelentő folyamathoz, azaz vonathoz hiányzik az erős alépítmény. Ezt ezután kell megépíteni. Az óriási államadósság a kádári örökség. Az induló helyzet nemzetgazdasági szempontból a nullánál rosszabb, mínuszt, tehát folyamatos kiadást jelent a nemzetgazdaság számára. Melyik hatalmat megszerezni akaró párt meri ezt bevállalni, különösen akkor, ha az eredeti bűn elkövetésében döntő szerepe van? A programnyilatkozat fejezeteinek címei reklámszerűen kifejezik a modellváltás tartalmát:

- I. Fordulóponton
- II. Demokratikus szocializmust
- III. Új szocialista pártot
- IV. Vegyes tulajdonon nyugvó piacgazdaság
- V. Új társadalmi értékrendre épülő elosztás
- VI. Helyünk a világban

²⁴ Elek István: i.m.: 200–201. o.

²⁵ Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Rubikon-könyvek, Rubikon-ház Bt. 2003. 117. o.

A legnagyobb terjedelmű az V. fejezet, jelezve, hogy a modellváltás kényes kérdése a redistribúció. Itt értünk el a rendszerváltás alapvető kérdéséhez. A pártállami gazdálkodáshoz szokott közgazdaság-szemlélet jellemzője, hogy a pártállam minden jövedelmet meg tud adóztatni, a kereseteket a piac fő felügyelőjeként a minimumon tudja tartani. Most új adórendszert kell kiépíteni úgy, hogy a vegyes tulajdonra épülő gazdaság működése a mi viszonyaink és a külső körülmények miatt egy nyílt gazdaságra épülő országban teljesen bizonytalan az állami bevételek szempontjából. Erre akartak ráépíteni egy nyugat-európai típusú, a szociális igényeket optimálisan kielégíteni akaró nemzetgazdaságot. Egy olyan egyenletről van szó, amelynek két oldala folyamatosan, hektikusan változó. Sem a bevételi, sem a kiadási oldal az idő távlatában nem tervezhető. A gazdasági alap a rendszerváltás függvényében folyamatosan változik, nincs az a modell, mely erre összehangolhatóan ráépíthető.

Az új párt a platformok pártja

A Programnyilatkozat első mondatai hangsúlyozzák a „nemzet sorsáért felelősséget érző erők együttműködésének” szükségességét. Azzal az MSZMP tagságának jelentős része is tisztában volt, hogy a plurális többpárti demokrácia kompetitív politikai rendszerében, a monolitikus hatalomgyakorlás után, a konszenzuson, az érdekek egyeztetésén alapuló nemzeti egység megteremtése nagyon nehéz.

Az 1987. szeptember 17-én Lezsák Sándor által szervezett lakitelki találkozó 181 résztvevője között ott találjuk a reformszocialisták legismertebb képviselőit: Király Zoltánt, Bihari Mihályt, Lengyel Lászlót, Pozsgay Imrét.²⁶

Mivel a találkozó illegális volt, feltételezhető, hogy a meghívó és a meghívottak között bizonyos elvi azonosság állt fenn. Ennek mértékét megbecsülni ma nehéz. Bihari Mihály pontos képet ad az MSZMP kongresszusának összetételéről. *„Az ügynrend előírta az áramlatok szerint szerveződött platformok bejelentésének és nyilvánosságra hozatalának kötelezettségét. Október 6-án este 6 platform jegyeztette be magát. A Fiatal küldöttek csoportja (26 fő), Népi demokratikus platform (68 fő), Összefogás az MSZMP megújulásáért platform (31 fő), Platform az MSZMP-ért (35 fő), Platform a vidék egyenlőségéért (43 fő), Reformszövetség (465 fő). Új platformok alakultak, mások megszűntek vagy összeolvadtak. Október 7-én az Összefogás platform (Berecz János is idetartozott) megszűnt, gyűjtőplatformmá vált a Népi demokratikus platform (8-án estére 228 főre duzzadt). Új platformok alakultak: Agrár- és élelmiszergazdasági platform (63 fő), Egészséges Magyarorszáért platform (32 fő), Munkástagozat (58 fő). A kongresszus harmadik-negyedik napjára a két legnagyobb platformmá a Népi demokratikus platform és a kezdettől fogva legnagyobb létszámú (a negyedik napra 700 fő fölé emelkedő) Reformszövetség vált. A kompromisszumos tárgyalások két helyen és szinten zajlottak a két legnagyobb platform között és a négy legjelentősebb vezető: Nyers Rezső, Pozsgay Imre, Németh Miklós és Horn Gyula között.”*²⁷

A párt tehát erősen plazma állapotú volt, ami a szakadás veszélyét rejtette magában. *„A leglátványosabb eredményt a párt jellegéről elkészült kompromisszumos tervezet hozta, amit a Népi demokratikus platform és a Reformszövetség dolgozott ki és össze 1989. október 7-én (szombaton) este 20 óra 24 perckor 1202 küldött elfogadott.”* – írja Bihari Mihály.²⁸

²⁶ Uo. 61–63. o.

²⁷ Bihari Mihály: i.m.: 141. o.

²⁸ Uo.: 141. o.

A politikai állapotok cseppfolyósságát bizonyítja, hogy Nyers Rezső 1989 elején még óvott mindenkit a szociáldemokrata párt szervezésétől, nyolc hónappal később már hét, önmagát szociáldemokrata-szocialista pártnak nevező pártformáció létezett, s az egyiknek ő volt az elnöke. A másik szociáldemokrata párt a Petrasovics Anna által szervezett MSZDP, amelynek alapító kongresszusa 1989 novemberében volt. Az MSZP ezzel a párttal nem keresett kapcsolatot, vetélytársnak tartotta, ügyesen kiiktatta a politikai életből.²⁹ Az MSZP a régi reflexszel az egységes uralkodó párt hegemoniáját igyekezett megteremteni. Ez mások számára is figyelmeztető jel volt. A párt belső tagoltsága nem kedvezett ennek a törekvésnek. A centrifugális erők működése azonban erősebbnek bizonyult. Amilyen liberálisan, következetlenül kezelte a kongresszus a gazdasági ügyeket, s a vele kapcsolatos szociális kérdésekben ideáltipikus rózsaszín jövőt festett fel, annyira rigorózus volt a politikai kérdésekben. A sokféle platform küzdelme azt jelentette, hogy a küldöttek egymást is tesztelve, szakítópróbának tették ki a még uralmon lévő pártot. Ebben a küzdelemben erősödött meg a Reformszövetség, ez a csoportosulás képezte a hidat a kialakuló plurális demokrácia párthatalmi erőcsoportjai között. Feltehetően a Reformszövetség közzétette a nemzeti-konzervatív-kereszténydemokrata pártcsoport politikai elvárásait az MSZP tagságának. Nem ultimátumszerű követelésekről lehetett itt szó, de azt be kellett látni, hogy a hatalomátadás folyamata már zajlik. Az MSZP történelmi felismerése volt, hogy a legfontosabb politikai kérdésekben szembenéz múltjával, és felméri a jövő alternatíváit. Idézzük ennek alátámasztására Bihari Mihályt: *„Ezért is volt nagy jelentősége azoknak a döntéseknek, amelyeket részben a kongresszuson, részben közvetlenül a kongresszus után kellett meghozni. Az MSZP vezetését és a párt politikai arculatát hitelesítő döntések közül a legfontosabbak:*

- a) a pártok üzemi szerveződése
- b) az MSZMP/MSZP vagyonáról való elszámolás
- c) a munkásörség feloszlata
- d) a köztársasági elnök választása és a megválasztásának időpontja.”³⁰

Ez a négy tétel volt a kongresszus után kibontakozó politikai, hatalmi harc témája. Közülük a köztársasági elnök személye, választásának módja (népszavazás vagy parlament által) került a politikai érdeklődés fókuszába. Így vált fontos összeütközési ponttá Pozsgay Imre személye. A parlament által választott elnök párt- és parlament-függő, gyenge hatalmi pozíciójú, a népszavazás által választott elnök erős pozíciójú politikai aktor lett volna.

A hitelesség kedvéért Pozsgay Imre emlékezetére kell támaszkodnunk, hogy a politikai harc jelentőségét megértsük, és kellően érzékelnünk tudjuk, hogy az MSZP potenciálisan őt tartotta alkalmasnak a köztársasági elnöki posztra:

„Riporter:- Egyesek azt állítják, hogy az ellenzék kimondva-kimondatlanul beleegyezett a párt nomenklatúra továbbélésébe, mert a gazdasági hatalmat a kommunisták kezében hagyta.

Pozsgay: - Ez a babona, amelyben nem hiszek. Ez nem igaz. Valójában az SZDSZ terjeszti, amelynek, miután 1994-ben koalícióra lépett az utódpárttal – az MSZP-vel –, új eszmét kellett kapcsolnia a rendszervá-

ltáshoz. Ezért visszamenőleg átrajzolta az egész tárgyalási folyamatot, mondván, hogy ott a hatalomvédő MSZP-vel állt szemben, amelyik mindent megmoz-

²⁹ Stefka István: i.m.: 73–87. o.

³⁰ Bihari Mihály: i.m.: 151. o.

gatott, hogy átmentse a hatalmát, és ennek fő figurája volt Pozsgay Imre. Ennél nagyobb hazugság az egész rendszerváltás történetében nincsen.”³¹

Pozsgay véleménye szubjektív. A tények azt igazolják, hogy az MSZP „demokratikus lelkületű engedékenysége” bumerángxént ütött vissza. A munkásörtség megszűntetése, a pártvagyon, a munkahelyi pártszervezetek, a köztársasági elnök közvetlen választásának kérdése a politika fókuszába kerül. Az SZDSZ, FIDESZ, FKGP és az MSZDP a népszavazáson való részvételre buzdított. (ún. „négyigenes” népszavazás – 1989. 11. 26.) Ilyenre a magyar történelemben először került sor. A köztársasági elnök választásának időpontjával kapcsolatban csak nagyon kis többséggel, összesen 6101 szavazattal győztek a népszavazást kezdeményezők. Vagyis igennel szavazott a szavazáson résztvevők 50,07%-a, nemmel pedig 49,93%. A Pozsgay Imre által féltelmesnek tartott polgárháború rémképe tehát szertefoszlott, de a nemzeti konszenzusra épülő parlamenti- és pártpolitika sem valósult meg. Így köszönt vissza 1956 szellemi, történelmi öröksége.³²

A politika peremvidékén – a kongresszus visszhangja

A gyors politikai változások vidékre lassan érkeznek. Hatásuk nem könnyen mérhető. A legnagyobb területű dunántúli megye, Somogy politikai helyzetének bemutatása ezért lehet érdekes. Somogy azért is fontos szerepet játszik az ország politikai életében, mert 1956 mártír miniszterelnöke Nagy Imre Kaposvár szülötte, Kádár János pedig Kapolyon, egy Somogy megyei kis faluban töltötte gyermekkorát. A két történelmi személyiség összeütközése térben és időben érdekes, mert az ország provizórikus időszakot élt át.

A Somogy Megyei Pártbizottság Végrehajtó Bizottsága az MSZMP vezető testületeihez hasonlóan nem tudott kiszakadni Kádár bűvköréből. A vonzerőt még növelte a volt főtitkár halála miatti részvét. Ezzel az MSZMP Somogy megyei politikusai nem voltak egyedül, gondoljunk Kádár temetésének tömegeket mozgósító erejére. Ezzel magyarázható az a patetikus állásfoglalás, amelyben a megyei pártbizottság megfogalmazta véleményét és kijelölte a megye kegyeleti megemlékezésének formáját.³³

Helyi kezdeményezésként indult a kapolyi alapszervezet és a Somogy Megyei Pártbizottság együttműködésével Kapoly községben Kádár Jánossal kapcsolatos helytörténeti gyűjtemény létrehozása. Ennek bizonyítéka az özvegyéhez írt levél.³⁴

Az MSZMP Somogy megyei vezetésének kettős lelkületét és politikai ingadozását mutatja, hogy 1989. augusztus 20. megünneplése céljából a megye olyan tájékoztatót bocsátott ki, amelynek hangvétele, történelemszemlélete szöges ellentétben áll a párt hagyományaival. Az első kenyér megszegésének népi és Szent István névnapjának ezeréves ünnepét az MSZMP Somogy Megyei Bizottsága nem merte az Alkotmány emléknapjává tenni, inkább visszavonulót fűj.³⁵

A Történelmi utunk tanulságai című forrás gondolatainak elfogadása csendül ki a pártbizottság kongresszusi dokumentumokat értékelő véleményéből: „*A népfelkelést*

³¹ Stefka István: i.m. 87. o.

³² Romsics Ignác: i.m. 190-191. o.

³³ SML, MSZMP Somogy Megyei Bizottsága Jegyzőkönyvi melléklet, Tájékoztató, 1989. augusztus 3. PB/9/3a

³⁴ SML, PB/9/3a

³⁵ SML, PB/9/3a

*alkalmas minősítésnek tartjuk 1956 megítélésében, melyben a tömegek a demokrácia kivívását és a sztálini modell lerombolását tekintették legfontosabb feladatuknak. Az eseményekben jelen voltak és hatottak az ellenforradalom erői és elhatároljuk magunkat az 1956. november 4-ét követő megtorlásoktól. Elismerésre méltónak tartjuk az MSZMP 60-as évtizedben követet politikáját, melynek csúcsa a 68-ban bevezetett gazdasági reform.*³⁶

A kongresszusi küldöttek véleménye jól tükrözi az MSZMP somogyi helyzetének válságát és a pártot megosztó véleménykülönbséget. A párt nevének megváltoztatása ellen többen foglaltak állást egy szavazáson. A somogyi küldöttek többsége a névváltoztatást ennek ellenére elfogadta. A munkahelyi pártszervezetek működése formális, de azt nem vállalták, hogy a munkahelyekről a lakóterületekre menjenek ki. 1989. október elején tehát még minden cseppfolyós állapotban volt vidéken.³⁷

Az MSZMP/MSZP utolsó, egyben első kongresszusa nemcsak pártváltó, hanem korszakváltó kongresszus is volt. Ezért fontos, hogy milyen benyomásokkal, véleményel távoztak a küldöttek az eseményről, hiszen az MSZP belső életét, vele az ország jövőjét is előre meghatározta az a szemlélet, ami a kongresszusról kialakult.

Több küldött szerint a kongresszust az anarchia és a zűrzavar a politikai összehang hiánya jellemezte. Ezt támasztja alá az egyik, a kongresszusról szóló megyei pártbizottsági ülés néhány érdekes mondata: „Zárt ülésen a négy vezető kifejtette a véleményét ezek lényege. Horn Gyula: ő a radikális reform híve, Németh Miklós: a kormány felelősségét hangoztatta és azt, hogy Nyers Rezsővel nem mindenben ért egyet, Pozsgay Imre: aláveti magát a kongresszus döntésének, de hangsúlyozta, hogy a párt érdekeit alá kell rendelni a nép érdekeinek. Nyers Rezső kijelentette, nem vállalja az elnökséget, ha Pozsgay, Németh, és Horn elvtársak lesznek az alelnökök.

A Reformszövetség a saját jelölő listájának érvényesülését követelte, Pozsgay azonban a vitát helyes mederbe terelte.

*Nyers Rezső pártelnökké történt megválasztása után azonnal javasolta, hogy a kongresszus erősítse meg Pozsgay Imre köztársasági elnökké való jelölését.*³⁸

Nyers Rezső javaslatának célja az volt, hogy a pártvezetésből kiszorítsa a reformszárny vezetőjét, s ezzel a pártszakadást elkerülje.

Egyéni vélemény, de a párt jövőjére utaló Szalai Pál gondolata: „Elmondja, hogy szülei megkérdezték, most mit csináljanak. Azt mondta nekik, hogy ne lépjenek be az új pártba, de a választásnál annak jelöltjeire szavazzanak.”³⁹

Nyers Rezső szerepére utal az egyik küldött észrevétele: „Nyers Rezső a kongresszuson olyan volt, mint Kádár '56-57-ben, a kompromisszumkereső. Célja elfogadható volt, ő volt a kongresszusi centrum. Az első szakítópróba a munkahelyen maradás kérdése volt. Nyers Rezső ebben a kérdésben lehengette a kongresszust. Pártszakadás nélkül más döntéseket nem tudott hozni a kongresszus. Most lehetőség van egy új párt létrehozására.”⁴⁰ Ambivalens, óvatos állásfoglalás ez.

„Grósz Károly kijelentette, a programot megszavazná, de a névváltoztatást nem. ... Kellott a kongresszuson egy baloldali mumus, ha nem lett volna ott Berecz János, akkor kerestek volna mást.”⁴¹ – közölte hozzászólásában az egyik küldött. Az ultra

³⁶ SML, Az 1989. október 2-án megtartott megyei pártbizottsági ülés jegyzőkönyve. PB/11/3/1989

³⁷ Uo.

³⁸ SML, MSZMP Somogy Megyei Bizottsága. Az 1989. október 11-i megyei pártbizottsági ülés jegyzőkönyve. PB/12/4/1989.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

baloldaliság is jelen volt a kongresszuson, mumusként a visszahúzó múltra figyelmeztetve.

Sajátos önértékelésnek, ugyanakkor reális állásfoglalásnak fogható fel Ferenczi Miklós hozzászólása, ami utalt az MSZMP/MSZP működési zavaraira: „Egyes kongresszusi küldöttek hónapokkal ezelőtt egymáshoz futkoztak, míg a többi küldöttet az előkészítésből kizárták. Az MSZMP tagjai tisztességes kommunistáknak tartották magukat, ezen a kongresszuson nem volt kommunista platform. Amennyiben a kommunistáknak helye van ebben a pártban, akkor részt veszek a munkában, ha nem, akkor nem maradok párttag.”

A kongresszus saját magával és nem a párttal foglalkozott. Semmi segítséget nem adott a tagságnak, hogyan tovább. Egy bizonyos kör megszervezett akciójáról volt szó.⁴² Hatalmi küzdelem, erkölcsi elbizonytalanodás, a párttagság számára elfogadható reális jövőkép hiányának érzékelése csendül ki a sorokból. A negatív észrevételek túlnyomó többsége ellenére ki kell emelni dr. Suchmann Tamás jövőbe mutató, de a jelent reálisan értékelő véleményét:

„Türelmetlenségre, nyugtalanságra nincs ok. Az eddigi kongresszusokon egészen mást szoktunk meg, ez a mostani abba a képbe nem illik bele. Ha a platformokat kibékíthetetleneknek fogjuk fel, akkor kár volt ezt a pártot létrehozni. A sajtó semmit sem tükrözött abból a hangulatból, ami a kongresszuson volt. Nyers Rezső felvállalt valamit, ezért tisztelni kell őt. Ideológiai előkészítés nélkül mentek a küldöttek a kongresszusra. Én a Reformszövetségben voltam kezdettől fogva, de nem volt ott sem kiszámítható, hogy mi történik. Javaslom a belépők számára kidolgozni egy, a program és az alapszabály lényegét tartalmazó kiáltványt.”⁴³

Pillanatképek a fordulat évéből

A közelmúlt hosszabb idő elteltével válik történelemmé. A jelen emberének viszonyulása hozzá kettős értékű, aspektusú. Beszélhetünk a bennünk élő történelemről. A másik szempont a velünk élő történelem látószöge. A bennünk élő történelem az emlékezést jelenti, amelyet döntően befolyásolnak a jelen eseményei, erős érzelmet kiváltva. Torzító tükör ez, hamis konklúziókra sarkall. A velünk élő történelem nézőpontját nehéz érvényesíteni. Ez az eseményekre, történésekre való azonnali reagálást jelenti. A történésekkel való szinkronitás, az azonnali reagálás eszköze a sajtó, a film.

A primér politika színtere a főváros volt. Látómezejéből a vidék gyakran kimaradt. Romsics Ignác elsősorban a nagypolitikára koncentrált. A vidéki Magyarország kimaradt látószögéből. Romsics Ignác a rendszerváltás folyamatát három évben határozza meg.

Véleménye szerint 1988-ban kezdődött. Ez volt az átmenet első éve. Az MSZMP májusi pártterkezelete, az ellenzék pártosodása az uralmon levő párton belül. A társadalom erre történő reakciói, a közvélemény gyors változása, az egyéni lét feltételeinek romlása jellemezte ezt az évet.

1989 történései már karakteresebbek voltak. A lengyelországi választásokon győzött a Szolidaritás. 1956 magyarországi eseményei átértékelődtek. Pozsgay Imre a Kádár-rendszer által ellenforradalomnak minősített történelmi drámát népfölkelésként értékelte. Nagy Imre és Kádár János temetése két egymással szemben álló időszak nyilvános összeütközése, kifejeződése volt. Ebben az évben született meg a Harmadik Magyar Köztársaság.

⁴² Uo.

⁴³ Uo.

1990 az átmenet harmadik és a demokrácia első éve. Az első szabad választás esztendeje. Megalakult 1945 után az első népképviselői országgyűlés és az első felelős magyar kormány.⁴⁴

Romsics értékrendszerével, időbeli szakaszolásával érdemes párhuzamba állítani az események közvetlen résztvevőjének, tanújának, Bihari Mihály politológusnak paradigma rendszerét:

1. Az Ellenzéki Kerekasztal megszerveződése 1989 tavaszán és a Nemzeti Kerekasztal tárgyalások folytatása 1989 tavaszától 1989. szept. 16-ig.
2. Az MSZMP reformszárnyának megerősödése, majd önálló politikában erőként való fellépése 1989 tavaszán, Kecskeméten és Szegeden.
3. Az állampárt lebontása és felszámolása 1989. október 6-9. Az MSZMP megszűnt állampárt lenni és betagozódott a kialakult többpártrendszerű struktúrába. Az MSZMP utódpartja az MSZP lett.
4. Állampárt felszámolása után a kormány önálló politikai erővé, hatalmi tényezővé vált. A Németh Miklós által vezetett kormány fokozatosan levált az MSZP-ről. Az MSZP politikai irányító szerepe 1989 októberétől már nem érvényesül.
5. Az átmenet parlamentje felvállalta a parlamenten kívül megszerveződött hatalmi centrum (a Nemzeti Kerekasztal) egyezményeinek törvényi keretekbe foglalását.
6. 1989-ben lényegileg egy plurális szerkezetű többpártrendszer alakult ki Magyarországon.
7. Az 1990. évi parlamenti (március 25. és április 8.) és az önkormányzati (szeptember 30. és október 14.) választások a hatalmi elit tömeges méretű cseréjét és változását hozták magukkal.
8. A rendszerváltás és a politikai átalakulás keretében sajátos szakaszt jelentett az új kormány megalakulását (1990. május 23.) követő két hónap, ami tulajdonképpen a kormány részleges átalakulásának bejelentéséig (1990. december 14.) tartott.
9. 1990 ősztől felerősödtek az Antall-kormány centralizációs törekvései és a hatalom koncentrációját célzó lépései.⁴⁵

A két paradigmarendszer közötti szemléletbeli különbség az, hogy Romsics Ignác történelmi léptékkal mér, Bihari Mihály pedig politológiai aspektusból közelíti meg vizsgált korszakunkat. Bihari Mihály a belpolitikai események szigorú kronologikus nyomvonalán halad.

A két szemléletmódban kimutatható közös vonás, hogy az 1989-1990-es esztendő tekinthető a felgyorsuló történések sodrában a fordulat időszakának. A hétköznapi és a politikai események sodrában élő publicisták, újságírók is így érzékelték.

Ez a helyzetértékelés állhatott a Somogyország című hetilap megindításának hátterében. A címválasztás is önmagáért beszél. A történelmi analógiák alapján az „Erdélyország” elnevezés sugallhatta a címet. A hetilap szerkesztői számára a hetenkénti megjelenés lehetővé tette az eseményekben való elmélyült válogatást, a szociológiai folyamatok, a lakosság hangulatának nyomon követését, az átalakuló gazdaság, privatizációs folyamatok és visszasságok, valamint a politikai események elemzését. A lap szerkesztősége az újság profilját a „közéleti” jelzővel fejezte ki. Ebben a kifeje-

⁴⁴ Romsics Ignác: i.m.: 223. o.

⁴⁵ Bihari Mihály: *A magyar politika (1944–1993)*. Tanulmányok. Budapest, 1993. ELTE ÁJK Politológia Tanszék. 192-196. o.

zésben benne rejlik az újságírói függetlenség, a politikai semlegesség, a távolságtartás szándéka. Legnagyobb értéke, hogy a vidék, az ország egyik elmaradott térségének a hangját szólaltatta meg. Két évig élt, 1989-ben és 1990-ben jelent meg, tehát az elmúlt húsz év két történelmi, politológiai szempontból is legkiemelkedőbb, legfontosabb esztendejének tanúja, kordokumentuma. Ez határozza meg jelentőségét.

A fordulat éve 1989

Ha belelapozunk a *Somogyországba*, már az első évfolyam első számának (1989. március 15.) dátuma jelzi a szerkesztők szándékát. A magára találó nemzet forradalmi évfordulóját köszöntik a 12 pont idézésével. A nemzeti függetlenség négy évtizeden át elfojtott érzése utat tör magának. A „Rendezni ködös dolgainkat!” cím alatt a szerkesztők tömören foglalják össze az új lap indításának céljait, ars poeticáját: *„Független megyei hetilap – írtuk a cím alá, pedig hát függetlenségünk elkötelezettséget jelent. Elköteleztük ugyanis magunkat ama ritka kincs iránt, amit úgy hívunk: igazság, mert a sajtónak minden időben az adott közösség lelkiismeretének kell lenni – miként írva van.”*⁴⁶

Az átalakuló társadalom jellemzője a széthúzás, hiszen a parancsuralmi rendszer megszűnése a szabadság élményét jelenti. A felszabaduló individuuum szabadon kifejezheti érzéseit, kifejzheti politikai nézeteit, választhat magának közösséget. Megkezdődött a pártok kialakulásának folyamata. A magyarság jellemzője, hogy a történelem sorsdöntő pillanataiban nem tud közös nevezőre jutni. Az első szabad március tizenötödikét is így ünnepeltük. Ezt fejezi ki a rövid cikk címe is „Miért nincs közös ünnepelés?”⁴⁷

A kibontakozó demokrácia bizonyítékaként „Somogyi alternatívok, somogyi alternatívák” címmel közli az újság az újonnan születő pártok, civil szervezetek listáját. A somogyi szervezetek száma nyolc. Ellenpontként az országos áttekintést, felmérést bemutató lista „Ha most lennének a választások?” címmel tizenöt szervezetet sorol fel. A közvélemény-kutatás alapján készült lista érdekessége, hogy országos viszonylatban az MSZMP 13,1%-os budapesti és az MSZMP 17,66%-os vidéki városokra vonatkozó népszerűségi mutatója a legmagasabb. Ez a két ráta társadalmi átalakulás kezdetét mutatja. Még nem szűnt meg a régi, de az új sem erősödött meg. A somogyi szervezetek vezetőinek nyilatkozataiban is visszatükröződnek a kezdet nehézségei. A FIDESZ somogyi választmányának képviselője így nyilatkozott: *„Az a véleményem, hogy ne alakuljunk át párttá. Tagjainknak olyan változatos a politikai indíttatásuk, hogy nem lenne jó rájuk kényszeríteni egy minden áron egységre törekvés hamis látogatát.”*⁴⁸

Különösebb kommentár ehhez nem szükséges, hogy az azóta eltelt húsz év alatt megtett út politikai véleményformáló erejét bizonyítsuk, s újra feltegyük a kérdést: a rendszerváltás befejeződött-e.

A vajúdas jellegzetes esetét mutatja be „Az októberi előzetes, avagy kiegészített a reformkörte?” című cikk. A hetilap postájából származó olvasói levél jól rávilágít az MSZMP belső vitáira: *„Vegyes érzelmekkel olvasom az MSZMP tagok megyei reformköreinek állásfoglalását. A kapolyi Kádár-emlékház és a Nagy Imre-kiállítás ügyéről van szó. A reformkörök szerint a megemlékezésnek egy időben az 'októberi évfordulók' kapcsán kellene megtörténniük. Nem azt kifogásolom, hogy az MSZMP*

⁴⁶ Somogyország, Rendezni ködös dolgainkat! I. évf. 1. szám 1. o.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ I. m.: Somogyi alternatívok, somogyi alternatívák, I évf. 1. szám 2. o.

*reformerei Nagy Imre alakjához és példájához nyúlnak vissza – bár korábban tették volna! Az is természetes, hogy vannak, akik Kádár életútjának így kívánnak emléket állítani. De hogy a két politikus sorsát és életpályáját ugyanazok, ugyanabban a nyilatkozatban szinte egy lélegzettel és éppen a forradalom évfordulóján egyszerre próbálják egyazon erkölcsi színvonalra helyezni, mesterségesen egymás mellé kanyarítani, véleményem szerint egyaránt sérti a jó ízlést és utal az illető politikai szerveződést vezérlő eszmék tisztázatlanságára.*⁴⁹

1989 augusztusában született a levél. A bennünk élő történelem ütközését bizonyítja a velünk élő történelemmel. A közelmúlt és a jelen így csap össze és okoz erkölcsi konfliktust a rendszerváltás át- és megélőinél.

A közélet sajátos megnyilvánulása, az egyház és a társadalom kapcsolata, amelynek megosztásáért a kommunista diktatúra nagyon sokat tett, hatékonyan és eredményesen szembe állított hívőt és nem hívőt az „oszd meg és uralkodj” elve alapján.

*„Futótűzként terjedt el a megyében, hogy megverték a taszári plébánost: megszurkodták, vérbe fagyba, sokkos állapotban hagyták ott a plébánián. ... Miért gyűlölik Halász Ottót, a papot? Mit mond erről Halász Ottó, a pap? – Gyűlölni én nem tudok, ezért azt sem tudom, hogy ki miért gyűlöl. Azt sejttem, hogy mi lehet az ok, amely elvitte az embereket ehhez a számomra ismeretlen érzéshez. – Nos? – Betartottam és betartattam néhány szabályt. Nem eskettem meg templomban azokat, akik még csak nem is bérmálkoztak, és az Isten házáat messziről kerülték. Nem kereszteltem akkor, ha tudtam, hogy a gyereket azután még templom közelébe sem fogják vinni. Nem hagytam az elsőáldozók vagy bérmálkozók sorába állni azokat a gyerekeket, akik életükben nem jártak hittanra, vagy csak egyszer-egyszer mutatóban jelentek meg. Minek használja dísznek, köszöntyűnek a vallást, aki hitetlen?”*⁵⁰

Még közel vagyunk ahhoz az időszakhoz, amikor az egyház egyedüli védekezése a közömbösséggel, a vele szemben állókkal, hogy a szentségeket nem szolgáltatja ki. A szabadabb légkörben újraéledő, a világnak szóló „látszatvallásosság”, a közvéleménynek szóló meggyőződés nélküli felbuzdulás feltehetően megbotránkozott a papi elkötelezettségnek megfelelni akaró plébánost. A válaszreakció a diktatúra idején megszokott, az akkori politika által is támogatott, több esetben a papok halálát okozó durva erőszak. Átmeneti helyzetben van az ország, az egymásnak okozott sebek gyógyulásának idő kell. A kölcsönös tolerancia nem vált viselkedési normává.

A papok közt sok olyan személyiség is akadt, akik például szolgáltathatnak az általuk lakott időszakában türelemből, felebaráti szeretetből, kitartásból. Pigola atya, Vörös József ilyen ember volt. 24 éven át szolgált híveit a balatonberényi plébánián. A legnehezebb háborús időkben volt kispap. Mindszenty püspökkel együtt került nyilas fogságba. A veszprémi törvényszéki fogház folyosóján szentelte Mindszenty pappá. Aztán elvitték Sopronköhidára. Ott mondta el első miséjét három csendőr jelenlétében. Kiszabadulása után Kéthelyen, Kötcsén, Keresztúron, Lovászpatonán és Berényben szolgált híveit. Tudós papként megírta Berény katolikus iskolájának történetét. Foglalkozott a ragadványnevek kutatásával, érdeklődött a népi szokások iránt. A kommunista diktatúra idején elégette azt a püspöki körlevelet, amely a beszolgáltatásra szólított fel. Szóvá tette azt is, hogy agitátorok idős szüleit a termelőszövetkezetbe kényszerítették. Szolgált, amíg erejéből telt, mert a paphiány miatt nem

⁴⁹ I. m.: Októberi előzetes, avagy kiegészítő reformkörte, I. évf. 24. szám 12. o.

⁵⁰ I. m.: Vér a miseruhán. Miért verték meg a taszári papot? I. évf. 22. szám 5. o.

mehetett nyugdíjba.⁵¹ Az ilyen papok voltak többen, akik erkölcsi példájukkal, emberségükkel szolgálták híveiket és hazájukat.

A szabadabbá váló politikai légkör, a demokrácia óvatos térhódítása felpattintotta a múlt fekete dobozát, a Somogyország bátrabban feltárja a múlt bűneit, felhívja a figyelmet a jelen torzulásaira, teljesítve ezzel vállalást, hogy pártatlanságával csak az igazat fogja képviselni.

Korunk Magyarországanak súlyos erkölcsi zavarai, jogrendszerünk, közigazgatásunk működésképtelensége, a kisember kiszolgáltatottsága, gazdasági életünk furcsa kinövései, botrányai megannyi jelenség, amelyre nem találunk magyarázatot. Az oknyomozó újságírók, publicisták felfedik a jelen bajainak forrásait, ha kellő odafigyeléssel, elemző szándékkal vallatjuk a közelmúlt napi és heti lapjait. A Somogyország 1989-es évfolyamát lapozgatva korunk ambivalenciái érthetővé válnak, feltárulnak a vidék jellegzetes problémái. Mivel Somogyország tipikusan mezőgazdasági jellegű terület, érthető, hogy az 1945 után kezdődő első társadalmi szerkezetváltás és napjaink struktúra váltása felforgatta a vidék rendjét. Mindkettőre jellemző az átgondolatlanlanság, erőszakosság.

A termelőszövetkezet-szervezés fájdalmait szemléletesen fejezi ki egy cikk címe: „A szíven döfött osztály”. A hangvétel is érzelmes: *„A magyar paraszt, mint egy kievett üres konzerves doboz, úgy van odadobva a századvég árkába. Nincsen eltemetve, neki még szertartás sem járt. Akár egy háborús halott. ... A parasztot az erőszakos kollektivizálás döfte szíven úgy, hogy nyögésre sem maradt ideje. Beállították a sorba, elvették tőle azt, amit évszázadokon át sohasem kapott meg – most is porhintésként – a földet. Az ő földjét. Összeterelték a halálos ellenségével, a lumpenekkel, akikből hamarosan brigadérosok lettek. ... Csak a földdel tudott boldog lenni! Szeretni igazán a serkenő búzáat tudta, meg a borjút, amit oly féltő gonddal húzott elő a marhából, mintha édesfia lenne. Hamar tanult a téeszben a paraszt. Dolgozz keveset, mert még kevesebbet fizetnek. Lopj a téeszből, mert tetőled is loptak: földet, barmot, a padlás hátáról a gabonát. . . .”*⁵²

Az emocionális túlzások ellenére meg kell említeni, hogy a termelőszövetkezetek helyenként értek el eredményeket. A város környéki falvak felvirágoztak, új házak épültek, a parasztság egy része megtalálta számítását, tehát voltak eredmények. A magyar paraszt szorgalmas, hamar feltalálja magát. A téeszek munkát is biztosítottak a kevésbé képzetek számára. A melléküzemágként üzött ipari tevékenység kifizetendő volt, de jelen volt a „kaparj kurta, neked is jut”-szellem fertőző betegségeként.

A diktatúra bűnei eredeti bűnként származnak át az utódokra. Jellegzetes esetet mutat be a „Rosszkor jött demokrácia” című írás. A cikk elé írt összefoglaló röviden fogalmazza meg a tényállást: *„A szóbeszéd, a pletyka már hónapok, sőt évek óta terjedt a csokonyavisontai termelőszövetkezet vezetőinek viselt dolgairól, a szövetkezetek nehéz helyzetéről, ám a tények – igaz meglehetősen konszolidált módon – csak pár héttel ezelőtt, a zárszámadó közgyűlésen kerültek napvilágra, de többen úgy vélik, máig nem teljes mértékben.”*⁵³

A nagy terjedelmű cikk alcímében jelzi a közismert, nem titkolható bűnöket: „Piálás, tarhálás” Dölt betűvel szedett rész emeli ki a történet lényegét: *„A történetek és a rendőrségi, ügyészségi vizsgálat ellenére miért szavaztak bizalmat a korábbi vezetőknek?”* – kérdezi az újságíró riport alanyától. A fiatalember válasza utal az állapotokra: *„Ezek már legalább összelopták magukat és megütötték a bokájukat. Mi a biztosí-*

⁵¹ I. m.: Hogy vagy Pigola? I. évf. 24. szám 10. o.

⁵² I. m.: A szíven döfött osztály. I. évf. 7. szám 4. o.

⁵³ I. m.: Rosszkor jött demokrácia. I. évf. 6. szám 2. o.

*ték arra, hogy egy következő garnitúra nem kezdene mindent előlről? ...Félnek az emberek, ezt elhíheti nekünk...*⁵⁴

A történetből kiderül, hogy Móricz Zsigmond *Rokonok* című regényéből már ismert bünszövetkezettel állunk szemben. A párt és a tanácsi vezetők egyaránt benne vannak a „maffiában”, de hatalmuk birtokában még fékezni tudják az ellenindulatokat. A harc a színpalak mögött azonban megindult, sok a köpönyegforgató, másokat bemártani akaró ember. A bűn nemcsak átszáll egyik emberről a másikra, nemcsak öröklődik, hanem egymás kölcsönös besározásával lemoshatatlanná is válik.

A lelkiismeret néhány esetben azonban megmozdult: „*Kovács Ferenc, a tabi termelőségvetkezet elnöke hosszú esztendők óta következetesen képvisel egy irányzatot. Mint önmaga is megfogalmazza: saját meggyőződéséhez és tapasztalataihoz hű, és jó ideje nem veszi már figyelembe, mit illik, s mit nem illik mondani.*”⁵⁵ Kovács Ferenc kilépett a pártból. Lépésének oka, hogy a termelőségvetkezeteket a kommunista állam kifosztotta, s feltehetőleg az új körülmények között reménytelennek látta a jövőt. Véleménye szerint: „*A megújulás érdekében sokkal gyorsabb és pontosabb piaci információkra van szükségük a szövetkezeteknek. Valakinek végre hitelesen kellene közvetítenie az exportigényeket, egyszer s mindenkorra tisztázni kell a vagyónérdekeltséget.*”⁵⁶ A kemény gondolatok utalnak a gazdasági káoszra és a privatizáció kidolgozatlanságára. A *Somogyország* szerkesztősége gondosan ügyelt arra is, hogy a somogyi dombok között megbúvó kis falvak csöndes tragédiáját is megrajzolja. A falvak elnéptelenedését, elöregedését, lassú, de sorsszerű agonizálását is kutassa és bemutassa, hogy nálunk nem felülről irányított falurombolás folyik, hanem a szociális és gazdasági folyamatoknak kiszolgáltatott gyenge települések nem tudnak ellenállni ezeknek a spontán hatásoknak. Az állami, megyei és a helyi vezetés nem adott semmiféle segítséget a súlyos károkkal járó folyamatok megállítására. Nemcsak a mezőgazdaság szférája mutatja a bomlás, erodálódás jeleit. Sorsdrámák bontakoznak ki, amelyek okai a szocialista rendszerben lelhetők meg.

A *Somogyország* publicistái is felfedezték a társadalmi, erkölcsi leépülés felgyorsulását. Ezért többrészes hosszú cikksorozatban „Dráva menti Szicília” figyelemfelkeltő címmel foglalkoztak egy, a megyére kiterjedő korrupciós csalássorozattal. A bevezető cikk előszavában a szerző így fogalmazott. „*Kisebb megszakításokkal egy hónapig tartott az anyagfelvétel. Jegyzeteim szerint pontosan két tucat emberrel beszéltem, és átolvastam körülbelül háromszáz oldalnyi jegyzőkönyvet. Am ahogy egyre mélyebbre ástam magam az ügyek és a pletykák dzsungelében, úgy vált mind világosabbá; az alábbi történet sokkal több eseménykrónikánál. Hogy a segítőkész emberek ellenére sem sikerült eljutni a „nagyhalakhoz”, világosan bizonyítja: pozícióban vannak, köztünk élnek, a múlt (és a jelen) haszonélvezői.*”⁵⁷

A mélyrétegekben végbemenő változásokat a társadalom felső vezetése gyakran nem igazán érezte. Ez azért fontos, mert az iránymódosítás, a folyamatok befolyásolása a kellő időben sikerhez vezethet, meg lehet előzni a társadalmi kataklizmákat. A *Somogyország* szerkesztősége is így látta. Gyakran készítettek riportot az elit vezető értelmiségeivel. Az MSZMP Reform-műhelyének Kecskeméten tartott értekezlete alkalmából „Tolongs van-e a damaszkuszi úton?” címmel Pozsgay Imre, Nyers Rezső, Bihari Mihály, Lengyel László nyilatkozott a lapnak. Pozsgay szerint nem szakadás, hanem szétválasztás lenne a szétválási kísérletből, amely politikai vákuumhoz vezet-

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ I. m.: „Évtizedeken át hallgattunk és dolgoztunk”. Egy elnök 30 év után kilépett a pártból. Kiszípolyozott téveszek, elvtársi vadászatok. I. évf. 3. szám. 5. o.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ I. m.: Dráva menti Szicília. I. évf. 11. szám 10. o.

ne. Ennek kimenetele beláthatatlan. E helyett a párton belüli öntisztulás vezethet a reformpárttá alakuláshoz. Nyers Rezső is osztotta ezt a véleményt. Lengyel László és Bihari Mihály nem tartotta politikai pártnak az MSZMP adott formáját. Lengyel László változásra vonatkozó javaslatai között sok a hasznos, előremutató észrevétel: a szocialista mozgalommal a megfelelő tulajdonformákat meg kell határozni, az érdekképviselet rendszerét újra meg kell fogalmazni, koalícióképes politikai párttá kell válnia.⁵⁸

A kiváló publicista, Rab László Ormos Máriával készít tartalmas riportot. Alapkérdés 1956 történelmi megítélése az aktualitás ürügyén. Valószínű Pozsgay Imre átértékelő kijelentése – „népfelkelés” – játszott ebben szerepet. Ormos véleménye: *„Nem a történetírás az oka, hogy ilyen izgatott állapotba került az ország. Más kérdés, hogy most a történetírás kimond valamit. Elmélyültebb vizsgálatok kezdődtek, és előzmények nélkül, rohamtempóban készült el, de erről sem a történettudomány tehet. Hogy lehet túljutni ezen a korszakos vitán? Csak úgy, hogy nem próbáljuk visszagyömöszölni a palackba azt, amit meg kell vizsgálni. ... Minden analógia rossz, a történelmi analógiák is rosszak. Ma ott tartunk, hogy voltak a népfelkeléshez csapódó, az alkalmat felhasználó, rosszhiszemű megmozdulások. Nem ez jellemezte a folyamatot, és nem ez jellemezte az egész mozgalom kirobbanását.”*⁵⁹

A továbbiakban a tanulság kedvéért a professzor asszony megemlíti több olyan történelmi eseményt – 1848, Rákóczi szabadságharc –, amelyek megítélése ma is ambivalens.

A vasfüggöny leomlása a magyar határon egyetemes történelmi szempontból előre mutató esemény. Nagy Imre és kivégzett társainak újratemetése, Kádár János halála és temetése szimbolikus jelentőségűvé tette az évet. Somogy megye ebben az eseménysorban különleges helynek számított. Nagy Imre szülőháza és Kádár lakóházának kapolyi emlékmúzeummá alakítása hosszú, lappangó vitát, ellentétet szült, amelyben megtestesült a XX. század magyar tragédiájának, az 1956-os forradalom és szabadságharc történelmi megítélése. Itt visszautalhatunk Ormos Mária azon gondolatára, hogy Pozsgay Imre jó szándékú megnyilatkozását, amellyel népfelkelésnek nevezi az eseménysort, nem előzte meg körültekintő tudományos elemzés. Feltehetően Pozsgay jó ösztönrel ismerte fel a történelmi sorsfordulót, s megpróbált történelmi személyiséggé válni.

Pozsgayhoz hasonlóan nagyon sokan próbálkoztak kihasználni a történelmi helyzetet. Ady Endre szavaival „percemberkék” igyekeztek bekerülni a magyar történelem panteonjába. Ennek eldöntése is az utókorra vár.

A vidéki lapok mindig hátrányos helyzetben vannak a fővárosi sajtóval szemben. A magyar politika fővárosi központú. A vidék lassan reagál a politika változásaira. 1956-ban is Budapest indította el a forradalmi események sorát. 1989-ben is nehéz volt úgy újságot szerkeszteni, hogy felkeltse az érdeklődést, különösen ünnepi számot. A Somogyország szerkesztősége az októberi forradalom első szabad megünneplésére jól felkészül. 33 év után „Somogy-ország estét” szervezett, amelyre meghívták azokat, akik jelentős szerepet játszottak a somogyi ötvenhatos eseményekben. Az aktualizálás és a politikai színterek összekapcsolásának ügyes módszere ez. Király Béla, az 1956-os nemzetőrség főparancsnoka harmincnégy év után először járt szülővárosában, Kaposváron. A vele készült interjú összekapcsolta a közelmúltat és a jelent, s felkeltette az érdeklődést. A riporter is erre építve kérdezett:

⁵⁸ I. m.: Tolongás van-e a damaszki úton? I. évf. 8. szám 2. o.

⁵⁹ I. m.: Történelem ellen nincs orvosság. I. évf. 8. szám 10. o.

„Hadd kérdezzem most a történészt. A jelenlegi magyar változások Ön szerint melyik korhoz hasonlítanak legjobban. Hiszen tudjuk: a történelem valamilyen szinten megismétli önmagát.”

Király Béla válaszában lényege: „Az 1847-48-as pozsonyi diéta azzal írta be a történelembe nevét, hogy kiváltságos osztályok lemondtak jogaikról és olyan haladó szellemű törvényeket hoztak, amivel Európához zárkóztatták föl Magyarországot.”⁶⁰ Király Béla nyilatkozatának jó szándékát nem lehet kétségbe vonni, de Ormos Mária professzorasszony történelmi analógiákra vonatkozó megjegyzése ide is érvényes.

Király Bélát foglalkoztatta a hatalomváltás, amely a többpártrendszerű, választáson alapuló demokratikus berendezkedést jelenti. Megfogalmazása a mára is érvényes: „A kongresszus ideje alatt több barátom szinte kétségbeesett hangon hívott: mit szólok ahhoz, hogy a párt egyben marad. Jobban örültek volna a pártszakadásnak, hiszen – szerintük – a kaotikus állapot az ellenzék malmára hajtja a vizet.”⁶¹ Király Béla egyáltalán nem vádolható az MSZMP iránti elkötelezettséggel, de valójában mérte fel a helyzetet. Ezért az 1848-as analógia kissé sántít, akkor a forradalom lendülete egy irányba mutatott, egységes volt a nemzeti akarat. A cikk címe – „Jó, hogy így történt” – is ezt fejezi ki. A rendszerváltás abszolút elkötelezettje, a békés átmenet híve, akár a folyóirat szerkesztősége.

A nagy idők másik tanúja Kunszabó Ferenc újságíró. Hosszú, a mai napokra is szóló nyilatkozatának lényege: „...A mai arcnélküli politikai színképben minden csoportosulás szinte ugyanazt mondja, programjaik mind az egy fészekaljából szedett tojások, hasonlítanak egymásra – s hallgasd bármelyiket, egy-két érdekesebb jelmondatot leszámítva mind ugyanazt variálja. Mert egyik sem a nép lelkére figyel. Mert mindegyik úgy érzi, ő jobban tudja. Hiszi, hogy, mert ez korunk értelmiségének elitista betegsége általában, de hiszi azért is, mert nem befelé, hanem kifelé és fölfelé fülel: ő a jólétesült ...Nem az igaz szándékot akarom elvitatni általában, hanem a magát elitnek tartó értelmiségünk torzulásait megmutatni.”⁶²

Ma is érvényes gondolatok, mivel Somogy megye „igazi vidék” magyarországi értelemben, forradalmi események nem igazán történnek. A diktatúra jellemzője, hogy ott is diktál, ahol erre nem szolgál rá a nép. A Somogyország újságírói gondosan utána járnak a diktatúra bosszújaként meghalt ártatlan áldozatoknak. Ez teszi ki az ünnepi szám nagyobb részét, figyelmeztetve arra, hogy feledni nem szabad. Az irodalmi összeállítás gazdag érzelmisége szemléletesen fejezi ki a nemzet, a nép emócióit hitelesítve, hogy költőink a legveszélyesebb időben mindig a nép nevében és helyett szólnak.

A társadalmi folyamatok jellegzetes tünete a régi rend lebontására irányuló törekvés. Ez 1989 őszétől tapasztalható. Kettős vetülete van. Az egyik cél a régi rendszer erős bástyáját jelentő szervezet lebontása. Ebben elsősorban az egységesülő ellenzék együttes, szervezett fellépésének van szerepe, de nem tekinthetünk el az 1956-os forradalom és szabadságharc ünneplésének és az aradi vértanúk halála évfordulójának erjesztő hatásától sem. „A munkásörtség megszüntetését követeli a FIDESZ, az SZDSZ és az MDF. Úgy látják jónak, ha a kérdésben népszavazás dönt és ezt nyomatékosítandó megmozdulásokat szerveztek a múlt hét végén az ország minden részén. A kaposvári megmozdulás békességére jellemző, hogy a tüntetést biztosító rendőr végig autójában töltötte az időt, sőt türelméből még az ERATO magazin olvasására is futotta. Pedig szólt a dal: „Nem rejtőzhetsz el, a munkásör rád figyel.” S a

⁶⁰ I. m.: Király Béla tábornok az MSZP-ről. Jó, hogy így történt. I. évf. 32. szám 2. o.

⁶¹ I. m.: Uo.

⁶² I. m.: Kunszabó Ferenc: 1956. október 23. I. évf. 32. szám. 5. o.

transzparensen a címben említetten kívül olvasható volt még „Inkább olcsó sört, mint drága munkásört.” avagy a „Kinek drágább rongy fegyvere, mint a haza becsülete?” tartalmú felirat. A csaknem háromszáz békés tüntető között kedélyesen figyelte és hallgatta a szónoklatokat a munkásörtség néhány zord arcú képviselője és az állambiztonsági osztály több dolgozója. Minden bizonnyal, mint magánemberek voltak jelen, azaz ők is tiltakoztak a párthadsereg további működése ellen.

*A tüntetés záró aktusaként a szervezők petíciót adtak át a munkásörtség megyei és városi parancsnokságán, amit Marosi János városi parancsnok és a megyei parancsnokság portás bácsija vett át.*⁶³

Jellegzetes életkép a rendszerváltás kezdeti időszakából. A békés tüntetésből ugyan nem hiányzik a feszültség, de az újságíró humora feloldja a hangulatot.

Jellegzetes ellentétes láttatás móddal érzékelteti az újság a nomenklatúra viselkedését. A „Vizet prédikál és azt is iszik” című cikk alcímében írt jegyzet a Balaton FÜSZÉRT vezérigazgatóját néhány vonással jellemzi: „*Dévény Zoltán a jó közérzetről, Nem vadászik és nem jár pinceszerekre, Ma már erény, amit tizenöt éve sandán néztek.*”⁶⁴

Pozitív kép ez, aminek erkölcsi nevelő szándéka van. Ellenkező példát szemléltet a „Tetten érték az igazgatót” című cikk. Alcíme elgondolkodtató: „Lopott, vagy csak »kölcson adott?»” Az esetet a szerkesztőség egy névtelen levél alapján közölte. A nagyatádi kenyérgyár dolgozói írták: „*Miért van az, hogy a munkást, ha elkapják egy kisebb lopáson, akkor elzavarják, míg a vezetőt nagyobbért nem? ...A legutóbbi vezetői lopást K. J., a Nagyatádi Kenyérgyár vezetője követte el 1989. szeptember 2-án, szombaton este. A városi rendőrség tetten érte 70 kg cukor, 80 liter étolaj, 50 kg liszt és 360 tojás eltulajdonítása közben. ...Miért nem merjük aláírni a levelet? Mert mi továbbra is dolgozni akarunk, és a nagyatádi kenyérgyár munkásai vagyunk... Az ügy részleteiről K. J. közvetlen főnöke, a SÜTÉV termelési főnöke tájékoztatta lapunkat. A fegyelmi eljárás során K. J. azt állította, hogy a nagyatádi Budai bisztró vezetője felhívta telefonon, s a már említett dolgokat kérte tőle kölcsön*”⁶⁵

K. J. fegyelmit kapott ugyan, de a történet többszörösen tanulságos. A dolgozók félnek, nem merik aláírni a levelet. Az igazgató védekezése lehet, hogy reális, de ha így történt, az eset akkor is erkölcsileg elítélendő.

A „nagyok” csalásainak fényében és árnya mellett felvillan a kisember tragédiája is. Szalai Lászlóné kis háza Kaposváron egy presztizsépítkezés miatt életveszélyesé válik. A nyugdíjas asszony már az építkezés kezdetén laikusként figyelmeztette az építőket az ún. Teraszház építésének veszélyére, arra, hogy a teraszháznak nevezett betonmonstrum elhúzza azt a domboldalt, amelyet be akarnak építeni. Ezzel az ő kis háza is veszélybe kerül. A hatóság figyelmen kívül hagyja az észrevételt. Szalai Lászlónénak igaza lett, kis háza súlyosan károsodott. Megkezdődött kálváriája. Egyszer kiköltözött, egyszer beköltözött. Körülbelül kétmillió forint összeggel kártalanítani lehetett volna. Az építkezés 44 millió forintjába kerül a városi tanácsnak. „*Féktelen pazarlás és kicsinyes zsugoriság a kaposvári tanácson*” – így rögzítette az esetet az újságíró. Jellegzetes mai történet is lehetne.⁶⁶

A kommunista rendszer továbbélésének legfőbb biztosítéka az erőszakszervezet. Ennek egyik oszlopa a BM-hez tartozó rendőrség, amely 1945-től folyamatosan szolgált a diktatúrát, ezért vele szemben érthető ellenérzések, indulatok alakultak ki. A szabadabbá váló politikai légkörben ezek az indulatok feltörték. Jellegzetes esete

⁶³ I. m.: Békés tüntetés a pártbizottság előtt. I. évf. 30. szám 1. o.

⁶⁴ I. m.: Vizet prédikál és azt is iszik. I. évf. 30. szám 3. o.

⁶⁵ I. m.: Tetten érték az igazgatót. I. évf. 30. szám 4. o.

⁶⁶ I. m.: Féktelen pazarlás és kicsinyes zsugoriság a kaposvári tanácson. I. évf. 34. szám 2. o.

ennek a nagyatádi rendőrkapitány leváltása: „A vezetői munkában az 1985-ben végrehajtott átfogó ellenőrzés alapján megfogalmazott elvárások ellenére sem következett be javulás, nem szilárdult meg a vezetői egység. Főként az utóbbi két évben a vezetők között a korábbi személyi ellentétek kiéleződtek, ennek eredményeként a munkahelyi légkör tarthatatlanná vált. B.N. rendőr őrnagy, kapitányság-vezető nem tudott úrrá lenni az ellentéteken. Tekintélyét csorbították a végrehajtó – elsősorban közbiztonsági – állományt sértő megnyilvánulásai, esetenként ital hatása alatt tett cselekedetei.”⁶⁷ A történetben az egész rendszer válsága benne foglaltatik. Ha az erőszak szervezet agonizál, nincs messze a bukás.

A felszínre bukkanó emóciók mellett jelen voltak a társadalmi béke erői is. Az újságírók jól érzékelték, hogy ezeket is meg kell szólaltatni a társadalmi béke, nyugalom kedvéért. Az egyház játszhat ebben fő szerepet, amelyet a kommunista diktatúra a legkövetkezetesebben és a legkeményebben üldözött. A veszprémi püspökkel, dr. Szendi Józseffel készített interjú címe is az egyház társadalmi szerepének növekedését sugallja: „Ne az ezer holdaktól, hanem a hívek ezreitől gyarapodjék az egyház.” A sokáig a templom falai közé kényszerített, üldözött egyház, most újból kiléphetett a szabadba, a hittan fakultatív tárgyává vált. Dr. Szendi József toleráns hangon nyilatkozott. Nem elriasztani, hanem megnyerni akart.⁶⁸

A Somogyország különleges oldala volt az „Exkluzív”. Itt az érdeklődést felkeltő történetekkel szórakoztatta az olvasót a hetilap. A katolikus egyházat is új, eddig kevésbé ismert oldaláról mutatta be az újság. Kaposszerdahely, a szép zselici falu plébánosa, Török Marcell a lelkek gondozása mellett a szerencsétlen sorsú embereken való segítséget vállalta. A társadalom nem képes a kisiklott emberi életek megmentésére. Az alkoholizmusba, kábítószer-élvezetbe menekülő, neurotikus tünetekben szenvedő embereken segített. Működése során betegfelvételi könyvének tanúsága szerint 2113 lelket gondozott az atya. A volt kapucinus rendi szerzetes tevékenysége tömeget vonzott a faluba. Az emberbaráti szolgálat az egyház eddig kevésbé ismert arca volt, hiszen a kommunista diktatúra folyamatosan védekező harcra kényszerítette, ezzel akarván bizonyítani az egyházak társadalomellenességét. A költségeket a lelkes 24 órás emberbaráti szolgálatához az atya fizetése és a hívek áldozatkészsége biztosította.⁶⁹

Az állam és az egyházak közötti feszültség enyhülése lehetőséget adott arra, hogy Mindszenty bíboros szentté avatásának kérdése újra felmerüljön. A nemzeti mártírnak is tekinthető főpap, akit életszentségével a magyar társadalom egésze történelmi közelmúltunk vitathatatlanul kiemelkedő személyiségének tekinthet. Milyen nehéz és felelősségteljes is a közelmúlt megítélése, a cikk zárása is igazolja. Füzér Julián ferences rendi szerzetes vetette fel Mindszenty szentté avatásának kérdését, s most egy cikkben foglalkozott a témával. Párhuzamot vont a bíboros 1973-as és Szent Ferenc 1220-as magatartása között. A két szituáció hasonló. Akkor az egyház hosszú távú érdeke került ellentétbe a nagy személyiség véleményével, de későbbi tevékenységét példaképpül állították a hívők elé.⁷⁰

A vidéki élet lassú pulzusverése és szürkése mögött is ki lehetett a politika tendenciaváltását tapintani. A szemben álló felek bizalmatlansága kölcsönös volt, pedig fontos kérdésekre kellett volna elfogadható választ adni. A munkásörtség leszerelése, az MSZMP óriási vagyonának sorsa, a pártszervezetek feloszlata várt megoldásra. Az SZDP szélsőséges, az előző rendszerben sokat szenvedő értelmiségiek

⁶⁷ I. m.: Leváltották Nagyatád rendőrkapitányát. I. évf. 34. szám 3. o.

⁶⁸ I. m.: Ne ezer holdaktól, hanem a hívek ezreitől gyarapodjék az egyház. I. évf. 30. szám 6. o.

⁶⁹ I. m.: Marcell atya. I. évf. 34. szám 10. o.

⁷⁰ I. m.: Mindszenty bíboros szentté avatásának kérdése. 28. szám 4. o.

pártja, szövetségese a FIDESZ. Mindkét párt képtelen különbséget tenni a régi típusú kommunisták és a Pozsgayhoz hasonló politikusok között. Az MDF véleménye szerint a kommunista párt reform erőt nem lehet kizárni a kormányból. Az MDF bizalmat szavazott a Pozsgay vezette reformszárnyak.⁷¹

Érdekes a politikusok megítélése a lakosság körében. 1989 márciusában a legnépszerűbb politikusok Király Zoltán, Pozsgay Imre, Németh Miklós voltak. Sokáig tartották népszerűségüket. Erősen csökkent a közkedveltsége Grósz Károlynak, Kádár Jánosnak és Berecz Jánosnak. Közepes rokonszenvet élvezett 1989 októberében Nyers Rezső, Kulcsár Kálmán. A politikusok karakterisztikusabb megítélése a politikai tájékozódás határozott módosulását jelezte.⁷²

Érdekes jellemzést adott a pártokról az ismert politológus. A riporter véleménye szerint „az ellenzéki pártok sem mentesek a sztálinizmustól”. Kéri László úgy látta, hogy „az egyének a Kádár-korszakban elsajátították azt a fajta kizárólagossági logikát, amelynek jegyében most az új szabadság keretei között részt vesznek a szerveződésekben. Ezért viselkednek úgy, mint fiók kommunisták, mert ugyanolyan egy isten hittet vallják, hogy csak nekünk van igazunk.” Ettől különbözött az MDF. „Az MDF-nél annyiban másabb a helyzet, hogy ott nagy gondot fordítanak a népi-nemzeti jellegre. Ebben az MSZMP nagyon gyenge volt, nem tudott mit kezdeni az ország nemzeti karakterével. Ezt az MDF zseniálisan ismerte fel, ebben a sávban támad keményen. ...Bizonyos értelemben más a Szabad Demokraták Szövetsége. Tudatosan nem akar tömegpolitikai párt lenni, hanem inkább egy elit szellemi, politikai csoportosulás, amely hosszú távon fenntartja magának a jogot a kritikai szembenállásra. Ez előny is, hátrány is. Hátrány, mert örökké magára vonhatja annak a vádnak az ódiúmát, hogy nem komoly erő, nincs százezer fős tagsága. De egy dolgot látni kell: az SZDSZ komoly koncentrációja az 1820-30-as évektől Magyarországon jelen lévő angolszász polgári-liberális gondolkodású vonalomnak. Egy sokszínű politikai palettán részvételüket helyénvalónak tartom.”⁷³

A FIDESZ értékelése hiányzik, valószínűleg ekkor még csak tömegbefolyás nélküli pártkezdeménynek tekintették. Ennek ellenére érdemes a jeles politológus summázását is idézni: „Ma még ez a pártelosztás egyáltalán nem fejezi ki a társadalom politikai tagolódását, a szociálisat pedig végképp nem. Még az is elképzelhető, hogy meg sem alakultak az igazi politikai pártok! Még lehet, hogy meglepetések érnek bennünket, eltűnnek olyan pártok, amelyeknek nagy neviük volt az elmúlt évben, az ismeretlenségéből pedig mások bukkannak fel.”⁷⁴

A politikai élet fő sodrában élő politológus így érzékelt 1989 szeptemberében a hazai állapotokat. A fősodrástól távol levő vidék, amely a partmenti vizeket is jelenti másképpen. Anti-, vagy kiegészítő tézisként érdemes idézni Odor Zsuzsanna, a lap politikai fóruma legfiatalabb, 1989-ben érettségizett résztvevőjének véleményét. Néhány tömör gondolat jól érzékelteti világlátását: „A tegnaptól kapott »pofonok« ma is ott égnék az arcunkon. ... Úgy érzem, hogy teljesen magunkra hagytak minket, mint annyi más esetben megtették. ...Az a boldog szerencsés, aki valamilyen csoda folytán mégis munkahelyhez jutott, többnyire nevetséges bérért dolgozik, amiből képtelenség megélni. ...Létebizonytalanság, ami leginkább azt a két társadalmi réteget fenyegeti, akinek a legnagyobb szüksége lenne a segítségre, a támogatásra. Az idős, beteg embereknek ... és a fiataloknak.”⁷⁵

⁷¹ I. m.: A magyar ellenzék önmaga ellen fordul I. évf. 31. szám 4. o.

⁷² I. m.: Politikusok népszerűsége, I. évf. 31. szám 4. o.

⁷³ I. m.: Eredeti bűnbán. Beszélgetés Kéri László politológussal, I. évf. 27. szám 4. o.

⁷⁴ Uo. 4. o.

⁷⁵ I. m.: A félelem mosolya, I. évf. 27. szám 4. o.

Azzal, hogy 1989. augusztus 19-én hazánk nyugati határán lehullott a vasfüggöny és a berlini falból ezáltal kivertünk egy téglát, Magyarország újból az európai politika homlokterébe került. 1989 vége felé elcsitulni látszottak a gorbacsovi új stílus politikai hullámverései. Ha tovább lapozunk a Somogyország számaiban, a II. évfolyam első számának első oldalán megdöbbentő képeket látunk. Az újság szerkesztősége egy 1956-os budapesti és egy 1989-es bukaresti képet villantott össze. 1956 és 1989 ősze forradalmat hoz Magyarországon és Romániában egyaránt. A két kép közé Papp Árpád Temesvár, 1989, Aranyvasárnap című versét helyezte el a szerkesztőség. Ezzel vizuálisan jelezte az egymástól időben távol eső, de térben közeli események kapcsolatát. A kommunista diktatúrák általunk leggyűlöltebbike omlott össze napok alatt 1989 decemberében Romániában. A televízió helyszíni közvetítése révén az egész ország közvetlen szemlélője lehetett a történéseknek. A II. évfolyam 3. számában a Somogyország újságírója feltette a kérdést: „*Forradalom, merre?*” A kérdésre az események felidézésével válaszolt: „*Csikfalván műsorzárásig tévét néztünk. A bukaresti tüntetést közvetítették élőben. Ion Iliescu egy tank tetejéről próbálta lehiggasztani a tömeget. Aki a mikrofon közelébe ért, kérdezett, kiabált. Ilyenek is elhangzottak: Ki voltál TEGNAP Iliescu? A felforrósodott hangulatban, ahol a nép a régi rezsim bűnöseinek fejét követelte, jöttek az ígéretek: népszavazás a halálbüntetésről, bejelentették a kommunista párt betiltására vonatkozó tézist. A 3,7 millió volt kommunista újra hadrendbe szedi-e magát? Nem tudhatjuk még! Annyi biztos töredékük sem fog belépni a pártba. Nem éri meg, hiszen a bűnös rendszerhez való tartozást jelenti. Irány az első demokratikus mozgalom, oda kell belépni. Akárcsak nálunk. ...*”⁷⁶

Az idézet utolsó mondata a szerző véleménye. A cikk egyértelműen szemlélteti a kelet-közép-európai rendszerváltások Janus-arcúságát.

Az oknyomozó újságírás jellemzője az erőteljes logikai szemlélet. A Somogyországban erre is találunk szép példát. Az „Egy erdélyi magyar véleménye a magyarországi változásokról” című cikk arra keresi a választ az analógia ürügyén, miért rekedt meg a magyar forradalom. A kérdés felvetése az átalakulásnak ebben a szakaszában korainak tűnik, de az adott válaszok meglepően adekvátak a mai magyarországi állapotokkal. A pártok programjai előre gyártott elemekből épülnek fel, a hogyanra egyértelműen nem kapunk választ. A liberális gazdasági szemlélet szavait – tőkebeáramlás, privatizáció, nemzeti vagyon kiürsítése – felelőtlenül használják. Hiányzik az eligazító, átgondolt program. Az újságolvasó téves képet alkot magának a történésekről, nem láthat be azok mögé. Folyznak a politikai csatározások, de ebből a leginkább érintett, a választópolgár kimarad.⁷⁷ A válaszokból kiderül, hogy a jövőkép a fordulat évének tekinthető 1989-ben is elmosódott és elnagyolt. Ma is ez a helyzet. Ez pedig a mindenkor kormányzó elitek bűne.

Ha a közelmúlt legfontosabb évének, 1989-nek és a jelennek szociálpolitikai képét összevetjük, felmérhető, hogy 20 év alatt hová jutottunk, és újra fel kell tenni a kérdéseket:

1. Végbement-e a rendszerváltás?
2. Mit hozhat a jövő?

Az első kérdésre az óvatos válasz: még úton vagyunk. A második kérdésre Bihari Mihály, ugyancsak neves politológus gondolataival adhatjuk meg a választ. Elképzeléseit hitelesíti, hogy 1993-ban születtek következtetései: „*A politikai élet centrumába a kormány került, a rendszer-átalakító döntések meghozatalának kényszere miatt is és a társadalmi válságkezelés következtében. ... A centralizáció, a túl erős egyszemélyes*

⁷⁶ I. m.: A forradalom lezárult, (ne) felejtse el! II. évf. 3. szám 10. o.

⁷⁷ Egy erdélyi magyar véleménye a magyarországi változásokról. Somogyország, II. évf. 6. szám 3. o.

*vezetői hatalom, a beszűkült rekrutációs bázis, a döntés-előkészítő apparátus elbizonytalanítása, az ideologikus és anakronisztikus elemek döntést meghatározó szerepe erősen lecsökkentette a kormányzat szervezeti, tanulási, a politikai innovációs kapacitását, döntéshozatali képességét. A demokráciában ez pedig előbb-utóbb instabilitáshoz, végső soron a kormányzati hatalom elvesztéséhez vezethet.*⁷⁸

A kommunista diktatúra markának szorítása az 1980-as évek második felében valamelyest engedett. A formálódó ellenzék ekkor szamizdat kiadásban jelenteti meg a Beszélő című lapot, amely máig egyetlen hiteles sajtótörténeti igazolása, hogy Magyarországon kialakult egy olyan ellenállás, amely biztosítéka lehet egy egészséges rendszerváltásnak. A fordulat évében – 1989 – meginduló hetilapok – Hitel, Kapu – kielégítették azt az országos igényt, amely a demokratizálódó politikai élet felpezsdüléséhez feltétlenül szükségesek voltak. A vidéket képviselő megyei lapok alacsony színvonalra felkínálta a lehetőséget, hogy itt is megszülessen az igény a sajtó lépésváltására. A Somogyország megszületésének ez a felismerés volt az oka. A lap politikai vonalvezetése következetesnek bizonyult. A lokálpatrióta szemlélet biztosította a nemzeti érzés ébrentartását, a függetlenség pedig a becsületes politikai bizalmatlanságot. A szerkesztésben alapvető szempontként érvényesült a hitelesség. A lap fő műfaja a helyszíni riport volt. Az olvasóval való közvetlen kapcsolattartást a széleskörű levelezés szolgálta. A lap szerkesztésének igazságkereső szándéka beleütközött az elmúlóban lévő rendszer képviselőinek ellenállásába. Ez kiváltotta az ellenséges indulatokat. Az olvasók többsége pedig a nyíltság demokratikus igényével támogatta a lapot. Ez is növelte a levelezők körét. A lap nagyon erős oldala volt a kultúra. Elsősorban a vidék ízlésének formálására törekszik. Főleg a lírai alkotások közlésével teremt irodalmiságot. Ugyanekkor tájékoztat a magyar kultúra aktuális eseményeiről is. Szétpattantja a diktatúra cenzúrájának bilincset is, felhívja a figyelmet a szilenciumra kényszerített és elhallgatott írók műveire, mind hazai, mind külföldi vonatkozásban.

A lap első száma ünnepi alkalommal jelent meg, 1989. március 15-én. Az utolsó szám 1990. március 15-én zárta a magyar sajtó történetének ezt a különlegesen értékes fejezetét. A szerkesztőség nevében megjelenő rövid közleménnyel érdemes zárni történeti áttekintésünket: *„Elköszönnünk. Egy évvel ezelőtt, március 15-én új, független hetilappal üdvözlöttük földijeinket, Somogyország lakóit. Most ebben a lapban búcsúzunk. Vége. Ez a Somogyország így nem jelenik meg többé.*

Egy éve biztosan tudtuk, hogy mi a dolgunk: meg akartuk törni a tájékoztatás megyei pártmonopóliumát. Akkor könnyebben vezették az írógép billentyűihez ujjainkat a gondolatok. De most miképpen rakosgassuk egymás mellé a betűket, a szavakat, a mondatokat?

*Nem buktunk meg, hiszen tízezer ember megvette és így hetente legkevesebb harminc-harmincötezer ember elolvasta újságunkat. De elbuktunk, mert a Somogyország gazdasági vállalkozásként nem tudott talpon maradni. Előállott az a képtelen helyzet, hogy ezen a lapon szinte mindenki nyert, aki csak kapcsolatba került vele, csupán alapítói és működtetői veszítettek rajta. ... Bennünket azoknak a tízezreknek kell minősíteniük, akiket olvasóként tisztelhetünk.*⁷⁹

A búcsúzás mindig fájdalmas, de ha szép emlékeket hagy maga után, akkor ez a fájdalom enyhül, és az idő múlásával megszépül és nosztalgivá válik. E gondolat jegyében elevenítettem fel a Somogyország című lap történetét.

⁷⁸ Bihari Mihály: I. m.: 206-207. o.

⁷⁹ Somogyország: Búcsúzik a Somogyország, 2. évf. 11. szám 1. o.

Konklúziók

Ha a sajtó és a levéltári források alapján akarunk mérleget vonni, a következőkben lehet összefoglalni a fordulat évének, 1989-nek és az azt követő két évnek a politikai-történeti tanulságait:

1. A rendszerváltás a tulajdonviszonyok gyökeres átalakulását vonta maga után. Ennek gazdasági következményeivel – adózás, állami bevételek, kiadások, szociálpolitika egyenlege – az uralkodó párt elitje nem számolt.
2. A rendszerváltás a modellváltást is megkövetelte. Az MSZMP vezetése által a nyugat-európai szociális modell jelentette a követendő példát, amely az átalakulás során sajnos néhány szegmensben dél-amerikai modellbe váltott át.
3. A Reformszövetség, amely a reformok iránt elkötelezett párttagokat egyesítette, nem tudott leválni a pártról, mert a hamis, elavult „sztálini pártegység” reflexei, valamint a politikai és gazdasági hatalom megszerzésének kényszerre miatt a pártvezetés reformerei nem mernek új útra lépni.
4. A kommunistaellenesség a nemzeti elit soraiban megakadályozta a nemzeti egységfront kialakulását.

A demokrácia ára a szabadság, ez pedig egyre fogy. A szabadság a kezdetek kezdetén a 80-as évek végén, a 90-es évek elején oly sok volt, hogy nem tudtunk mit kezdeni vele, azaz nem vált felismert szükségszerűséggé.

Oroszország és a NATO keleti bővítésének vitája az 1990-es években

Lengyel Gábor*

Abstract   **Russia and the Debate of the NATO Enlargement in the 1990s.**

One of the most important diplomatic debates of the 1990s evolved around the eastern enlargement of the NATO. In the early years of the foreign policy of the Middle-Eastern countries by now free from soviet influence one major issue was to adapt themselves to the post-cold war world order. All of the countries involved – the Czech Republic, Poland and Hungary in the first round – soon realized that their only option was to get integrated into the western organizations, to NATO in particular. The leading politicians of this organization had their doubts about these countries' capability to adapt to the already developed system of the organization. This is mainly illustrated by the fact that until the middle of the decade there was a lack of real commitment to the enlargement of the alliance. The PfP document of January 1994 may be regarded as a breakthrough. The diplomacy of Moscow became more and more dismissive as to the idea of the eastern enlargement of the NATO. Within a few months an attitude that regarded Russia joining the NATO as a possible perspective gave way to the total rejection of the enlargement. This study aims at exploring the determining points of this debate mainly in the light of the most important documents.

Keywords   NATO enlargement, Russia, foreign policy, Central and Eastern Europe

A NATO keleti bővítésének kérdése meghatározta Oroszország külpolitikáját a hidegháborút követő évtizedben. A független Oroszország első másfél évének bizonytalan bel- és külpolitikai iránya után, 1993-tól kezdődően éppen a NATO-bővítés vitája került az orosz külpolitika homlokterébe. A kérdés azonban nem csak Moszkva számára volt döntő fontosságú. Nyugodtan kijelenthető, hogy az egész világpolitikát meghatározta (főleg az USA szerepvállalása miatt), és a hidegháború utáni első évtizedben egyértelműen az egyik legfontosabb nemzetközi kérdés is volt.

Mivel ez esetben nagyon sokrétű, összetett, több szereplős kérdéssről van szó, elkerülhetetlen, hogy röviden kitérjünk az Orosz Föderáció melletti másik két legfon-

---

* Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar / University of Pécs Faculty of Humanities, Hungary
e-mail: lgaborur@gmail.com

tosabb szereplő helyzetére, törekvéseire. Ezek egyike maga az Észak-atlanti Szerződés Szervezete, amely a kétpólusú világ megszűntével egy sajátos válságba került önmaga meghatározását illetően, illetve a „hogyan tovább?” szempontjának tekintetében is. A NATO és Oroszország mellett a harmadik felet maguk a kelet-közép-európai országok csoportja alkotja, amelyek a legközvetlenebbül voltak érintettek a folyamatban. Ehhez képes viszont sokszor úgy tűnhetett, hogy az észak-atlanti katonai szövetség határainak kelet felé történő esetleges elmozdulása csupán egy stratégiai harc Moszkva és a szervezet között (azon belül is persze Washington szerepe volt meghatározó).

Először is fontos volt a NATO tagállamok számára meghatározni azt, hogy mi lesz a szervezet feladata a hidegháború időszaka után. A Varsói Szerződés felbomlásával ugyanis többen úgy érezték – mind Brüsszelben, mind Moszkvában –, hogy a szervezet funkcióját veszítette, mivel az teljesítette alapvető hidegháborús funkcióját, amire még 1949-ben életre hívták.¹ Meghatározó tényező volt azonban, hogy a kialakult új nemzetközi rendszer sokakat emlékeztetett az első világháború utáni időszakra, főleg ami Kelet-Európát illeti. Akkor is egy nagy birodalom összeomlását követően sok kisebb állam keletkezett, amelyek nem érezhették magukat biztonságban. „*Kelet-Közép-Európa tele lett potenciális mini-weimari köztársaságokkal, amelyek jelentős erőszakot tudnának alkalmazni egymás ellen, paradox módon anélkül, hogy... képesek lennének megvédeni magukat egy nagyobb külső agressziótól.*”²

A NATO korai keleti politikáját még egy körülmény meghatározta: a 80-as évek elején-közepén még semmi jele nem mutatkozott annak, hogy az évtized végére döntő változások fognak bekövetkezni a nemzetközi rendszerben. Míg a második világháború idején már 1943-tól sokan elmélkedtek arról, hogy hogyan lehetne utána új gazdasági- és politikai rendszert kialakítani, addig a 80-as években erről szó sem volt.³ Ez azzal magyarázható, hogy az egyértelmű válságjelek és a gorbacsovi bel- és külpolitikai változtatások ellenére senki nem számolt a Szovjet Birodalom ilyen hirtelen összeomlásával. Minden bizonnyal ez a váratlan fordulat volt az oka annak, hogy az 1990-es évtized közepéig nem beszélhetünk a szervezet részéről kiforrott, határozott Kelet-Európa politikáról, csak az éppen alakuló viszonyokhoz való alkalmazkodásról. Az 1995. szeptemberi *Tanulmány a NATO bővítéséről* című dokumentum megjelenéséig bizonyos jelek utaltak ugyan arra, hogy Brüsszelben komolyan foglalkoznak a térség országainak teljes jogú tagságával, de a határozott elköteleződés hiányzott. Ahogy a későbbiekben látni fogjuk, ez nagyban volt köszönhető az Oroszországban zajló bizonytalan folyamatoknak, illetve Moszkva kiszámíthatatlanul változó reagálásainak az események kapcsán. E mellett persze a brüsszeli döntéshozók azt is belátták, hogy Oroszország álláspontja igenis számít, s a Kreml együttműködése nélkül nem építhető fel stabil európai és nemzetközi biztonsági rendszer.

A korai dokumentumokból az derül ki, hogy Brüsszelben úgy tekintettek a térségre, hogy annak állapota csak közvetett módon függ össze a szervezet tagállamainak biztonságával. Emellett az is fontos tényező volt, hogy a Szovjetunió 1991. de-

¹ Orosz részről is megjelent az a javaslat, hogyha már a Varsói Szerződés is megszűnt, oszlassa fel magát a NATO is. Ez egyébként Moszkva szempontjából kontraproduktív módon inkább a tagállamok közötti kapcsolat megerősödéséhez vezetett. (Ld. Szemerkényi Réka: Az átalakuló NATO. In: *Az Észak-Atlanti Szerződés Szervezete. Tanulmányok és dokumentumok.* [Szerk.: Dunay Pál-Tálas Péter]. Budapest, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, 1997, 91–156 (a továbbiakban: Dunay-Tálas 1997); 93.

² Ronald D. Asmus–Richard L. Kugler–F. Stephen Larrabee: Building a New NATO. In: *Foreign Affairs* 1993. szeptember/october (volume 72. N° 4.), 28–40; 29.

³ Valki László: A NATO keleti politikájának alakulása. In: *Külpolitika* 1995/1. 63–80.; 64. (továbbiakban: Valki 1995a.)

emberi végső összeomlásáig figyelembe kellett venni az ott zajló folyamatokat, amelyek között egyik eshetőségként számolni lehetett az esetleges visszarendeződéssel is.⁴

A NATO hivatalos dokumentumai között elsőként az 1990. júliusi londoni nyilatkozat hangsúlyozta, hogy a szervezetnek alkalmazkodnia kell a végbement változásokhoz. A nyilatkozatban kijelentik: „*Tudatában vagyunk annak, hogy az új Európában minden egyes állam biztonsága elválaszthatatlanul kapcsolódik szomszédja biztonságához. [...] Az atlanti közösség tagjainak Kelet-Európa országai felé kell fordulniuk, amelyek ellenfeleink voltak a hidegháborúban, és baráti jobbot kell nyújtani feléjük.*”⁵ A dokumentum másik fontos eleme a kelet-európai változások kapcsán, hogy közös nyilatkozattételt javasoltak a Varsói Szerződés tagállamainak, jelentsék ki, hogy többé már nem ellenfelei egymásnak.⁶ Emellett felhívást fogalmaz meg a Szovjetunió és a többi kelet-európai állam vezetői felé, hogy „...*tartsanak fenn rendszeres diplomáciai kapcsolatot a NATO-val. Ez lehetővé teszi, hogy megosszunk velük gondolatainkat és szándékainkat a változás ezen történelmi szakaszában.*”⁷

Ahogy már utaltunk rá, az évtized legelején, a brüsszeli döntéshozók az európai biztonságot fenyegető legnagyobb kihívásnak még mindig a szovjet hadsereget tekintették. Erre utal a Védelmi Tervező Bizottság és Atomtervező Csoport 1990. decemberi brüsszeli nyilatkozata is, amelyben kijelentik: „*Az ellenfélként való szembenállás megszűnése ellenére az óvatosság azt követeli, hogy a NATO kiegyensúlyozza a Szovjetunió megmaradt katonai képességeit.*”⁸ Az ehhez hasonló utalások azt az érzetet kelthették az érintett államok vezetőiben, hogy a szervezet igyekszik garantálni a térség biztonságát egy esetleges moszkvai negatív fordulat esetére. Ám az is egyértelmű volt a szervezet számára, hogy a NATO semmilyen nemzetközi jogi garanciát nem tud nyújtani a kelet-európai államoknak, s stratégiájában a legfontosabb elem az esetleges szovjet revansizmus visszazsorzítása annak érdekében, hogy az 1989-es történelmi változások megőrződjenek.⁹

A NATO részéről a következő fontos lépésnek – amikor a partnerségnek már kézzelfogható eredménye volt – az 1991. novemberi római nyilatkozat tekinthető, ahol amellet, hogy meghirdették a szervezet új stratégiai koncepcióját, döntöttek a kelet-európai országokkal kialakult kapcsolat intenzívebbé tételéről és intézményesítéséről. Ez az Észak-atlanti Együttműködési Tanács (NACC) felállításával valósult meg.¹⁰ Ebbe a szervezetbe a NATO 16-ok képviselői mellett a kelet-közép-európai, valamint a balti államok képviselői kaptak meghívást. Ez a fórum mindenképp előrelépést jelentett abban az értelemben, hogy szervezeti keretet biztosított az együttműködésnek.¹¹ Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a résztvevő országok nem élvezhet-

⁴ Elegendő, ha csak az 1991 augusztusi konzervatív puccs-kísérletre gondolunk, amikor a NATO nyilatkozatban ítélte el Gorbacsov alkotmányellenes elmozdítását. (*The Situation in the Soviet Union. 1991. augusztus 21.* http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_23855.htm)

⁵ Nyilatkozat az Észak-atlanti Tanács ülésén résztvevő állam- és kormányfők csúcsértekezletéről. London, 1990. július 5-6. In: *A változó NATO. Dokumentumok 1989-1994.* Budapest, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, 1994. 100–105; 101. (továbbiakban: Londoni Nyilatkozat)

⁶ Londoni Nyilatkozat, 101.

⁷ Londoni Nyilatkozat, 101.

⁸ Védelmi Tervező Bizottság és Atomtervező Csoport. Brüsszel, 1990. december 6–7. In: *A változó NATO. Dokumentumok 1989–1994.* Budapest, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, 1994. 106–110; 106.

⁹ Valki 1995a, 65.

¹⁰ Gorka Sebestyén: Az Észak-atlanti Együttműködési Tanács és a Békpartnerség. In: Dunay–Tálas 1997, 193–209; 194. (továbbiakban: Gorka 1997.)

¹¹ A NACC tagjai rendszeresen összeültek, tanácskozásokon vettek részt a NATO Katonai Bizottságával, az Észak-atlanti Tanáccsal (NAC), amely a NATO legmagasabb döntéshozó szerve. Emellett konzultációs lehetőséget biztosított olyan speciális kérdésekben, mint például a haderő felépítése, parancsnoki struktúra,

ték semmilyen formában a NATO biztonsági garanciáit. Ennek ellenére nem lehet alábecsülni a NACC létrehozásának jelentőségét, hiszen a későbbiek figyelembe véve is, ez a szervezet adott először megfelelő kereteket ahhoz, hogy a hidegháború időszaka alatt egymással ellenségesen szemben álló katonai elitek közvetlenül érintkezzenek egymással.¹²

A NATO szerepe természetesen a későbbiekben is meghatározó maradt, azonban úgy gondolom, hogy érdemes az alakuló orosz külpolitikai döntéshozatallal párhuzamosan tárgyalni.

A következőkben néhány olyan szempontra kell röviden felhívni a figyelmet, amely megvilágítja azt, hogy a brüsszeli döntéshozók szempontjából miért nem volt egyértelmű a szervezet keleti irányú bővítése, illetve melyek voltak azok az okok, amelyek miatt sok esetben időhúzásra kényszerültek. A legalapvetőbb problémát az okozta, hogy milyen változásokat jelentenének az újonnan felvett országok a NATO kialakult katonai doktrínájára, haderő struktúrájára, vagy döntéshozatali mechanizmusára nézve. Azaz röviden: a kompatibilitás problémája, vagyis hogy olyan haderőket kellene a szervezetbe integrálni, amelyek hosszú időn keresztül nem csak hogy más, de ellenséges katonai kultúrában nevelkedtek. Mivel már ekkor tudni lehetett, hogy a bővítés több körben fog zajlani, felmerült olyan érv is, miszerint a felvettek és a kívül maradók között feszültség alakulhat ki. Sokkal valószínűbb volt azonban, hogy az első körben kimaradt államok haragja inkább fordult volna a brüsszeli döntéshozók, mint a felvett országok irányába.¹³

Meghatározó dilemma volt a NATO részéről, hogy az újonnan felvett országok teljes jogú tagsága milyen mértékben járulna hozzá az észak-atlanti térség egészének biztonságához.¹⁴ Nagyon sokan fogalmazták meg véleményüket azzal kapcsolatban, hogy az új államok csatlakozása inkább növelné a kockázatokat, és újabb veszélyforrásokat teremtene. Az ezeket az álláspontokat hangsúlyozó diplomaták elsősorban a nemzetiségi feszültségek oldaláról közelítették a térség viszonyaihoz. Nagy hatást gyakorolt rájuk az éppen zajló délszláv háború, s ennek párhuzamaként tartottak attól, hogy a Balkántól északra is kitörhetnek hasonló konfliktusok. Tény, hogy például a magyar kisebbség tekintetében konfliktusok álltak fenn a magyar és a szlovák, illetve a román kormány között. A nyugati politikusok részéről mégis mindenképp túlzott volt a jugoszlávhoz hasonló eseményektől tartani, csupán annak földrajzi közelsége miatt.¹⁵

A legmeghatározóbb érv azonban – ahogy később látni fogjuk – végig az orosz diplomácia változó hozzáállása volt, ami nagyon hosszú utat járt be az elutasítástól az elfogadásig.

vagy a légi forgalmi irányítás, de szerepet kapott a NATO-val kapcsolatos információk terjesztésének elősegítése is. (Nyilatkozat az Észak-atlanti Tanács ülésén résztvevő állam- és kormányfők csücsértekezetéről. Róma, 1991. november 7–8. In: *A változó NATO. Dokumentumok 1989–1994.* Budapest, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, 1994. 137–144; 141.)

¹² Valki 1995a, 72.

¹³ Valki László: *Érvek és ellenérvek.* In: Az Észak-Atlanti Szerződés Szervezete. Tanulmányok és dokumentumok. [Szerk.: Dunay Pál-Tóth Péter]. Budapest, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, 1997. 159–192; 170. (továbbiakban: Valki 1997.)

¹⁴ Ez azért is volt meghatározó kérdés, hiszen a szervezetet megalapító Washingtoni szerződés 10. cikkében ez alapfeltételként szerepel: „10. cikk. A Felek egyhangú megegyezéssel a Szerződéshez való csatlakozásra hívhatnak meg minden más európai államot, amely képes arra, hogy elősegítse a Szerződés elveinek továbbfejlesztését és hozzájáruljon az észak-atlanti térség biztonságához. [...]”

(Észak-atlanti Szerződés, Washington, 1949. április 4.) http://www.mfa.gov.hu/kum/hu/bal/Kulpolitikank/Biztonsagpolitika/NATO_dokumentumok/

¹⁵ Valki 1997, 177.

A kelet-közép-európai államok¹⁶ csatlakozási szándékát is több tényező determinálta, az ő részükről azonban a kezdetektől egyértelmű volt a szándék. Ebben Meghatározók voltak a rég- és a közelmúlt történelmi tapasztalatai. Ezek az államok ugyanis az elmúlt évszázadokban csak nagyon rövid időszakokban dönthettek saját sorsuk felől. Igaz ez különösen a hidegháború évtizedeire, amikor a blokkpolitika határozta meg külpolitikájukat. Ezzel összefüggésben a függetlenség kezdeti időszakában ösztönzőleg hatott, hogy az orosz belpolitikai viszonyok igencsak rendezetlenek voltak, s számolni lehetett akár a szovjet birodalmi külpolitika visszatérésével is. A legmeghatározóbb érv azonban az volt, hogy ezek az országok nagyon sok tekintetben inkább a nyugathoz kötődnek, s ez határozza meg csatlakozási szándékukat.

Az 1989-1990-es fordulat után ugyanis elvileg több lehetőség is adódott volna külpolitikai konstrukciójuk kialakítása tekintetében. Alapvetően három olyan kül- és biztonságpolitikai nézetrendszer kell megemlítenünk, amelyek – eltérő időszakokban és intenzitással – lehetőségként bukkantak fel ezen országokban. Az egyik a „semleghesség”, amelyet a Varsói Szerződés felbomlása, illetve az észak-atlanti integráció közeli elérhetetlensége támasztott alá. Ennek egyik alternatívájaként jelentkezett a „közép-európai” opció, amely a térség államainak együttműködését próbálta szorosabbra fogni (Ld. Visegrádi együttműködés), s intenzív együttműködéssel regionális biztonságpolitikát kialakítani. Végül pedig a több tekintetben összefüggő „nyugat-európai”, illetve „észak-atlanti” elköteleződés.¹⁷ Az utóbbi kettő azért is függ össze, mert a kelet-közép-európai országok a nyugati integrációt komplex folyamatnak fogták fel. Az évtized kezdetén, a gazdasági-társadalmi átalakulás korai időszakában egyértelmű volt, hogy az Európai Közösséghez való csatlakozás nagyon távoli, de belátták, hogy az integrációt nagyban elősegíti, ha az észak-atlanti térség katonai szövetségének tagjaivá lesznek.

A hidegháborús ellenállás végeztével a NATO vezető nagyhatalmában, az Egyesült Államokban is kételyek merültek fel a külpolitika további irányát tekintve. Washingtonban egyre többen érezték úgy, hogy a közvetlen konfrontálódás veszélye Európában a Szovjetunió szétesésével elmúlt, s emiatt végleg ki kell vonulniuk a kontinensről. Ez az elképzelés tulajdonképpen az Egyesült Államok 1920-30-as években jellemző izolációs politikáját vette volna újra elő.

Bill Clinton amerikai elnök számára, amikor 1993. január 20-án hivatalba lépett, nem a külügyek voltak a legfontosabbak. Inkább a belügyekre akart koncentrálni, amelyeket egybehangzó vélemények szerint a Bush kormányzat elhanyagolt¹⁸, többnyire a Szovjetunióval folytatott leszerelési tárgyalások miatt. Azonban az európai kérdések rövid idő elteltével az Egyesült Államokban is újra előtérbe kerültek. Ez különösen három probléma körül látszott kirajzolódni: háború, illetve vérontás a Balkánon, amely kapcsán egy rég elfeledett fogalom, az etnikai tisztogatás újra megjelent a köztudatban. A következő kérdés Oroszország már említett belső helyzete 1993 folyamán, az alkotmányos krízis, amely egyre növekvő instabilitást szült, ami ekkor a

¹⁶ Mivel a Kelet-Közép-Európa kifejezés nagyon képlékeny, változó fogalom, s a történelem során sokszor sokan meghatározták, szükségesnek érzem hangsúlyozni, hogy ebben az esetben ez a régió azokat a magukat közép-európainak tartó országokat foglalja magába, amelyeket bizonyos kulturális, történelmi és vallási kapcsolatok Nyugat-Európához kötnek, de ezek a szálak a történelem folyamán több esetben megszakadtak (legutóbb 1945 és 1990 között). Azok az országok tehát, amelyek a második világháború után a szovjet blokkhoz tartoztak, de kívül estek az Oroszországhoz történelmileg és kulturálisan szorosan kötődő országok csoportján. A bővítés első körét figyelembe véve tehát elsősorban Magyarország, Csehország és Lengyelország. (Balogh András: Kelet-Közép-Európa és a NATO-bővítés. In: *Külpolitika* 1997/3. 3–17; 3.)

¹⁷ Ld. erről részletesen: Tólas Péter: A visegrádi országok és a NATO. In: Dunay–Tólas 1997, 229–260.

¹⁸ Donald D. Asmus: *A NATO kapunyitása*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2003. 51. (továbbiakban: Asmus 2003.)

Nyugat elsősorú félelme volt az Oroszországban zajló folyamatok miatt. Végül pedig a kelet-közép-európai államoknak az a törekvése, hogy a nyugati táborban kössenek ki.¹⁹ Ezek részéről a NATO, és az Európai Közösségi tagság iránti elköteleződés tulajdonképpen 1991-től már meghatározó volt. Határozott nyugati válasz hiányában azonban a probléma ekkor még nem foglalt el súlyponti helyet az orosz külpolitikában.²⁰

Mielőtt rátérnénk az orosz külpolitika NATO-bővítéssel kapcsolatos álláspontjaira, fontos, hogy röviden kitérjünk az amerikai elképzelésekre is, már csak azért is, mert az orosz–amerikai kapcsolatok végig jelentősek maradtak, s azok alakulása párhuzamosan hatást gyakorolt a NATO-val kapcsolatos moszkvai álláspontokra. Clinton elnök egyik fontos feladatának tekintette az Oroszország-politika kiteljesítését, amihez véleménye szerint a Bush adminisztráció bátortalanul állt hozzá, s ezzel nagy történelmi lehetőséget szalasztott el. A Clinton-kormányzat jobban felismerte a helyzetet. Az az általános vélemény kezdett kialakulni Washingtonban, hogy a hidegháború után az Egyesült Államok előtt álló legnagyobb feladatok egyike az oroszországi demokratikus átmenet megszilárdítása, s végül az ország integrálása a nemzetállamok nyugati közösségébe.²¹

A NATO-bővítés mellett a boszniai viszály is jelentős fejtörést okozott a Clinton adminisztrációnak. A Balkánon kialakult helyzet viták sorát váltotta ki. A fő kérdés az volt, hogy Washingtonnak be kell-e avatkoznia, és ha igen, milyen mértékben. Ez azzal függött össze, hogy a Clinton kormányzat korai időszakában felmerült az izolációs politika lehetősége is. Ez teljes távolmaradást jelentett volna az európai ügyektől. James Chace, amerikai külügyi szakértő ki is jelentette, hogy a „*Clinton adminisztráció külpolitikájának legjelentősebb vonása eddig a nyugati szövetség összeomlása volt.*”²²

Az Egyesült Államok ekkori külpolitikájának alakításában jelentős szerepe volt annak is, hogy a kelet-közép-európai, volt szocialista országok részéről ebben az időszakban egyre erőteljesebben mutatkozott meg a belépés, a társulás szándéka. Ezekben az országokban úgy érezték, hogy a második világháború utáni történelmi folyamatok sodorták őket a keleti blokkba, pedig ők igazából a Nyugathoz tartoznak, a nyugati értékeket vallják.

1993 folyamán Clinton elnök tárgyalásokat folytatott Lengyelországgal, Csehországgal és Magyarországgal vezetőivel. Ezeket a tárgyaló partnereket sorakoztattak fel a csatlakozás szükségessége mellett. Szembetűnő, hogy indokaik között az egyik legfontosabb érv az volt – a már említett meghatározó stratégiai okok hangsúlyozásán túl –, hogy még mindig tartanak Oroszországtól, mint a biztonságukat fenyegető legnagyobb kockázattól. Az oroszok elleni védelem szempontjából nem bíztak a nyugat-európai országokban, csak a hidegháborút követő időszak egyetlen szuperhatalmában, az Egyesült Államokban. A NATO csatlakozás szemükben alapvető szükségként jelent meg, ezzel akarták biztosítani, hogy „*országuk soha többé ne váljon a gonosz nacionalizmus és geopolitika prédájává, amely oly sok tragédiát okozott eddig Európa azon részében, ahol élnek.*”²³ Április 20-án először a cseh Václav Havellel találkozott az amerikai elnök. A cseh vezető szerint a „*legnagyobb gond az, hogy vákuum-*

¹⁹ Asmus 2003, 51.

²⁰ Nagy László: *Oroszország és a NATO együttműködése*. Budapest, Híd Európában Közhasznú Egyesület, 2006. 38. (továbbiakban: Nagy 2006.)

²¹ Asmus 2003, 53.

²² Idézi: Asmus 2003, 57.

²³ Asmus 2003, 58.

ban élnek”²⁴, elsősorban ezért szeretnének csatlakozni a szervezethez. Felhívta Clinton figyelmét arra is, hogy „a NATO-hoz és az EU-hoz való csatlakozás központi szerepet játszik a demokrácia fejlesztésében, nem csupán Kelet-Európában, hanem az újonnan függetlenné vált országokban is”.²⁵ Másnap Lech Wałęsa a lengyelek képviselőjében Havellal teljesen egybehangzóan érvelt. Csupán annyi eltérés volt a két vezető érvei között, hogy a lengyel történelmi tapasztalatok miatt az orosz fenyegetettség erőteljesebben jelent meg mondandójában. Úgy fogalmazott, hogy „mindannyian félünk Oroszországtól...” és „ha Oroszország ismét agresszív külpolitika mellett döntene, az agresszió Lengyelország és Ukrajna ellen irányulna”.²⁶

Az amerikai elnökben mély nyomokat hagyott a kelet-közép európai országok vezetőinek érvelése, s ez döntő lökést adott ahhoz, hogy ne az izolációs külpolitikai kurzus kerekedjen felül Washingtonban. A három ország külpolitikai koncepciójában pedig prioritást élvezett a mihamarabbi sikeres NATO-csatlakozás. Ebben az alaphelyzetben kezdődött el az a vita, amely hosszú ideig meghatározta az orosz külpolitikát.

A 90-es évek elején még nem úgy tűnt, hogy ez a kérdés konfliktus-forrássá válhat Oroszország és a Nyugat között. A NATO-ban sem volt kérdőjel az ügy kapcsán. Nem volt közvetlen célja, hogy növelje tagjai számát, orosz részről pedig ekkor volt a legnagyobb a bizalom a Nyugat irányában. 1993. augusztus közepén Jelcin elnök ki is jelentette Varsóban, hogy nem látja akadályát annak, hogy Lengyelország, vagy bármely kelet-közép-európai ország a NATO tagja legyen.²⁷ Az ekkor közzé tett hivatalos nyilatkozat szerint: „Az elnökök érintették Lengyelország NATO-ba való belépése szándékának kérdését. L. Wałęsa elnök ismertette az erre vonatkozó ismert lengyel álláspontot, amit B. N. Jelcin megértéssel fogadott. Perspektivikusan a szuverén Lengyelország ilyen irányú döntése, amely az összeurópai integrációra irányul, nem áll ellentétben más országok érdekeivel, beleértve Oroszország érdekeit is”.²⁸ Ezzel ellentétben, alig egy hónap elteltével az amerikai elnöknek írt, szeptember 15-én kelt levelében már teljesen más hangon nyilatkozik az orosz elnök²⁹: „Kétségtelen, hogy nemcsak az ellenzék, hanem a mérsékeltek is úgy tekintenek egy ilyen lépésre, mint az ország újbóli elszigetelésére, amely akadályozza az utóbbi csatlakozását az euroatlanti térséghez... Általában véve azt szeretnénk, ha a NATO-hoz való viszonyunk valamivel magasabb hőfokú lenne, mint a NATO viszonya Kelet-Európával.”³⁰

Az orosz elnök véleményének hirtelen változása mögött az állt, hogy a Szovjetunió széthullását is megért orosz diplomaták egyre nagyobb része kezdett visszaemlékezni egy megegyezésre, amely szerint a német egyesítés létrejötte után a NATO vállalja azt, hogy nem terjeszkedik túl az Odera-Neisse vonalon.³¹

A vita, illetve az orosz ellenkezés alapja az volt, hogy a bővítési szándékot Nyugaton és Moszkvában különbözőképpen ítélték meg. Clinton elnök a kelet-közép-európai országok támogatását, integrálását párhuzamos folyamatként képzelte el az-

²⁴ Asmus 2003, 58.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

²⁷ Nagy Gábor: A NATO és Oroszország. In: *HVG*, 1994. május 27. (21. szám.) 22–23 (a továbbiakban Nagy Gábor 1994).

²⁸ A nyilatkozatot idézi: Póti László: Potenciális tagból potens opponens: a NATO bővítés egyhangú orosz vitája. In: Dunay–Tálas 1997, 211–227.; 214–215. (továbbiakban: Póti 1997.)

²⁹ <http://www.nytimes.com/1993/10/02/world/yeltsin-opposes-expansion-of-nato-in-eastern-europe.html>

³⁰ Idézi: Valki László: Szeret, nem szeret... A NATO-kibővítés kérdőjelei. In: *Külpolitika* 1995/3. 97–125.; 116. (továbbiakban: Valki 1995b.)

³¹ Nagy Gábor 1994, id. hely.

zal, hogy Oroszországot stabil, demokratikus állammá tegyék.³² Tudta jól, hogy az oroszországi reformok sorsa bizonytalan, de egy pillanatig sem gondolta azt, hogy Moszkva rövid távon katonai fenyegetést jelentene akár Európa, akár az USA számára. Nem egy új feltartóztatási politika állt az amerikai elképzelések központjában, hanem egy demokratikus Oroszországgal kialakított új, együttműködésen alapuló kapcsolat megteremtése. Az amerikai demokrata párti kormányzat olyan stratégiát szeretett volna kialakítani, amely lehetővé teszi a NATO-bővítést a demokrácia megszilárdítása érdekében is, egyszersmind támogatja a demokratikus reformokat Oroszországban. Ezzel pedig létrehozná egy olyan struktúra alapjait, amely képes szembeállni a hidegháború utáni világban fellépő új fenyegetésekkel.

Ezzel szemben az orosz politikai elit általános véleménye teljesen más alapokon állt. A majd 1996 januárjában a külügyminiszeri poszton Kozirjevét váltó Primakov, aki ekkor a Világgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézetének volt az igazgatója, azon a véleményen volt, hogy ha a NATO a kelet-közép-európai országokat tagjai közé fogadja, Moszkva katonai válaszlépéseket fog tenni, ugyanis az orosz nép ezt hidegháborús reflexből ellene intézett támadásként fogja értékelni.³³ Vagyis az orosz diplomaták nagy többségében az a vélemény alakult ki, hogy újfent megpróbálják elszigetelni Moszkvát. Az ő szempontjukból ez a Nyugat geopolitikai offenzívájának minősült, azzal a céllal, hogy geopolitikailag is kiaknázzák a hidegháborús győzelmet, s a kialakult „semleges” zóna országait a saját katonai szervezetükbe integrálják.

Jelcin 1993. augusztusi, Varsóban elhangzott nyilatkozata kezdetét, és hosszú időre egyben végét is jelentette a bővítéssel kapcsolatos pozitív orosz hozzáállásnak. Az 1993. szeptemberi Jelcin levéllel tehát megindult a NATO-ellenes politikai offenzíva. Ezt követően novemberben katonai doktrína formájában jelent meg a bővítés elutasítása. Ez a doktrína az Orosz Föderációt kívülről érintő katonai veszélyek létező és potenciális forrásai közé sorolja a katonai tömböknek és szövetségeknek Oroszország érdekei kárára való kiszélesítését.³⁴ Ez az állásfoglalás ugyan nem nevezi meg konkrétan a NATO-t, de az adott körülmények között egyértelmű, hogy a szervezet bővítésével kapcsolatos.

Fontos állomást jelentett 1993 végén az Orosz Föderáció Hírszerző Szolgálatának NATO-jelentése, más néven a Primakov-jelentés. Ez pro-kontra vizsgálja a NATO-bővítés kérdését, illetve annak esetleges hatásait. Összességében arra a megállapításra jut, hogy a szervezet bővítése még egyáltalán nem eldöntött folyamat, túl sok bizonytalanság és érdekellentét van az érintettek között. A NATO megítélése kapcsán a legnagyobb problémának azt tekinti, hogy a szervezet nem változtatta meg alapvető hidegháborús jellegét, illetve a szövetségnek továbbra is az a fő célja, hogy fenntartsa a stratégiai egyensúlyt Európában.³⁵

A jelentés által szintén a NATO-nak tulajdonított jellemző, hogy a szervezet feladatának tekinti a kelet-európai mellett a közép-ázsiai térség biztonságának szavatolását is, ami pedig Oroszország számára nagyon kedvezőtlen geopolitikai helyzetet teremthet.³⁶ Ezekre a kihívásokra Oroszországnak mindenképp reagálnia kell. Vagy úgy, hogy növeli katonai erejét, vagy pedig megbékél a biztonsági egyensúly megbomlásával. Moszkva számára a bővítés katonai szempontból megkövetelte a védelmi koncepció teljes átgondolását. A dokumentum fő jelentősége az volt, hogy véget

³² Asmus 2003, 61.

³³ Nagy Gábor 1994, id. hely.

³⁴ Az Oroszországi Föderáció katonai doktrínájának alapelvei. 1993. november 2. In: *Oroszország. Tények és adatok 1995*. [Szerk.: Nanovszky György] Budapest, Teleki László Alapítvány, 1995. 149–163; 150.

³⁵ Nagy 2006, 40.

³⁶ Póti 1997, 216.

vetett az Oroszország pozíciójának tisztázatlanságából felmerülő problémáknak, s először sorolja fel a bővítés Oroszországra gyakorolt lehetséges hatásait, illetve számba veszi az elképzelhető válaszlépéseket.³⁷

Az orosz külpolitikában a bővítés kapcsán megjelenő erőteljesebb retorika sikeresnek bizonyult. 1994 januárjára a csatlakozás átmenetileg lekerült a NATO napi-rendjéről. A csatlakozási tárgyalások elindítása helyett hozták létre a PfP (Partnership for Peace – Partnerség a békéért) programot. A programnak az volt a fő célja, hogy a lehetséges csatlakozásig valami perspektívát kínáljon az érintett országoknak. Ahogy John Major akkori angol miniszterelnök fogalmazott: „*nesze semmi, fogd meg jól*”.³⁸ A Békepartnerség programja azonban mégis jelentős lépésnek tekinthető több szempontból is. A deklaratív megnyilvánulások után, ugyanis a NATO részéről bizonyos gyakorlati irányba történő elmozdulás történt. Egyrészt először jelentek meg a katonai szervezet részéről bizonyos garanciák. A felhívás kimondja, hogy a „*NATO kész konzultálni a Békepartnerség bármely aktív résztvevőjével, ha az úgy véli, hogy közvetlen veszély fenyegeti területi épségét, politikai függetlenségét vagy biztonságát*.”³⁹ Ezt sokan úgy értelmezték, hogy a szervezet kész beavatkozni a térség országaiban akár katonailag is, ha biztonságuk forog kockán. A legfontosabb változást azonban a NACC létrehozása után az jelentette, hogy a PfP-ben résztvevő országokat meghívták közös hadgyakorlatok tartására.⁴⁰ Ezek összehangolására pedig felkérték a programban résztvevő országokat, hogy küldjenek állandó összekötő tiszteket a NATO brüsszeli központjába, illetve a belgiumi Monsban létesített Partnerségi Összehangoló Sejthez.⁴¹

A PfP keretdokumentumában egyik legfőbb célként azt emelik ki, hogy annak feladata előmozdítani a NATO-val folytatott együttműködés katonai kapcsolatainak fejlesztését olyan fontos területeken, mint a közös tervezés, kiképzés és gyakorlatok.⁴² Nagy jelentősége volt annak is, hogy minden egyes országnak a NATO-val együttműködve kellett kidolgoznia az egyéni partnerségi programot, ami bizonyos szempontból versenyhelyzetet teremtett az országok között, s úgy érezhették, hogy sorsuk a saját kezükben van. Ez a tárgyalási forma a csatlakozni kívánó országoknak bizonyos manőverezési lehetőséget kínált. A benyújtott dokumentumnak ugyanis tartalmaznia kellett, hogy „*milyen lépésekkel kívánja megvalósítani a partnerség politikai céljait, és milyen katonai és egyéb képességeket ajánl fel a partnerségi tevékenységekhez*.”⁴³ Ez pedig azt jelentette, hogy nem mint országcsoporthoz tekintenek a régió országaira Brüsszelben, hanem mindenki lehetőségei szerint alakíthatja ki integrációs politikáját.

A PfP-vel azonban nem érték el a kívánt eredményt. Az 1994-es év folyamán mind a csatlakozni kívánó kelet-közép-európai országokban, mind Moszkvában nőtt a felháborodás. Az orosz diplomácia úgy értékelte, hogy az új elnevezésű program az

³⁷ Nagy 2006, 40.

³⁸ Lipovecz Iván: NATO-csúcs. In: *HVG*, 1994. január 15. (2. szám.) 7–10.

³⁹ Partnerség a békéért: felhívás. Brüsszel, 1994. január 10-11. In: *NATO dokumentumok 1994-1999*. [Szerk.: Gazdag Ferenc] Budapest, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, 1999. 297–298; 297 (továbbiakban: Partnerség a békéért: felhívás 1994).

⁴⁰ A NACC létrehozása a szervezeti keretek kialakítását tekintve ugyan jelentős állomás volt, mivel azonban csak konzultációs szerepet töltött be, egyszerűen csak mint „talking shop”-ot emlegették.

⁴¹ Partnerség a békéért: felhívás 1994, 298.

⁴² Partnerség a békéért: keretdokumentum. In: *NATO dokumentumok 1994-1999*. [Szerk.: Gazdag Ferenc] Budapest, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, 1999. 299–301; 299 (továbbiakban: Partnerség a békéért: keretdokumentum 1994).

⁴³ Partnerség a békéért: keretdokumentum 1994, 300.

érintett országok automatikus csatlakozását jelenti.⁴⁴ A kelet-közép-európai országok pedig azzal szembesültek, hogy a NATO-ban még mindig komolyan veszik Moszkva véleményét, s nem mernek határozott lépéseket tenni. Úgy ítélték meg, hogy a NATO különleges viszonyt kezdett kialakítani Moszkvával a fejük felett.⁴⁵ Ráadásul azzal az Oroszországgal, amely egyre inkább kezdi nagyhatalmi ambícióit hangoztatni.⁴⁶ Hamar felismerték: annak ellenére, hogy az oroszok kerültek ki vesztes félként a hidegháborúból, s gazdasági erejük is harmadrangú volt, jelentős atomerővel rendelkeztek. Ezt az Egyesült Államokban is tudták, ezért a Nyugat fő célja is az lett, hogy úgy valósítsák meg a bővítést, hogy az ne vezessen szakításhoz Moszkvával.⁴⁷

A viszonylagos enyhülést a NATO–orosz–amerikai kapcsolatrendszerben az jelentette, hogy Moszkva végül is 1994. június 22-én csatlakozott a PfP-programhoz. Ez egyben arra is utalt, hogy az orosz diplomácia a beletörődés jeleit mutatta a szervezet bővítésének kapcsán, s a kérdés már nem úgy merült fel, hogy „lesz-e?”, hanem hogy „mikor és hogyan?”. A csatlakozási dokumentum aláírása azért is tűnt viszonylagos győzelemnek Moszkva számára, mert az több helyütt is kiemeli Oroszország jelentőségét a felépítendő európai biztonsági struktúrában. Az egyezmény második cikke pedig kimondja: „*A Szövetség és Oroszország megállapodott abban, hogy továbbfejlesztik a széles körű egyéni partnerségi programot Oroszország méreteinek, jelentőségének és képességeinek megfelelően.*”⁴⁸

Ezek után azonban megisméltetni látszottak az 1993. augusztusi és szeptemberi események. Az 1994. júniusi megállapodással ugyanis úgy tűnt, hogy az orosz diplomácia számára viszonylag megfelelő pozícióba jutott, s még annyira vágyott nagyhatalmi szerepét is elismerték (még ha csak deklaratív formában is). Mindezek ellenére azonban Jelcin elnök az 1994. decemberi, Budapesten rendezett EBEÉ csúcstalálkozón⁴⁹ újfent bírálta a NATO keleti bővítésének tervét, s vissza is vonult a Békepartnerségtől.⁵⁰ Ez ismételen az álláspontok megmerevedéséhez vezetett, de mindegyik fél igyekezett megoldást találni.

1995. január elején az Egyesült Államok kormányzatán belül közzé tett amerikai stratégiai doktrína jól tükrözi Washington álláspontját. A kormányzat fő célját abban jelölte meg, hogy olyan formális NATO–orosz megegyezést kell létrehozni, amely meggyőzi Moszkvát, hogy a szervezet bővítése nem ellene irányul, s nem is azzal a céllal valósul meg, hogy Oroszországot marginális helyzetbe hozza az európai biztonsági rendszerben.⁵¹ A doktrína többi része azonban arról is bizonyosságot ad, hogy nem minden áron keresték az orosz fél beleegyezését. Elutasítja például azt az orosz követelést, hogy a NATO és Oroszország külön kapcsolatot létesítsen még a bővítés előtt,

⁴⁴ Nagy Gábor 1994, id. hely.

⁴⁵ A speciális kapcsolat kialakítására Moszkvában is megvolt az igény. Jelcin elnök egyik beszédében hangsúlyozza, hogy „*megoldandó feladat a NATO-val kötendő megállapodás paramétereinek gyakorlati kidolgozásának meggyorsítása azzal a céllal, hogy ne csak ne maradjunk le a többi országtól, de az élre kerüljünk, különösen a katonai együttműködés kialakításában.*” Részlet Jelcin elnök 1994. február 24-ei beszédéből a Szövetségi Tanácsban. In: *Oroszország. Tények és adatok 1995.* [Szerk.: Nanovfzky György] Budapest, Teleki László Alapítvány, 1995. 289–292; 291.

⁴⁶ Nagy Gábor 1994, id. hely.

⁴⁷ Asmus 2003, 164.

⁴⁸ *Az Észak-atlanti Tanács és Andrej Kozirjev orosz külügyminiszter közötti tárgyalások következtetéseiének összefoglalása.* Brüsszel, 1994. június 22. In: NATO dokumentumok 1994–1999. [Szerk.: Gazdag Ferenc] Budapest, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, 1999. 124–125; 125.

⁴⁹ Az EBEÉ a budapesti csúcstalálkozón alakul át szervezetté. A neve ekkortól Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ).

⁵⁰ Nagy Gábor: Orosz–amerikai csúcs Moszkvában. In: *HVG*, 1995. május 6. (18. szám.) 23–25 (a továbbiakban: Nagy Gábor 1995).

⁵¹ Asmus 2003, 165.

illetve kizárja annak a lehetőségét is, hogy Oroszország helyet kapjon a NATO-n belül, vagy valamilyen politikai tagságra szert tegyen, ahogy azt az oroszok szeretnék volna.⁵²

Mindent összevetve, az orosz külpolitikában 1994-1995 fordulójára két álláspont kezdett kirajzolódni a bővítés kapcsán. Az első szerint a visegrádi országok csatlakozása már eldőlt, az csak idő kérdése, ha pedig így van, akkor az orosz külügynek is igazodnia kell ehhez a helyzethez.⁵³ Ez tehát azt jelenti, hogy olyan biztonsági garanciákat kell kialakítani, melyek Moszkvának kellő védelmet nyújtanak. Ilyen kikötés lenne például a balti és a FÁK-országok NATO-csatlakozásának kizárása, vagy az új tagállamok területén állomásoztatható csapatok és fegyverfajták korlátozása (ami azt jelentené, hogy a szervezet katonai struktúrája nem kerül közelebb az orosz határokhoz, csak a politikai). Az egyik legfontosabb célmegjelölés szerint – melynek fő célja az volt, hogy a NATO jelentőségét csökkentse –, azt kell mindenekelőtt elérni, hogy az európai békefenntartás ügyét az EBESZ felügyelete alá helyezték.⁵⁴ Ebben az időszokban ugyanis az volt az orosz diplomácia legfontosabb célja, hogy olyan javaslatokat fogalmazzon meg, amelyeket a bővítés alternatívájának szánt. Ezek között a legfontosabb az volt, hogy reformálják meg az EBESZ struktúráját, illetve alakítsák át az Észak-atlanti Együttműködési Tanács működését is.⁵⁵ „*Oroszország előterjesztette és védelmezni fogja az összeurópai partnerségre vonatkozó saját koncepcióját. Az új Európa felépítményének alapvető eleme politikai téren az EBEE, katonapolitikai szempontból az Észak-Atlanti Együttműködési tanács (NACC) kell, hogy legyen.*”⁵⁶ Ezekkel a lépésekkel Moszkva azt szerette volna elérni, hogy olyan európai biztonsági rendszert építsenek ki, amelyikben Oroszország jelentős befolyásra tesz szert, és megkerülhetetlenné válik.

A másik, bizonyos szempontból sokkal radikálisabb nézőpont szerint, ha a nyugati országok ilyen mértékben figyelmen kívül hagyják Moszkva érdekeit, akkor az oroszoknak le kell számolniuk minden a Nyugat iránt táplált illúzióval, s saját önálló külpolitika kialakítására kell törekedniük.

Az orosz külügy irányítói a tárgyalásos forma mellett döntöttek. Ezt jelezte, hogy 1995 januárjában a felek többször is találkoztak külügyminiszeri, illetve külügyminiszer-helyettesi szinten. Először Talbott amerikai külügyminiszer találkozott Mamedov orosz külügyminiszer-helyetessel Brüsszelben. A találkozó legfontosabb célja az volt, hogy előkészítse a februári Talbott–Kozirjev találkozót, illetve Mamedov választ várt arra a javaslatra is, hogy Clinton és Jelcin együtt ünnepelje a második világháború végének ötven éves évfordulóját Moszkvában. Az utóbbira kitérő válasz kapott Talbott-tól. Ezek után Mamedov érdekes tervvel állt elő. Azt javasolta, hogy az USA és Oroszország dolgozzon ki titkos megállapodást az év végéig, amelyben végül Moszkva beleegyezne a bővítésbe. Ezért cserébe a NATO részéről a következő lépéseket várnák el az oroszok. Először, hogy kollektív védelmi szervezetről kollektív biztonsági szervezetté alakuljon át, s ennek megfelelően módosítsa az 1949-es washingtoni szerződést. A legfontosabb pedig az lenne, hogy a szervezet szüntesse meg az orosz agresszivitást elrettentő történelmi feladatát, s a szövetségnek új külde-

⁵² Asmus 2003, 165.

⁵³ Sz. Bíró Zoltán: Oroszország és Kelet-Közép-Európa. In: *Kelet-Közép-Európa az ezredfordulón. Euroatlanti könyvtár II.* Budapest, Magyar Atlanti Tanács, 1999. 89–138; 125. (továbbiakban: Sz. Bíró 1999.)

⁵⁴ Sz. Bíró 1999, 125.

⁵⁵ Deák András: *Az orosz külpolitikai gondolkodás története (1992-1997)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005. 104 (továbbiakban: Deák 2005).

⁵⁶ Részlet Jelcin elnök 1994. február 24-ei beszédéből a Szövetségi Tanácsban. In: *Oroszország. Tények és adatok 1995*. [Szerk.: Nanovszky György] Budapest, Teleki László Alapítvány, 1995. 289–292; 291.

terek iránt kell elköteleződnie. Ilyen lenne például a terrorizmus elleni harc vagy a békefenntartás.⁵⁷ Egy másik fontos orosz feltétel szerint pedig Oroszország szerepet kapna a NATO döntéshozatali folyamatában, vagy politikai bizottsági tagként, vagy pedig részvételével kötelező jellegű konzultatív mechanizmust hoznának létre. Tehát az orosz álláspont szerint a szövetség csak akkor vehetne fel új tagokat, ha előbb saját szervezetét a fentiek szerint alakítaná át. Mamedov felvetéseire Talbott válasza egyértelmű volt: „Kozirjev iszonyatosan nagy hibát akar elkövetni, javaslata az egész folyamatot kisiklathatja.”⁵⁸ Talbott kijelentette azt is, hogy az orosz külügyminiszter téved, ha azt gondolja, hogy Washingtonban figyelemre méltatnak egy ilyen elképzelést.⁵⁹

Ilyen előzmények után került sor január 17-18-án a Kozirjev–Talbot találkozóra Genfben. Kozirjev először a Mamedov által ismertetett „csomag” egy enyhébb verziójával állt elő. Rövid idő múlva azonban beismerte, hogy „a NATO-val az a széles körben elterjedt nézet az igazi baj, hogy a szövetség Oroszország számára még mindig idegen test.”⁶⁰

Négy olyan kérdést sorolt fel Kozirjev, amivel véleménye szerint mindenképp foglalkozni kell, ha azt akarják, hogy Oroszország és a szervezet között az együttműködés sikeres legyen. Először is a NATO-nak azt kell demonstrálnia, hogy többé már nem ellenséget lát Oroszországban. A második problémát szerinte az jelenti, hogy hogyan lehet a szervezetről kialakult orosz nézeteket megváltoztatni. A harmadik gondot az okozza, hogy „szervezeti csapdával” állnak szemben, hiszen Oroszország a NATO partnere szeretne lenni, de ennek ellenére a szövetség döntéshozatala bezáródik előtte, s egyben átláthatatlan számára. Negyedszer pedig a bővítés pszichológiai vetületére hívta fel a figyelmet, ami abból adódott, hogy egy katonai szövetség közelebb kerül az ország határaihoz.⁶¹

A tárgyalásokról olyan hírek is kiszivárogtak, hogy Moszkva belement volna Lengyelország, Csehország, Magyarország csatlakozásába, ha ezen országok területére sem nukleáris fegyvert, sem csapatokat nem telepítenének, tehát ha a szervezet katonai struktúrája nem kerül közelebb az orosz határokhoz.⁶² Fontos azt megemlíteni, hogy ezeket a tárgyalásokat orosz részről szigorúan bizalmasan kezelték. Az amerikai fél viszont kiszivárogtatott bizonyos részleteket, nem kis politikai vihart kavarva ezzel Moszkvában.⁶³ Ennek az lett az eredménye, hogy Kozirjev – vélhetően Jelcin nyomására – már márciusban visszavont mindenféle kompromisszumra vonatkozó javaslatot, ezzel is cáfolva azt az amerikai vádat, hogy Moszkva a felszínen keménynek mutatkozik, ám a színpalak mögött mégis hajlik a kompromisszumra.⁶⁴ A kompromisszumos tárgyalások voltak orosz részről az utolsó próbálkozások a meg egyezésre. A tárgyalások felszínre kerülése adta meg a végső lökést a Nyugattal való szakításhoz, amit 1995 márciusában tulajdonképpen Kozirjev is bejelentett, amikor úgy nyilatkozott, hogy az orosz „saját út” politika zöld jelzést kapott.⁶⁵

Clinton elnök végül is még márciusban elfogadta Jelcin meghívását az 1995. májusi megemlékezésre Moszkvába. Amerikai források szerint azonban ebbe csak tanácsadói jelentős unszolására ment bele az amerikai elnök, akik attól tartottak, hogy

⁵⁷ Asmus 2003, 166.

⁵⁸ Idézi: Asmus 2003, 166.

⁵⁹ Asmus 2003, 167.

⁶⁰ Idézi: Asmus 2003, 168.

⁶¹ Asmus 2003, 168.

⁶² Nagy Gábor 1995, id. hely.

⁶³ Sz. Bíró 1999, 125.

⁶⁴ Nagy Gábor 1995, id. hely.

⁶⁵ Deák 2005, 108.

ha visszautasítaná, az tovább rontaná az egyébként sem túl jó viszonyt.⁶⁶ Ezen a csúcson is a NATO bővítés volt a középpontban. Azonban nem csak ez okozott konfliktust, hanem a csecsenföldi helyzet és az iráni atomüzlet⁶⁷ miatt is fagyos volt a hangulat. A feszült légkörű csúcstalálkozó után szertefoszlni látszott a kompromisszum reménye.⁶⁸

Ehhez járult még hozzá az is, hogy szintén 1995 májusában jelent meg Moszkvában egy dokumentum, amely a bővítés elutasítását doktrína szintjére emelte. Az *Oroszország és a NATO* címet viselő dokumentumot a külpolitikai elit és az elnök mellett működő Kül- és Védelempolitikai Tanács dolgozta ki. Fő jelentősége abban van, hogy felhívja a külpolitika irányítóinak figyelmét: úgy kell válaszolni a bővítéssel jelentkező kihívásra, hogy az kerülje a szélsőségeket. Így mentes legyen mind a konfrontációs szovjet retorikától, mind a nyugatbarát „romantika” elemeitől, ugyanis mindkettő az orosz nemzeti érdekek ellen hatna.⁶⁹ A megfogalmazásból viszont az is kiténik, hogy retorziókat próbál megfogalmazni arra az esetre, ha az érintett kelet-közép-európai országok csatlakozása bekövetkezne. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni: a jelentés elkészítői figyelmen kívül hagyták azt, hogy nem elsősorban a NATO erőltette a bővítést, hanem a térség államainak részéről mutatkozott rá igény már a 90-es évek elejétől. Szó sincs arról, hogy ez valamiféle nyugati törekvés lett volna azzal a céllal, hogy Oroszországot elszigetelje. Az, hogy ekkor Brüsszelben foglalkoztak a kérdéssel, elsősorban az érintett országok politikai elitjének kitartó próbálkozásainak köszönhető.⁷⁰

A jelentés vizsgálja mindhárom közvetlenül érintett fél – NATO, kelet-közép-európai országok és Oroszország – érdekeit, s meghatározza Moszkva számára tett ajánlatait. A jelentés szerint a NATO szempontjából úgy merül fel a kérdés, hogy „bővítés vagy halál”, ami azt jelenti, hogy a taglétszám növelése nélkül a szervezet fokozatosan elhalna, illetve funkcióját vesztené, azaz csak ez nyújt új célokat a szervezetnek, ami így meghosszabbítja fennmaradását.⁷¹ Emellett a bővítés lehetősége tulajdonképpen kárpótlás a három országnak az EU integráció késése miatt. Végül pedig a szervezet terjeszkedése a hidegháborús győzelem geopolitikai kiaknázására irányul, mégpedig úgy, hogy Oroszország a belpolitikai válságból való kilábalása után se tudja megerősíteni európai befolyását.⁷² A csatlakozni kívánó országokat felemásan értékeli a dokumentum. Egyrészt csatlakozási törekvéseiket érthetőnek és jogosnak nevezi. Kijelenti, hogy „*elvileg Oroszország érdekelt abban, hogy a régió országai stabilak legyenek, hogy politikai vezetésük viszonylag nyugodtan érezhesse magát*”.⁷³ Másrészt viszont hangsúlyozza azt is, hogy „*Oroszország és a közép- és kelet-európai*

⁶⁶ Nagy Gábor 1995, id. hely.

⁶⁷ Az oroszok négy reaktort készültek eladni Teheránnak, amit az amerikai fél nehezményezett, mivel Iránt a nemzetközi terrorizmus támogatásával és atombomba-építési tervekkel vádoltak. Moszkva viszont azzal védekezett, hogy ugyanolyan könnyűvízes reaktort akarnak eladni, mint amilyet Észak-Korea kap az Egyesült Államoktól, azért cserébe, hogy felhagy katonai célú atomprogramjával.

⁶⁸ A kapcsolatok lehülését jól mutatja, hogy még a moszkvai csúcstalálkozó előtt, Thomas L. Friedman, a neves külügyi újságíró úgy vélekedett: „*a következő találkozó, először a hidegháború vége óta, inkább fog emlékeztetni annak nézetkülönbségeire, mint az egyetértésre.*” (Thomas L. Friedman: *The Cold Peace*, The New York Times, 1995. április 26. <http://www.nytimes.com/1995/04/26/opinion/foreign-affairs-the-cold-peace.html>)

⁶⁹ Oroszország és a NATO. A külpolitikai és Védelmi Politikai Tanács tézisei. 1995. május 25. In: *Doktrínák és alternatívák. Az orosz külpolitikai gondolkodás: 1992-1998*. Budapest, COLPI, 1998. 181–194; 181. (továbbiakban: *Doktrínák* 1998.)

⁷⁰ Valki 1995b, 118.

⁷¹ *Doktrínák* 1998, 182.

⁷² *Doktrínák* 1998, 183.

⁷³ *Doktrínák* 1998, 184.

*országok NATO-bővítéssel kapcsolatos érdekei részben eltérnek egymástól: Oroszország nem tartja ezeknek az országoknak a NATO-ba való belépését optimális és kiegyensúlyozott válasznak aggodalmaikra, mivel ebben az esetben biztonságuk Oroszország biztonsági érdekeinek rovására fog megvalósulni.*⁷⁴

A jelentés Oroszországra vonatkozó tézisei szerint az Észak-atlanti Szerződés keleti irányú bővítése szemben áll Oroszország nemzeti érdekeivel. Fontosnak tartja a pszichológiai tényezőt is, amely szerint a bővítés a katonapolitikai izoláció érzését keltheti nem csak a politikai elitben, hanem a társadalom szélesebb rétegeiben is.⁷⁵ Ezzel összefüggésben figyelmeztet a lehetséges bővítés politikai hatásaira is. A legfontosabbnak azt tartja, hogy Oroszország nacionalistává válhat, elveszhet a Nyugatba vetett bizalma, illetve könnyen elveszhet a Varsói Szerződés felbomlása után kialakult semleges közép-európai zóna, valamint újfent megerősödhet a nukleáris elrettentés szerepe az orosz külpolitikában. A dokumentum nem csak az adott helyzetet értékeli, hanem ajánlásokat is megfogalmaz az orosz diplomácia számára. A szerzők szerint nem szabad abból kiindulni, hogy a bővítés biztosan, rövid időn belül bekövetkezik. El kell kerülni annak a látszatát is, hogy Moszkva kész lenne valamiféle kompromisszumra valamilyen kompenzációk árán. Nem lehet tovább orosz-NATO együttműködésről beszélni, ha nincs semmilyen biztosíték arra, hogy a bővítés 4-5 évvel eltolódik. A dokumentum egyik legfontosabb – és utólag helyesnek is látszó – megállapítása szerint Moszkvának azt is figyelembe kell vennie, hogy a bővítés nem egyik pillanatról a másikra következik be, azaz a döntéstől a ratifikálásig sok minden történik, s ezalatt az orosz diplomáciának bőven adódik lehetősége a manőverezésre.⁷⁶

A jelentésben megfogalmazott véleményekből az is kitűnik, Moszkvában belátták már, hogy a bővítés ténnyé vált, a kérdés csak a mikor és a hogyan. Ennek ellenére az orosz politikai élet nem adta jelét a beletörődésnek. 1995 végére az elutasítás doktrínája, mely addig főleg politikai nyilatkozatok, szakértői vélemények és publikációk formájában volt jelen, a hivatalos orosz álláspont rangjára emelkedett. Az orosz parlament felsőháza nyilatkozatot fogadott el a *NATO keleti bővítéséről* címmel, amely leszögezi, hogy Oroszország, mint a kontinens legnagyobb országa, nem szemlélheti tétlenül a bővítés körüli fejleményeket. A „*NATO katonai gépezetének az Orosz Föderáció határaihoz való közelítése komoly veszély jelent Oroszország politikai, gazdasági és katonai biztonsága számára*”⁷⁷, ezért az orosz felsőház tiltakozik a bővítés ellen, s felhívja az érintett országok vezetőit politikájuk felülvizsgálatára.

A fentieknek részben ellentmond, de egyben megfelelően bizonyítja az orosz diplomácia bizonytalanságát és a külpolitikai döntéshozatalban meglévő rendezetlen állapotokat, valamint a hangzatos kijelentések és a tényleges diplomáciai lépések közötti különbségeket, hogy az egyre elutasítóbb moszkvai hangnem ellenére, 1995. májusában, Noordwijkban elfogadták az NATO és Oroszország közötti kibővített párbeszéd és együttműködés dokumentumát. Ebben gyakorlatilag lefektetik a sokrétű együttműködés alapelveit. Olyan fontos problémákat érintettek mint például az európai biztonság kérdései, a védelmi ipar konverziója, kölcsönös egyeztetés a katonai doktrínákkal, illetve stratégiákkal kapcsolatban.⁷⁸ Legnagyobb jelentősége azonban mégis abban volt, hogy a Békepartnerségben résztvevő többi államhoz képest minő-

⁷⁴ Doktrínák 1998, 184.

⁷⁵ Doktrínák 1998, 185.

⁷⁶ Doktrínák 1998, 190.

⁷⁷ Idézi: Póti 1997, 219.

⁷⁸ *A NATO és Oroszország közötti kibővített párbeszéd és együttműködés területei.* Noordwijk Aan Zee, 1995. május 31. In: NATO dokumentumok 1994-1999. [Szerk.: Gazdag Ferenc] Budapest, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, 1999. 122–124.

ségileg magasabb szintű kapcsolatok kialakítása volt a cél. Ezt tükrözi, hogy „16+1” jellegű, ad hoc konzultációkat tartanak, azaz a szervezet külön szereplőként tárgyal Oroszországgal, ami óhajtott nagyhatalmi rangjának elismerését jelentette. Ennek hatására Kozirjev külügyminiszter határozott magabiztossággal tért vissza Moszkvába a noordwijki ratifikációról, s ki is jelentette, hogy a kelet-európai országok csatlakozása lekerült a napirendről.⁷⁹

1995 szeptembere azonban mindegyik érintett számára sorsdöntőnek bizonyult. Ekkor jelent meg Brüsszelben a *Tanulmány a NATO bővítéséről* című dokumentum.⁸⁰ Érdemes részletesebben megvizsgálni ennek szövegét, hiszen egyrészt mindegyik fél pozíciójával, álláspontjával részletesen foglalkozik, másrészt pedig a szervezet a maga részéről ellentmondást nem tűrően kötelezi el magát az új tagok felvételére, részletesen megadva annak feltételeit és pontos menetrendjét. A bevezetőben az egyik legfontosabb kijelentés – leginkább Moszkva szempontjából –, hogy a NATO továbbra is tisztán védelmi célokat szolgáló szövetség marad.⁸¹ (A korábbi tárgyalásokon az orosz fél többször javasolta, hogy a szervezet védelmi szövetségből alakuljon át biztonsági szervezetté.) A csatlakozó országokra vonatkozóan a bővítés egyik legfontosabb alapelve, hogy „egészítse ki párhuzamos folyamatként az Európai Unió bővítését, mely a maga részéről ugyancsak jelentősen hozzájárul a keleti új demokráciák biztonságának és stabilitásának növeléséhez.”⁸² A dokumentum legnagyobb részében természetesen a csatlakozás körülményeivel foglalkozik. Többek között részletezi a Békepartnerség szerepét, foglalkozik a bővítés katonai és védelmi következményeivel, valamint azzal is, hogy hogyan kell haladni a bővítés folyamatának.

A tanulmányban külön fejezet foglalkozik a NATO és Oroszország közötti kapcsolatokkal. Ennek bevezetőjében megállapítják, hogy milyen kapcsolat alakult ki a két fél között az 1995. május 31-én aláírt noordwijki megállapodásig. Ezek után pedig a későbbi kapcsolatok alapelveiről esik szó, melyeknek egyik fundamentuma az kell, legyen, hogy a kapcsolatoknak, „a kölcsönös tisztelet és bizalom elvén kell alapulniuk, és el kell kerülniük az olyan ’meglepetésszerű’ döntéseket bármely fél részéről, amelyek a másik fél érdekeit érinthetik”.⁸³ A NATO pedig – Moszkva aggodalmaira való tekintettel is – a maga részéről igyekszik a dokumentumban egyértelművé tenni, hogy a bővítés nem fenyeget senkit, s fő célja, hogy széleskörű együttműködésen alapuló európai biztonsági rendszert hozzon létre.⁸⁴

Véleményem szerint, ha kicsit alaposabban vizsgáljuk a dokumentumot, akkor könnyen megakadhat a szemünk egy sajátos ellentmondáson. A dokumentum *1/b. A bővítés alapelvei* című fejezet hetedik pontjában kijelenti, hogy „a szövetségen kívül egyetlen államnak sincs vétőjoga vagy beleszólása a folyamattal és a döntésekkel kapcsolatban.”⁸⁵ Ezzel szemben a *2/a. Bevezetés – A NATO-bővítés átfogóbb megközelítésben* című részben arról van szó, hogy a „NATO kapcsolatai más európai országokkal, legyenek azok akár együttműködési partnerek, akár nem, fontos tényezői a

⁷⁹ Oroszország és a NATO. *Időre játszanak*. In: HVG, 1995. június 10. (23. szám) 25-27.

⁸⁰ A teljes dokumentum szövege angol nyelven: <http://www.nato.int/docu/basicxt/enl-9501.htm> magyarul: *Tanulmány a NATO bővítéséről*. In: *Külpolitikai* 1995/3-4. 157–181. (továbbiakban: *Tanulmány a NATO bővítéséről* 1995.)

⁸¹ *Tanulmány a NATO bővítéséről* 1995, 157.

⁸² *Tanulmány a NATO bővítéséről* 1995, 159.

⁸³ *Tanulmány a NATO bővítéséről* 1995, 165.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ *Tanulmány a NATO bővítéséről* 1995, 159–160. („No country outside the Alliance should be given a veto or droit de regard over the process and decisions.” <http://www.nato.int/docu/basicxt/enl-9502.htm>)

bővítési folyamattal kapcsolatos döntések meghozatalának [...].⁸⁶ Még szintén ezen a fejezeten belül hangsúlyozzák, hogy Európában nem lehet szó „befolyási övezetekről”.⁸⁷ Az előző példa – ha nem is az Oroszországgal kapcsolatos részben és burkoltan is –, egyértelműen Oroszországra utal. Ez jól érzékelteti a szervezet „bizonytalan magabiztosságát”, amely jelen volt a brüsszeli döntéshozók körében. Másrészt bizonyítja azt is, hogy tisztában voltak azzal: Moszkvát nem lehet kihagyni egy stabil európai biztonsági rendszerből. Az első kijelentés arra utal ugyan, hogy megvan a kellő határozottság, a későbbiekben azonban jól kivethető az együttműködési szándék és egyben kényszer.

1996 első felétől jelentkezett újfent a kompromisszumos megoldás lehetősége. Az 1996 januárjában Kozirjevet váltó Primakov külügyminiszter nyilatkozata szerint létezik kompromisszumos megoldás, ha a szervezet katonai struktúrája nem kerül közelebb Oroszország határaihoz. Úgy fogalmaz, hogy „*Oroszország számára csupán egyetlen elfogadhatatlan körülmény van: a NATO katonai infrastruktúrájának határaira való kijutása. Minden más kompromisszum tárgyat képezheti*”.⁸⁸

Még 1995 végén napvilágot látott egy nemzetbiztonsági doktrínatervezet. Az *Oroszország nemzetbiztonsági politikája (1996-2000)* címet viselő dokumentum szintén szélsőségektől mentes álláspontot tükröz.⁸⁹ A bővítés kérdése nem áll a fejtegetések középpontjában, de több vonatkozásban is utalnak rá. A tervezet kimondja: Oroszország nem hagyhatja, hogy más hatalmak dominánssá váljanak – különösen katonai-politikai értelemben – a volt Szovjetunió területén.⁹⁰ Ami azonban leginkább a NATO-ra utal, az az, hogy meg kell akadályozni Oroszországgal szemben ellenséges koalíciók formálódását, beleértve Oroszországnak a volt Szovjetunió területén végrehajtott akcióival szemben formálódókat is.⁹¹ Az ehhez hasonló, poszt-szovjet térségre utaló kitételek elsősorban a három balti állam NATO-tagságát próbálják kizárni. Ezt látszik igazolni egy későbbi állítólagos Jelcin-levél, amely szerint az oroszok nem gördítenek akadályt a három közép-európai ország tagsága elé a balti államok kizárásáért cserében.⁹² Az orosz elnök javasolta még azt is, hogy az országok csak a szervezet politikai testületeihez csatlakozzanak.

1996 januárjában – mint láttuk – Primakov váltotta Kozirjevet a külügyminiszteri székben. A NATO és Oroszország vitája azonban tovább folytatódott. Az új külügyminiszter érkezésével egyértelműen véget ért a – Kozirjev idején is már egyre halványuló – atlantista külpolitika időszaka. Azonban az orosz diplomácia reálisan mérte fel saját lehetőségeit, aminek hatására megszületett a kompromisszum. Moszkva részéről ennek legfontosabb állomása az 1997. májusában *A NATO és Oroszország közötti kölcsönös kapcsolatok, együttműködés és biztonság alapokmánya* című dokumentum aláírása volt. Ebben több hangzatos kijelentést olvashatunk a két fél kölcsönös viszonyáról, együttműködéséről a nemzetközi élet legfontosabb területein, valamint ekkor hozzák létre a NATO–Oroszország Állandó Közös Tanácsot is. A szerződés preambulumban kijelentik: „*A NATO és Oroszország nem tekintik egymást ellenségnek. Közös céljuk a múlt örökségét jelentő korábbi szembenállás és versengés*

⁸⁶ Tanulmány a NATO bővítéséről 1995, 161. („*NATO's relations with other European states, whether cooperation partners or not, are important factors to consider in taking any decision to proceed with the enlargement process [...]*”). <http://www.nato.int/docu/basicxt/enl-9503.htm>

⁸⁷ Tanulmány a NATO bővítéséről 1995, 161.

⁸⁸ Idézi: Póti 1997, 223.

⁸⁹ Nagy 2006, 45.

⁹⁰ Póti 1997, 220. (Ebből is jól látszik, hogy a 90-es évek közepére Moszkva részéről újfent megjelenik a befolyási övezetben való gondolkodás.)

⁹¹ Uo.

⁹² Póti 1997, 224.

felszámolása, valamint a kölcsönös bizalom és együttműködés erősítése. [...] E kötelezettség-vállalásnak a legmagasabb politikai szinten történő vállalása jelzi egy alapvetően új kapcsolat kezdetét a NATO és Oroszország között.”⁹³

Összegzés

Az egész vitát végleg Lengyelország, Csehország és Magyarország 1999. márciusi NATO csatlakozása zárta le.

A legfontosabb kérdés az, hogy a NATO keleti bővítése miért kerülhetett az orosz külpolitika középpontjába, illetve, hogy mitől tartottak Moszkvában és ez mennyire volt megalapozott. A kozirjevi időszakban az orosz álláspontok nagyon széles skálán mozogtak a NATO megítélésével kapcsolatban. Kezdvé a lehetséges tagság célként való megfogalmazásától, az ellenlépéseket kilátásba helyező elutasításon át, az esetleges elfogadásig, végül pedig a tudomásulvétel zárta a vitát. Moszkva szempontjából az jelentette a helyzet kettősségét, hogy egyrészt rá volt szorulva a Nyugatra, s elsősorban az Egyesült Államok segítségére a gazdasági, társadalmi és politikai átmenet sikeres megvalósításához. Azonban a Szovjetunió – főleg katonai értelemben legjelentősebb – utódállamaként, s jogutódjaként az ENSZ BT-ben próbált megfelelő pozícióba kerülni. Orosz részről tehát minden bizonnyal attól tartottak a leginkább, hogy a Nyugat nem ismeri el nagyhatalmi státuszát és jelentőségét, s így kizorul a világpolitika legjelentősebb döntéseiből, vagyis végérvényesen középhatalmi helyzetbe kényszerül. Azonban azt is hozzá kell tenni ehhez, hogy Moszkva részéről ez az elvárás a Nyugattal szemben nem volt teljesen jogos. A nyugati országok minden bizonnyal máshogy álltak volna ehhez, ha Oroszország jelentősebb területeken, például a gazdasági fejlődés, a tudományos fejlesztés, a demokratikus értékek érvényesítése tekintetében is nagyhatalom képét mutatta volna. Ezek az értékek azonban ekkor még kevésbé jellemzők Oroszországra. Ebből adódott, hogy az orosz külügy irányítói az országnak azt az oldalát próbálták mutatni, amelyik erősebb volt, ezért is kerültek előtérbe a katonai és biztonságpolitikai kérdések a nemzetközi kapcsolatok színterén. Az ekkor Moszkva birtokában lévő nukleáris potenciál jelentőségét tekintve ez érthető és stratégiai szempontból indokolt is volt részükről. Emellett azonban fokozatosan azt is be kellett volna látnia az orosz félnek, hogy a fegyverkezésnél nem tehet szert jelentőségre az újonnan kialakult világrend politikai folyamataiban, „azaz nincs helye nukleáris zsarolásnak”.⁹⁴ Ez csak azt a célt szolgálhatta, hogy a másik felet elriasszák az ilyenek használatától. Vagyis mondhatjuk, hogy az orosz diplomácia adottságaihoz képest túldimenzionálta lehetőségeit, s bizonyos helyzetekben a szovjet múltban hátrahagyott nagyhatalmi szerepben próbált föltűnni.

A NATO részéről is érvényesült egy kettős megítélés Oroszország esetében. Hivatalos formában Oroszország stratégiai partner volt, nem hivatalosan viszont potenciális veszélyforrás is. Ebben a legfontosabb tényezőt az jelentette egyrészt, hogy – tekintettel az Oroszországban kialakult belső problémákra – az ország az esetleges szétesés, a káosz állapotába süllyed, vagy egy ellenséges diktatórikus rendszer üti fel

⁹³ A NATO és Oroszország közötti kölcsönös kapcsolatok, együttműködés és biztonság alapokmánya. In: Dunay–Tálas 1997, 383–394; 383.

⁹⁴ Valki 1995b, 120.

a fejét.⁹⁵ Másrészt pedig az orosz katonai és térségbeli nagyhatalmi státusz tudatában a Nyugat sem vehette komolytalanul a moszkvai álláspontokat.⁹⁶

Oroszország szempontjából a kérdés csak az, hogy a bővítéstől való félelmek mennyire voltak megalapozottak. Moszkvában azt sérelmezték leginkább, hogy a bővítéssel Oroszország közvetlen határaihoz érnek a NATO fegyveres erői. Ehhez azonban a NATO-nak Ukrajnát és Belorussziát is integrálnia kellett volna, ami ekkor még távlati célként sem fogalmazódott meg Brüsszelben.⁹⁷ Az oroszok másik aggálya az elszigetelődéstől való félelemben gyökerezett, ami teljesen értelmetlennek tűnt. Ahogy Henry Kissinger fogalmaz: „*annak az országnak, amely tizenegy időzónát foglal magában Szentpétervártól Vlagyivosztokig, nincs igazán oka klausztrófóbiára.*”⁹⁸

A világ nagyhatalmai sem akartak semmiféle orosz ellenes szövetséget létrehozni. Mivel a bővítés kérdése egybe esett a nyugati „romantika” külpolitikájának felülvizsgálatával, megállapíthatjuk, hogy az orosz részről jelentkező egyre indulatosabb ellenkezés elsősorban stratégiai jellegű volt. Ezáltal próbálták érzékeltetni, hogy Oroszország még mindig nagyhatalom, s nem lehet kihagyni a világ ügyeit érintő legfontosabb döntésekből. Ezt bizonyítja az is, hogy 1999 áprilisában a három első sorban érintett ország csatlakozása tulajdonképpen akadálymentesen megtörtént. Oroszországnak a '90-es évek közepén megszabott legfontosabb feltételei is – az, hogy balti államok ne csatlakozzanak, illetve, hogy a bővítés 4–5 évvel kitolódjon – teljesültek, s ezáltal végül a Kremlben is úgy érezhették, hogy befolyással voltak az eseményekre, és bizonyos értelemben diplomáciai sikert könyvelhettek el.

A NATO bővítés vitája, illetve az ebből adódó fokozatos elhidegülés a Nyugattól azt vonta maga után, hogy az orosz külpolitika kezdett más vizekre evezni, s fokozatosan feladta a kizárólagos nyugati orientációt. Ennek szimbolikus példája lehet a Kínával felmelegített diplomáciai kapcsolatok, amelyek 1992-től többek közt éves rendszerességgel megtartott elnöki vagy külügyminiszteri szintű találkozókban realizálódtak. Másrészt az orosz diplomácia kezdett újra felfedezni olyan területeket, amelyek a Szovjetunió szétesése után szinte teljes mértékben kívül estek Moszkva látókörén.⁹⁹ Ez is azt jelzi, hogy a NATO bővítés miatt kialakult vita alapvetően változtatta meg az orosz külpolitikát az évtized közepén.

---

⁹⁵ Nagy 2006, 37.

⁹⁶ Ezzel szorosan összefügg, hogy a bővítés melletti végleges elköteleződés nem véletlenül váratott magára az 1996-os orosz elnökválasztások utáni. Nagyon sokáig úgy tűnt ugyanis, hogy a Nyugat bizalmát feltétlenül élvező Jelcin elnök nem tudja meghosszabbítani mandátumát. Az Orosz Föderáció Kommunista Pártjának vezetője, G. A. Zjuganov hosszú ideig esélyesnek mutatkozott a választások megnyerésére. Egy ilyen nem várt fordulat pedig alapvető változásokat indukálhatott volna a NATO-bővítés kapcsán is.

⁹⁷ Valki 1995b, 120.

⁹⁸ Henry Kissinger: *Diplomácia*. Budapest, Panem-Grafo, 1997. 818.

⁹⁹ Például a NATO-bővítés kapcsán központban lévő kelet-közép európai államok a közvetlen kapcsolatok szintjén háttérbe szorultak. Ennek fő oka a kezdeti túlzott nyugatos orientációban keresendő, hiszen az orosz diplomácia még a látszatát is kerülni próbálta, hogy a korábbi szovjet érdekszféra területein jelentősen beavatkozik.